

949929
63.3 (44к) 61
К96

ІВАН КУШНІРЕНКО
ВОЛОДИМИР ЖИЛІНСЬКИЙ

**НЕСТОР МАХНО
І ПОВСТАНЦІ**

63.3(4чкр)61
К96

*Іван Кушніренко
Володимир Жилінський*

НЕСТОР МАХНО І ПОВСТАНЦІ

- слідами махновців -

949929

X

Запоріжжя
“Дніпровський металург”
2009

Запорізька обласна
бібліотека
ім. О.М.Горького

ББК 63.3(4Укр)612-8 Махно Н

К 96

УДК 94(477),,19“

Кушніренко І. К., Жилінський В. І.

К 96 Нестор Махно і повстанці — Запоріжжя: Дніпровський металург, 2009. — 356 с.

ISBN 978-966-2962-85-7

Дана книга — це розповідь про командира Революційної Повстанської Армії України (махновців) Нестора Івановича Махна і людей, які були його однодумцями і помічниками, і котрих історія назвала махновцями.

Розрахована на учнів загальноосвітніх шкіл, коледжів, ліцеїв, студентів і викладачів вищих навчальних закладів — усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

ББК 63.3(4Укр)612-8 Махно Н

ISBN 978-966-2962-85-7

© І.К. Кушніренко, В. І. Жилінський, 2009

© КП “ЗМД “Дніпровський металург”, 2009

Слово до читачів

Шановні друзі!

У вас в руках книга, якій поки що немає аналогів у літературі. Це спроба відтворити життєпис керівника Революційної Повстанської Армії України (махновців), визначного військового діяча періоду громадянської війни на Україні в 1918-1921 роках Нестора Івановича Махна. А також ми намагалися розповісти і про людей, які оточували гуляйпільського "батька", ішли за ним у вогонь і воду.

Автори щиро вдячні земляку із Варварівки, Почесному консулу України в м. Костанай (Казахстан) Анатолію Володимировичу Тарасенку, директору ТОВ "Лілія" Олександрю Олександровичу Данілову, приватним підприємцям Валентині Іванівні Кубрак, Валерію Владиславовичу Кубраку, Дмитрові Юрійовичу Коростельову, директору ПП "Шляхбуд плюс К" Сергію Івановичу Малюці, помічнику-консультанту народного депутата України Сергію Анатолійовичу Луценку, директору КП "Комунсервіс" Олександрю Петровичу Гурі, директору ТОВ "Агро-Рівнопілля" Олександрю Івановичу Філіпченку, приватним підприємцям Роману Олександровичу Міщенку, Сергію Миколайовичу Тютюннику, директору Гуляйпільської спеціалізованої школи-інтернату Сергію Анатолійовичу Столяренку за спонсорську допомогу, лікарю-краєзнавцю Олександрю Григоровичу Рябку, всім гуляйпільцям, які своїми спогадами, фотознімками допомогли доповнити розповідь про людей, котрих цивілізований світ називає махновцями. Що з того вийшло, судити вам, шановні читачі!

**З повагою
Автори**

Розділ перший

НЕСТОР МАХНО

(1888-1934)

1. Шлях у революцію

У передмові до книги П. А. Аршинова "История махновского движения (1918-1921)", виданій у Берліні в 1923 році, відомий анархо-синдикаліст, літератор, член Реввійськради Ехембаум (Волін) писав: "Багато до цих пір щиро переконані, що Махно — "звичайний бандит" і погромник, який вів за собою темну і охочу до грабунку, розкладену війною солдатсько-селянську масу. Багато по цей день вважають Махна "авантюристом", вірячи злісним і безглуздим казкам про те, що він "відкрив фронт" Денікіну, "братався" з Петлюрою, "об'єднувався" з Врангелем... З легкої руки більшовиків, багато все ще повторяють наклеп, ніби-то Махно очолював контрреволюційний куркульський рух..." (с. 17).

А Петро Андрійович Марін (Аршинов) так відзивався про Нестора Івановича: "Махно є людина історичної дії. Три роки його революційної боротьби наповнені безперервними справами, із яких одна яскравіше другої... (с. 206).

Він, безперечно, володів військовим талантом. За своїм революційним і соціальним світоглядом Махно — анархіст-комуніст. Він фанатично відданий своєму класу — безправному і підневільному найбіднішому селянству...

Він заслужено користувався любов'ю як у самій армії, так і серед селян. Вони вважали його своїм, єдиним, особливим. "Батько — наш", — говорили про нього повстанці. — Він і склянку горілки вип'є з нами, і промову добру скаже, і в цеп піде..." В цих словах дана, мабуть, краща характеристика Махна як сина народу (с. 209).

Махно зробив своє ім'я безсмертним в російській революції, і

історія з повним правом віднесе його до числа видатних людей свого часу (с. 211)".

Російський письменник Володимир Короленко в 1920 році в листах до Анатолія Луначарського дав більш-менш точну характеристику Нестору Махну, як про "середнього вихідця із українського народу. Він грамотний — але не інтелігентний, розумний — але недосвідчений в політиці дипломатії, економіці, хитрий — але недалекоглядний, відмінний тактик — але поганий стратег..."

Видатний російський анархіст Петро Кропоткін писав: "Передайте від мене т-шу Махну, щоб він беріг себе, через те, що таких людей, як він, у Росії небагато".

Звідки ж витоки нелегкої, неординарної долі сина землі Гуляйпільської Нестора Івановича Махна?

Народився він 26 жовтня 1888 року в селі Гуляй-Полі (містом воно стало в жовтні 1938 р. — Авт.) в сім'ї селян Івана Родіоновича і Євдокії Матвіївни. Це засвідчено метричним записом № 207 27 жовтня (день хрещення) Свято-Троїцької церкви 1888 року. Кумами були: державний селянин Григорій Герасимович Коваленко і солдатка Наталія Яківна Сикнарьова (Скнарьова). Священик Іоанн Стадницький, диякон Василь Селючевський.

Та краще прочитаємо автобіографію Н. І. Махна, яка вийшла в Парижі в 2006 році під назвою "Мятежная юность (1888-1917)": "По происхождению я из крестьян. Родился в небольшом городке Гуляй-Поле Екатеринославской губернии на Украине. Мои родители были вначале крепостными, затем — вольными крестьянами.

Своего отца я не помню, поскольку мне едва исполнилось одиннадцать месяцев, когда он умер. Он был крепостным того же пана, что и моя мать, некоего Шабельского, который жил в одном из своих имений неподалеку от села Шагарово, теперь Марфополь, в семи километрах от Гуляй-Поля. Позже, когда отец был уже вольным и женатым, у него не было других средств к существованию, и он вынужден был продолжать работать садовником у того же помещика. После моего рождения он оставил эту работу и нанялся кучером к Кернеру, богатому еврею, владельцу завода в Гуляй-Поле. Вскоре после этого отец умер. (Народився І. Р. Махно 20 травня 1846 р. Мати Євдокія Матвіївна народилася 8 берез-

**Свдокія Матвіївна Міхненко —
мати Н. І. Махна.**

ня того ж року, що й чоловік, а померла 30 травня 1925 р. — Авт.).

Осиротев, я и четверо братьев остались на содержании моей несчастной матери. Старшие братья Карп и Савва тогда уже не были у нее на содержании, они нанялись пастухами к богатым хазяевам.

Когда мне исполнилось восемь лет, мать записала меня в сельскую школу. Я был хорошим учеником. Учитель был мной доволен, а мать гордилась моими успехами". Але так тривало

недовго: вулиця, ковзани зробили свою негативну справу і Нестор закінчив всього два класи школи.

З 12 років пішов "у люди" пасти овець та телят, але важкий характер не давав йому довго затримуватися на одному робочому місці. Довше за все Нестор працював у маленькій гуляйпільській друкарні Лібмана, де навчився ремеслу складача. 16-річним його взяли на завод Крігера в ливарний цех.

Революція 1905 року перевернула життя сімнадцятирічного юнака.

— На протяжении первых месяцев года (1905 р. — Авт.), когда повстанческое движение было в самом разгаре, я попал вначале, — пише Н. І. Махно, — под влияние социал-демократов. Их социалистическая фразеология, их ложный революционный пыл меня соблазнили и обманули. Без какого-либо страха я распространял огромное количество социал-демократических листовок, призывавших к борьбе против царя и за установления республики.

В начале 1906 года я случайно познакомился с маленькой группой крес-

Нестор Махно. 1906 р.

тян анархо-комуністів із Гуляй-Поля і негайно з ним приєднався.

Самим видатним товаришем в групі був Прокоп Семенюта. Родом із крест'ян, він працював тоді слесарем на заводі. Він був найбільш знаючим із нас і одним із перших в Гуляй-Полі, хто серйозно вивчав анархізм. Після півроку практики в маленькому кружку по вивченню анархізму, засвоїв основи вчення, і почав активну боротьбу і перейшов в бойову анархо-комуністическу групу. Засновник цієї групи був, головним чином, товариш Володимир Антоні. Він також працював токарем. Це був в вищій ступені чесний і щирий революціонер... Саме він оказав на мене вирішальний вплив, вигнав раз і назавжди із моєї душі найменші рештки рабського духу і підкорення якійсь-будь владі. З цього моменту я остаточно став на шлях боротьби за соціальну революцію".

Як згадував В. Г. Антоні, Махно був недурним хлопцем, але його остерігалися приймати в "Союз бідних хліборобів" через довгий язик і часті бешкети. Він був запальним, самолюбивим і нікому ні в чому не уступав, а особливо, коли був нападком. Тому за ним часто ганялася поліція, щоб втихомирити.

Вольдемар Антоні (зліва)

У вересні 1906 року вперше жандарми прийшли арештовувати Нестора, але йому вдалося втекти. Та все ж через півтора місяця його арештували і обвинуватили в участі в "експропріаціях", а також у невдалому замаху на жандарма. Але вину його не довели і випустили на волю.

В кінці 1906 року Володимир Антоні повернувся із поїздки в Москву. Брат Прокопа Семенюти, Олександр, дезертирував із армії і вернувся в Гуляй-Поле. Тоді група розгорнула більш активну діяльність.

У вересні 1907 року Н. І. Махна арештували за "експропріацію" і політичні вбивства. Але і цього разу через не доведення вини його випустили з-під варти.

В державному архіві Дніпропетровської області зберігся оригінал рапорту ісправника Олександрівського повіту губернаторові. Цитуємо мовою оригіналу: "... Из вышеназванных обвиняемых Андриан Ткаченко, кроме того, при опросе сознался в соучастии вместе с крестьянами Нестором Махно и Михеем Маковским в вооруженном нападении в сел. Гуляй-Поле 26 августа 1908 года на стражников Быкова и Захарова и в причинении тогда же огнестрельной раны бывшему полицейскому десятскому Степану Назаренко. Махно и Маковский также задержаны по этому делу..."

У березні 1910 року відбувся військово-польовий суд, до смертної кари було засуджено і Махна, і він, як пише: "Начиная с 26 марта 1910 года, нас с товарищами держали в камере смертников. Эта камера с низким сводчатым потолком, шириной в 2 метра и длиной в 5, и еще три таких же находились в подвале Екатеринославской тюрьмы. Только в нашей 23-й камере, кроме Бондаренко, Кириченко, Орлова и меня было еще семь человек...". Так тягнулося 52 доби.

Нестор Іванович Махно.
1909 р.

— Принимаю во внимание мой юный возраст, — писал у автобіографії Н. І. Махно, — казнь мне была заменена на каторжные работы. Мать сообщила, что ходила к губернатору (он скреплял своей подписью окончательные смертные приговоры) и узнала там, что из-за мого юного возраста казнь мне заменили на пожизненную каторгу. Так на смену затянувшегося кошмару ожидания повешения пришел кошмар каторги".

В поліцейській справі на Н. І. Махна дається така характеристика: "Ріст 2 аршини 4 вершки (аршин — 0,711 м, вершок — 4,4 см — Авт.), лице чисте, очі карі, лоб звичайний, волосся на голові темно-русяве. З особливих прикмет — на лівій щоці біля ока ямочка. А поведінка — погана".

20-22 березня 1910 року в Катеринославі відбулися закриті засідання військово-польового суду під головуванням військового судді генерал-майора Батога.

2 серпня 1911 року разом з 14-ма арештованими Махна відправили з Катеринослава до Москви, про що свідчить лист Катеринославського губернатора московському від 12 серпня того ж року. Про це Нестор Іванович писав так: "В Бутырки я прибыл 2 августа 1911 года. В это время режим там стал менее жестким, чем раньше. Когда-то, по рассказам товарищей, это был настоящий кошмар: запрещалось ходить по камере, узников били кулаками или кнутом. Устроившись в камере, я сразу же посвятил свое время чтению. Я глотал книгу за книгой; прочел всех русских классиков от Сумарокова до Льва Шестова (треба Толстого — Авт.), в особенности Белинского и Лермонтова, от которых я был в восторге. Эти книги появились в тюрьме благодаря долгой веренице политзаключенных, которые создали таким образом замечательную библиотеку, значительно более богатую, чем во многих наших провинциальных городах. В особенности, я изучал русскую историю по курсу Ключевского. Я познакомился также с программами социалистических партий и даже с отчетами их подпольных съездов. Позже мне в руки попала книга Кропоткина "Взаимная помощь". Я проглотил ее и постоянно держал при себе, чтобы обсуждать с товарищами.

Я следил по мере возможности за событиями на свободе...

Увы! Мой страстный порыв к образованию был вскоре прерван продолжительной и тяжелой болезнью — воспалением легких, из-за которого я попал в больницу. Вначале мне поставили диагноз мокрый плеврит, затем, три месяца спустя, туберкулез легких. Это было очень серьезно, и я пролежал в больнице восемь месяцев. Подлечившись, я вновь с пылом взялся за изучение своих любимых дисциплин: истории, географии и математики.

Вскоре я познакомился с товарищем Аршиновым, о котором много слышал раньше. Эта встреча стала для меня большой радостью. В тюрьме он был одним из тех редких анархистов, которые отдавали предпочтение практике, мы оставались в тесных отношениях до выхода из тюрьмы, а затем эти отношения стали еще более прочными".

В тюрмі Махно почав писати вірші. Ось як він про це розповідав: "Вскоре меня бросили в карцер (йшов 1914 рік — Авт.) за то, что у меня нашли очень сильный стих "Призыв", написанный в 1912 году и призывавший всех эксплуатируемых объединиться под черным знаменем против всех эксплуататоров. За неделю, проведенную в карцере, я написал другой стих в таком же стиле и, как только вернулся в свою камеру, сразу же его переписал. Его тоже у меня обнаружили, за что я вновь был наказан карцером на еще больший срок".

— В 1916 году, — пише Н. І. Махно, — ми, українці почали мечтати о возвращении в нашу страну в ближайшем будущем. Одному из наших товарищей прислали роман Винниченко "Я хочу", который по вечерам мы начали читать вслух с огромным вниманием.

Мы обсуждали собственно украинские проблемы. Хотя я в общем держался в стороне, но не колеблясь, часто вмешивался и соглашался со своими земляками. Я не могу объяснить, откуда идут у меня симпатии к Украине; конечно, я много читал об ее истории, в частности книги Ключевского и Кареева (известные русские историки того времени — Авт.). Мать часто мне рассказывала о жизни запорожских казаков, об их былых свободных общинах. Я читал когда-то повесть Гоголя "Тарас Бульба" и восторгался обычаями и традициями людей того времени, но никогда не предполагал, что настанет день, когда я почувствую себя их потомком, и они станут для меня источником вдохновения для возрождения этой свободной страны. Мои убеждения держали меня на расстоянии соблазну идеи независимого украинского государства, несмотря на особое чувство родства, которое я испытывал по отношению к моим украинским товарищам по тюремному заключению.

2 березня 1917 року Лютнева революція відкрила ворота тюрми на волю. Як і для багатьох революціонерів, тюрма стала для Нестора політичним університетом. Тут він зійшовся близько з Катеринославським робітником Петром Аршиновим (Маріним), який став його ідейним учителем. Ставши пізніше першим дослідником і автором історії махновщини, Петро Аршинов дав досить цікаві свідчення про тюремний період і характеристику Махна: "В умовах каторги він нічим особливим не відрізнявся від інших: жив, як і всі, — носив кайдани, сидів по карцерах, вставав на повірку. Єди-

не, що привертало до нього увагу — це його невгамовність. Він постійно перебував у сварках, репресіях і бомбардував тюрму своїми записками. Писати на політичні революційні теми було його пристрастю. Крім цього, сидючи в тюрмі, він любив складати вірші і у цій галузі досяг більшого успіху, ніж у прозі".

Багаторічне перебування в каторжній Бутирці підірвало здоров'я: Нестор Іванович захворів на туберкульоз, одну з легень йому оперували в тюремному лазареті.

В 1913 році Махно сподівався отримати амністію у зв'язку з відзначенням 300-річчя царювання династії Романових, але царська милість оминула гуляйпільського бунтаря.

І тільки, як вже зазначено, "з переконанням, що свобода, вільна праця, рівність і солідарність восторжествують над рабством під ярмом держави і капіталу, я вийшов 2-го березня 1917 року з брами Бутирської тюрми", — писав Нестор Іванович у своїх мемуарах.

20 березня 1917 року він попрощався з московськими

Анархісти-комуністи Гуляй-Поля. 1909 р.

товаришами і виїхав у Гуляй-Поле, куди прибув через день і з головою поринув у революційну роботу.

— Вісім років і 8 місяців мого сидіння в тюрмі, коли я був закований (як безстроковик) по руках і ногах, сидіння, яке супроводжувалося часами важкою хворобою, ні на йоту не похитнуло мене у вірі в правоту анархізму, який бореться проти Держави, як форми організації суспільства і як форми влади над цим суспільством. Навпаки, багато в чому, моє сидіння в тюрмі допомогло зміцнити і розвинути мої переконання, з якими і за які був схоплений владою і замурований на все життя в тюрму, — так писав Н. І. Махно про тюремний період свого життя.

* * *

В день прибуття в Гуляй-Поле Н. І. Махно зустрівся зі своїми товаришами по "Союзу бідних хліборобів", — а саме: з Андрієм Семенютою (брат Олександра і Прокопа Семенюти), Мойсеєм Калініченком, Пилипом Кратом, Савою Махном, братами Прокопом і Григорієм Шаровськими, Павлом Коростельовим, Левом Шнейдером, Павлом Сокрутою, Ісидором Лютим, Олексієм Марченком і Павлом Хундеєм (Коростильовим) та іншими.

— Видя этих людей перед собой, — писав у спогадах Махно, — я весь трепетал от радостных волнений, от душевной бури, которая толкала меня сейчас же, с завтрашнего дня повести по всем кварталам Гуляй-Поля среди крестьян и рабочих пропаганду, разогнать Общественный Комитет (правительственная единица Коалиционного Правительства), милицию, не допустить Организации никаких комитетов и взяться за прямое дело анархизма.

І Нестор Іванович береться за справу швидко і напористо. Він реорганізує Громадський Комітет у Селянську Спільку, яку із сільської перетворив у волосну, а потім і районну, головою якої обрали Н. І. Махна. Він говорив, що "організація Крестьянского Союза необхідна для того, с нашей революционно-анархической точки зрения, чтобы крестьянство влило максимум своих живых энергичных сил в русло Революции, раздвинуло шире ее берега,

углубило Революцію и, расчистив пути к ее развитию, определило ее конкретную сущность и сделало бы заключительные выводы из этой сущности".

Н. І. Махно переконаний, що "це дасть можливість селянам самим підійти впритул до питання про землю і проголосити її громадським надбанням, не чекаючи рішення про це важливе для селян питання "революційного уряду..." (Там же, с. 12.).

Далі група анархістів разом з Махном вирішила, що "ми допоможемо селянам і робітникам усвідомити одну істину — це те, що вони при свідомому і серйозному ставленні до справи революції, являються єдино правильними носіями ідеї самоуправління, без опіки будь-яких політичних партій і їх слуг-урядів". (Там же, с. 15).

Організуюючи Селянську Спілку, селяни, як і робітники "повинні готуватися до переходу всіх земель, фабрик і заводів у громадське надбання, як основи, на засадах якої повинні будувати нове життя". (Там же, с. 18). "І в ті ж дні 28-29 березня 1917 року був покладений початок організації Гуляйпільської Селянської Спілки" (с. 18). "Головою Комітету селяни затвердили мене" (с. 18).

"... Трудове селянство і не потребувало таких друзів, як власники-землеволодарі. Воно вбачало в них смертельних своїх ворогів і усвідомлювало, що вони стануть нешкідливими лише тоді, коли їх землі будуть шляхом насильної експропріації оголошені загальним надбанням праці" (с. 19).

У зв'язку з тим, що не все селянство Гуляйпільської волості вступило у Селянську Спілку, остання "не може розпочати свою діяльність настільки натхненно, щоб повести за собою інші волості, повести організовану роботу за відняття земель у поміщиків і держави і передати їх у загальне користування трудящих" (с. 19).

Це буде зроблено дещо пізніше, а зараз ставиться питання: "не допустити політичних партій у ряди селянства" (с. 24). "Переконайте селянство, що політичні партії, які вони не є в даний момент революційні, але якщо вони переможуть його волю, вони вб'ють у ньому творчу ініціативу до революційної самодіяльності" (с. 24).

Не випадково Декларація Гуляйпільської Селянської Спілки зазначала, що "трудове селянство Гуляйпільського району вважає своїм невід'ємним правом проголосити поміщицькі, монастирські

і державні землі громадським надбанням і провести це проголошення в недалекому майбутньому в життя" (с. 33).

Гуляйпільський районний з'їзд вирішив: "Віднині всі землі, фабрики і заводи повинні належати трудящим. Трудове селянство — господар землі, робітники — господарі фабрик і заводів.

Перед селянами стоїть завдання — прогнати всіх поміщиків і куркулів, які не бажатимуть зайнятися власною працею, із їх садиб і організувати у дворах сільськогосподарські комуни із добровольців, селян і робітників" (с. 72).

Одночасно Махно був заступником голови Громадського Комітету та головою земельного комітету.

В цей час на гуляйпільських заводах створювались профспілкові організації і робітники запросили Нестора Івановича вступити в профспілку і очолити її. Він дав згоду і включився в роботу. Робітники вимагали підвищення зарплати, назрівав страйк, але хазяїни підприємств не йшли на поступки (робітники вимагали підвищити зарплату на 100-180%, а заводчики погоджувались лише на 35-40%). Тоді Махно заявив на завкомі: "Не хочете виконувати наші умови і не треба. Засідання завкому оголошую закритим. А для вас, панове, телеграфних стовпів вистачить!" — встав, узяв папку з документами і пішов. Побачивши це, заводчики почали прохати Н. І. Махна повернутися і зразу ж погодилися на всі вимоги завкому.

Від ради Селянської Спілки він як делегат брав участь у роботі Катеринославської губернської конференції Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, яка відбулася 6-8 серпня 1917 року.

Як голова Селянської Спілки Нестор Іванович працював не дуже добре, а ось роботі в земельнім комітеті віддавався сповна. Зібравши в середині серпня поміщиків та великих землевласників, він відібрав у них документи на землю та сільгоспінвентар. Але залишив по трудовій нормі землю та живий і мертвий інвентар, а лишки почав роздавати селянам. Для цього по сотнях (вулицях — Авт.) Гуляйполя створили комісії. Отримавши землю, селяни створювали у навколишніх селах та хуторах вільні комуни. Таку комуни

в економії Классена організував сам Махно, а всього чотири, до якої увійшли анархісти та есери О. Лепетченко, Григорій Василевський, В. Антонов, Ф. Скомський, С. Каретник та ін. (в майбутньому його активні помічники). Як він сам свідчить, відчував задоволення від селянської роботи в полі, але працював у комуні два дні на тиждень, бо доводилося часто брати участь у селянських з'їздах в сусідніх повітах та конференціях анархістів.

Вінцем перетворення селянської мрії Н. Махна в реальність було створення сільськогосподарських комун навколо Гуляйполя.

"Лютий-березень місяць: момент розподілу відібраного у поміщиків ще з осені 1917 року живого і мертвого інвентаря і виділення колишніх поміщицьких маєтків для поселення в них добровольців, селян і робітників, які організувалися в сільськогосподарські комуні" (с. 171).

Колішні солдати і фронтовики під керівництвом революційного Комітету взялися перевозити і переводити в загальний громадський фонд увесь мертвий і живий інвентар із поміщицьких садіб і багатих хуторів, "залишаючи їх володарям на кожного господаря по дві пари коней, по одній або дві корови (дивлячись на кількість членів сім'ї, по одному букеру, плугу, сівалці, косарці, віяльці), а селяни вийшли в поле закінчувати початий восени розподіл землі. В цей час деякі селяни і робітники, які організувалися ще з осені в сільськогосподарські комуні, залишаючи села, зі всіма своїми сім'ями виїжджали в колишні поміщицькі садиби... Вони поселялися там, і не втрачаючи часу, готували свої сили: частково на виконання роботи в комунах, частково в бойові загони захисту революції...

Сільськогосподарські комуні організовані були в більшості випадків селянами, в меншості — склад комун був змішаний: селяни з робітниками. Організація їх базувалася на рівності і солідарності співчленів. Всі члени перших комун — чоловіки і жінки — цілком свідомо ставилися до справи, чи то в полі, чи на надвірній роботі. Кухні були спільні, їдальня теж. Побажання того чи іншого члена комуні приготувати собі і дітям окремо від загальної кухні, чи брати їжу із спільної кухні, з'їсти її у своїй квартирі, не зустрічало у інших членів комуні ніяких заперечень... Практично вимагалось від членів комуні також вчасно підніматися вранці і

поратися біля волів, коней та іншої домашньої худоби і управлятися з іншими видами робіт. Кожен член комуни завжди міг відлучатися із комуни, але повинен був попередити про це свого товариша, який близько стояв біля його комунальної справи, щоб той, за час його відсутності, міг справитися з його роботою. Це — під час роботи. Під час відпочинку (днем відпочинку вважалась неділя) всі члени комуни чергувалися у своїх поїздках на сторону.

Ведення господарства всієї комуни спрямовувалось загальними нарадами всіх членів її. Після цих нарад кожен член, який мав свою певну справу, знав, які зробити в ній зміни тощо" (Там же, с. 172-173).

Скільки було таких комун?

Таких сільськогосподарських комун в семи-восьмиверстній відстані від самого Гуляй-Поля було чотири. По району їх було багато, стверджує Махно. Але я зупиняюсь на цих чотирьох комунах, так як організував їх сам безпосередньо... Одній із них, мабуть, найбільшій я виділяв два дні в тиждень своєї фізичної праці: під час весняної сівби в полі за букером або сівалкою, до сівби і по закінченні останньої — на домашніх роботах: на плантаціях або біля механіки електромашини тощо. У останні чотири дні тижня я працював у Гуляй-Полі у групі анархо-комуністів і в районному Революційному Комітеті. Цього від мене вимагали всі члени групи і всі комуни. Від них же вимагав момент революції, який диктував їм свої умови стягування і групування революційних сил проти прямої контрреволюції, яка насувалася із заходу, в особі німецьких і австро-мадьярсько-монархічних армій і Української Центральної Ради.

У всіх комунах були і селяни-анархісти, але в більшості своїй члени їх були не анархістами. Але відчувалася у всьому їх комунарному житті анархічна солідарність, яку можуть виявляти у практичному житті тільки прості натури трудівників, які не вкусили ще міської політичної отрути, від якої завжди несе затхлістю обману і зради, і якою дихають навіть багато тих, хто називають себе анархістами" (с. 173-174).

Скільки ж сімей нараховували комуни?

"Кожна комуна складалася із десятка селянських і робітничих сімей, нараховуючи по сто, двісті і триста співчленів. Ці комуни

Хоч в районі були і такі, що не вірили в комуни, але, як говорить Н. Махно: "Більшість трудового населення вбачало в організації сільськогосподарських комун здоровий початок нового соціально-суспільного життя, в міру того, як перемога революції підійде до свого творчого будівничого завершення, повинен буде розростися і дати поштовх застосуванню вільного комунального способу життя, якщо не по всій країні, то у всьому районі, в селах і хуторах.

Вільний комуністичний лад населення району сприймався за вищу форму суспільної справедливості" (с. 175).

Але переходити на нього населення району не поспішало через загрозу, що насувалася від німецьких і австрійських армій, послаючись на свою неорганізованість і безпорадність захистити цей лад від нових "революційних" і контрреволюційних влад.

А що ж поміщики, куркулі-хуторяни, німецькі колоністи?

"Вони здалися відразу революції, і зайнялися на загальних підставах, тобто, без батраків і без права здавати землю в оренду, облаштуванням свого громадського життя" (с. 175).

А що стало на заваді гуляйпільським комунарам, які почали усвідомлювати себе і своє рабство і намагалися повністю раз і назавжди звільнитися від цього сорому? "... в цей самий час паралельно з розвитком цієї великої ідеї, державні глашатаї, більшовики і ліві соціалісти-революціонери, за допомогою політичної мудрості Леніна, розвивають ще з більшим шаленством ідею влади уряду Леніна над революцією підкорення всього народу цій владі, як єдиному носієві вікових прагнень народу — волі, рівності і вільної праці" (Нестор Махно. Воспоминания. т. 1, с. 176).

На заваді розвитку вільного комуністичного ладу, перш за все, стала більшовицька ідея влади уряду Леніна над революцією, зазначає Н. Махно. Так було загублено гуляйпільські анархо-комуністичні сільськогосподарські комуни, про які завжди пам'ятав Нестор Іванович, члени котрих стали пізніше вірними бійцями повстанської армії, бо вкусили шматок забороненого плоду.

Розуміючи, що поміщики добровільно не віддадуть землю селянам і для охорони своїх маєтків викличуть війська, як це було в 1905-1906 роках, Нестор Іванович створює свій загін "чорної

гвардії". Ядром її були селяни, які повернулися з армії, де на фронті здобули, хто відзнаки за хоробрість (георгіївські кавалери), а хто й нижчі офіцерські чини. Серед них — П. Гавриленко, О. Калашников, С. Каретник, П. Петренко, І. С. Лютий, О. Марченко, О. Чубенко, які пізніше стануть керівниками підрозділів Революційної Повстанської Армії України (махновців). У 1917 році "чорна гвардія" воювала з поміщиками та іншими багатіями, у яких конфіскували зброю, коней, кошти, а з тими, хто чинив опір, розправлялися жорстоко, і багато поміщиків повтікали зі своїх маєтків.

В кінці літа влада на Гуляйпільщині перейшла до "вільних" Рад. У вересні 1917-го року на районному з'їзді Рад на пропозицію Махна делегати ухвалили таку резолюцію: "Гуляйпільський районний з'їзд Рад трудящих рішуче засуджує претензії урядів — Тимчасового уряду в Петрограді і Української Центральної Ради в Києві — на управління життя трудящих і закликає Ради на місцях, усе трудове населення, яке згуртувалося навколо них, ігнорувати будь-які розпорядження цих урядів. Віднині вся земля, фабрики і заводи повинні належати трудящим. Трудове селянство — господарі землі, робітники — господарі заводів і фабрик".

В 1917 році Махно запропонував безпосередній натуральний товарообмін між виробниками продуктів харчування й інших категорій споживачів товарів. Експерименти, що пов'язують з більшовиками, проводились в Гуляйполі раніше і рішучіше, ніж Леніним і його прихильниками в Росії.

До жовтня 1917 року, дякуючи роботі Махна, вся земля на Гуляйпільщині була розділена, зорана та засіяна озимими пшеницею та житом.

Жовтневу революцію Нестор Іванович зустрів прихильно, адже її на перших порах підтримало селянство, інтереси якого він захищав.

В кінці листопада 1917 року Махно одружується на Насті Васецькій, простій селянській дівчині, з якою листувався під час каторги. Брак зареєстрували в Раді під гвинтівочні залпи його побратимів-анархістів.

1917-й рік став роком кипучої революційної діяльності Не-

стора Махна, роком його становлення як організатора мас. Гуляй-поле у 1917 році заявило про вихід на арену революційних подій. Це був час перших спроб випробувати анархістські гасла про вільні ради трудящих на взірець козацьких рад Запорозької Січі.

Не дивлячись на велику завантаженість, Махно продовжував активно працювати. Він входив до складу судової комісії Олександрівського ревкому, яка розглядала справи арештованих радянською владою. Ця робота була йому не до душі. Не підтримував він і вибори до Установчих зборів, називав їх "картярською грою" політичних партій. Згодом вийшов з ревкому.

— За это время, — писав Петро Аршинов, — Махно в своем районе стал душою крестьянских движений, отнимавших у помещиков землю, имущество, а где надо было — и жизнь. Этим он нажил себе смертельных врагов в лице местных землевладельцев, богачей и буржуазных организаций.

На початку 1918 року австро-німецькі окупанти вдерлися на Україну. За допомогою жорстокого терору реставрувалася влада поміщиків та капіталістів, сотнями ешелонів вивозилися різні товари та продовольство до Німеччини.

В цей час "Гуляйпольская крестьянская группа выдвинула лозунг: "Революционные труженики, создавайте вольные батальоны для защиты революции! Социалисты-государственники изменили революции на Украине и ведут против нее силы черной реакции других стран!".

Чтоб сломить натиск этой реакции, нужна мощная организованная сила революционных тружеников. Через вольные батальоны революционные труженики приобретут эту силу и разобьют козни своих врагов справа и слева!".

На заклик комуністів-анархістів самі гуляйпільці організували свій гуляйпільський вільний батальйон, який склався з шести рот від 200 до 220 чоловік у кожній. Єврейське населення Гуляй-Поля виділило із своїх рядів роту бійців, яка теж вливалась у батальйон. "Група Анархо-Коммунистов організувала из своих членов и кандидатов в таковые сильный в несколько сот человек вооруженный винтовками, револьверами и шашками отряд, причем половина отряда была уже на лошадях под седлами. Этот отряд был передан в

распоряжение Революционного Комитета. Всем населением в Гуляй-Поле было избрано главное командование со мной во главе, — писал Н. И. Махно. — Учитывая всю важность того, чтобы командиром Гуляйпольского вольного батальона был член Революционного Комитета, я выдвинул на этот пост матроса тов. Полонского. Батальон его принял и утвердил своим командиром".

Після вступу у квітні 1918 року німецько-австро-мадьярських військ в Гуляй-Поле (за рахунок зради і агентів Центральної Ради) Н. І. Махно заявив: "Какую месть вызывают они в душе революционера. Мечь всем и каждому, кто топчет право и разрушает волю, кто рвет и топчет жизнь социально замученного политическим насилием изуродованного и духовно порабощенного трудового народа!

Нет — больше не будет пощады врагам трудящихся. Да, да пощады не будет никому на пути моей активной и по возможности полной деятельности в революции, — говорил тогда своим товарищам и так делал".

При відступі з Гуляйполя Махно приєднується до одного з червоногвардійських загонів і зупиняється в Таганрозі. І тут виступає на мітингах під псевдонімом "Скромний", який був у нього на каторзі.

У кінці квітня 1918 року в Таганрозі Махно провів конференцію гуляйпільців, у якій взяли участь Сава Махно, Олексій Марченко, Ісидор (він же Петро) Лютий, Борис Веретельник, Семен Каретник та інші товариші. На конференції було вирішено нелегально повертатися додому в Гуляйполе, створювати ініціативні групи по 5-10 чоловік, щоб через них втягувати трудове селянство в боротьбу проти німецько-австрійсько-мадьярських експедиційних армій і Української Центральної Ради. Але захист Революції вимагає зброї і спорядження, а отже організації вільних батальйонів.

— Мы знали, — пригадував Н. И. Махно, — что только Гуляй-Поле может стать центром революционной инициативы в деле поднятия повсеместного восстания крестьян... На долю Гуляй-Польцев ложится прямая обязанность восстать первыми и позаботиться о том, чтобы двинуть на этот путь все трудовое население

других районів, ясно визначив цілі, во ім'я яких це населення повинно на нього вступити.

За рекомендацією анархістів Махно подається до Москви.

Пробивається до неї через Ростов-на-Дону, Царицин, Саратов, Астрахань. "Тут же, в Астрахані, в газеті "Мислі самих вільних людей", — пише Махно, — я помістив перше своє віршоповідання, написане на московській каторзі, під назвою "Виклик" і за підписом "Скромний" (моє прізвисько на каторзі)".

В Москві Нестор Іванович зустрічається з П. Аршиновим, П. Кропоткіним, який заявив: "Потрібно пам'ятати, дорогою товарищу, що боротьба не знає сентиментальності. Самопожертвувальність, твердість духа і волі на шляху до визначеної цілі переможуть все...".

У червні 1918 року під керівництвом Максима Горького в центрі "паперової революції соціалістів" (вислів Махна — Авт.) відкрився з'їзд текстильних профспілок, на якому були присутні Махно з Аршиновим.

Цікавими у спогадах Н. Махна є його свідчення про зустріч із Свердловим і Леніним, хоч про це ніде не залишилися ніяких офіційних записок. У ході розмови Ленін справив на Махна гарне враження. Про це він писав: "Останній (Ленін — Авт.) зустрів мене по-батьківськи і однією рукою взяв за руку, другою, ледь торкаючись мого плеча, всадив у крісло". (с. 126).

Цікавим є і таке спостереження: "Ленін же з притаманним організатору і керівнику вмінням, намагався так ставити питання, щоб я, як можна детальніше, на них зупинявся. Так, наприклад, на питання, як селяни тієї місцевості, звідки я, сприймали лозунг "Вся влада Радам на місцях"? Ленін перепитав мене три рази, дивуючись тому, що я говорив йому: а саме, що це гасло селянами прийнято своєрідно: влада Радам на місцях — це, по-селянськи значить, що вся влада і у всьому має ототожнюватися із свідомістю і волею самих трудящих, що селянські, волосні або районні ради Робітничо-Селянських Депутатів є не більше, не менше, як одиниці революційного групування і господарського самоуправління на шляху життя і боротьби трудящих з буржуазією і її поплічниками — правими соціалістами і їх коаліційною владою..." (с. 127). "Я зауважив Леніну, що вождю не можна бути песимістом і скептиком". (с. 128). "Я не

стримався і найперше зауважив Леніну, що анархізм і анархісти до контрреволюції не прагнуть і не ведуть до неї пролетаріат" (с. 128).

А ось як Ленін відгукнувся про Махна: "Вас, товаришу, я вважаю людиною реальності і кипучої злости дня. Якби таких анархістів-комуністів була хоч би третина в Росії, то ми, комуністи, готові були б іти з вами на відомі умови і разом працювати на користь вільної організації виробників" (с. 130-131).

А так Махно говорив про вождя: "Я особисто відчув, що починаю благоговіти перед Леніним, якого недавно переконано вважав винуватцем розгрому анархістських організацій у Москві, що послужило сигналом для розгрому їх у багатьох інших містах Росії" (с. 131).

І ще про Леніна схвильовано: "... бачачи, що я трохи рознервувався, намагався по-батьківськи заспокоїти мене, з витонченою майстерністю переводячи розмову на іншу тему".

Заперечуючи Леніну про те, що анархісти не розуміють "настоящего", Махно зауважує, що він "полуграмотный крестьянин", але: "Анархисты-коммунисты на Украине (или, так-как вы, коммунисты-большевики, стараетесь избегать слова Украина и называете его "югом России"), анархисты-коммунисты на этом "юге России" дали уже слишком много доказательств тому, что они целиком связаны с настоящим".

Після московських зустрічей Махно писав: "Теперь уже во мне бурлила кровь-желание во что бы то ни стало быть на Украине. И все взоры мои были направлены туда, чтобы совместно с народом учсть все недочеты, все ошибки недавнего прошлого и броситься в жестокую борьбу против немецко-австро-венгерских и гетманских сатрапов и их вооруженных контрреволюционных банд; в борьбу, чтобы или умереть, или освободить Украину от них.

В душе поднялось властное желание, путем воли и усилия самого трудового народа, создать на Украине новый строй жизни.

*Где не было бы ни рабства,
Ни лжи, ни позора!
Ни призрачных божеств, ни цепей,
Где не купишь за злото любви и простора,
Где лишь правда и правда людей...*

Такой строй в настоящее время я мыслил вполне возможным в форме вольного советского строя, при котором вся Украина и Россия, все другие страны мира, должны покрыться местными, совершенно самостоятельными, хозяйственными и общественными самоуправлениями или Советами тружеников, что одно и то же.

Через свои районные, областные и общенациональные съезды, эти местные, хозяйственные и общественные органы самоуправления устанавливают общую схему порядка и трудовой взаимосвязи между собой".

Повертаючись на Україну, в Курську Махно дізнався, що "дом моей матери сожжен немецкой и украинской властями.

Старший мой брат, Емельян, который, как инвалид войны, не принимал никакого участия в политической организации, расстрелян. Другой старший брат, Савва, который участвовал в революционном движении с 1907 года, как только возвратился после нашей таганрогской конференции, тотчас же был схвачен и посажен в Александровскую тюрьму. За мое отсутствие из Гуляй-Поля, немцами совершено много расстрелов, главным образом крестьян-анархистов. А мать моя скитается по чужим квартирам".

Добираючись до рідних місць, у Махна на серці почувствовалась нежная любовь к одному имени: "Гуляй-Поле...".

Пізніше Нестор Іванович напише у спогадах: "Я чувствовал, что я — на Украине, и верил, что отсюда я раскачаю начатое еще весной дело организации восстания.

Да, именно этот район оказался центральным пунктом организации революционного крестьянского восстания, под моим личным и всей нашей группы идейным и организационным руководством.

Гуляй-Поле, со своим трудовым и революционным населением и его стремлением — возродить казенную революцию, стало основным руководящим ядром этого восстания. В нем, в Гуляй-Поле, я с рядом преданнейших делу социальной революции анархистов-крестьян, создали операционную базу, на основе которой Гуляй-Польское трудовое население первое восстало против палачей революции — немецко-австро-венгерского юнкерства и гетманщины. Своими усилиями, своей отвагой и революционным

мужеством на этом пути оно сделало все, чтобы увлечь за собою другие села и районы трудового населения".

Все це вимагало величезних зусиль і завзятості стояти на одному, йти в одному напрямку, щоб переконати широку трудову масу у відданості справі революції не тільки на словах, а й на ділі.

Перебуваючи нелегально в селі Різдвянці у селянина Захара Клешні (за 20 верст від Гуляй-Поля — Авт.), Махно "чувствовав себя счастливым от того, что на мою долю выпало продолжить идейно-руководящую роль в деле организации крестьянских сил революции, — деле, которое врагами этих сил тормозилось весной 1918 года и поэтому только не получило полного своего революционно-боевого оформления и не достигло полного расцвета".

4 липня 1918 року Нестор Іванович пише листа до товаришів у Гуляй-Поле:

"Товарищи, после двух с половиной месяцев моего скитания по революционной Россия я возвратился снова к вам, чтобы совместно заняться делом изгнания немецко-австрийских контрреволюционных армий из Украины, низвержением власти Гетмана Скоропадского и недопущением на его место никакой другой власти. Общими усилиями мы займемся организацией великого дела. Общими усилиями займемся разрушением рабского строя, чтобы вступить самим и ввести других наших братьев на путь нового строя. Организуем его на началах свободной общественности, которой позволит всему не эксплуатирующему чужого труда населению жить свободно и независимо от государства и его чиновников, хотя бы и красных, и строить всю свою социально-общественную жизнь совершенно самостоятельно у себя на местах, в своей среде. Во имя этого великого дела я поспешил возвратиться в свой родной революционный район, к вам. Так будем же работать, товарищи, во имя возрождения на нашей земле, в нашей крестьянской и рабочей среде, настоящей украинской революции, которая с первых своих дней взяла здоровое направление в сторону полного уничтожения немецко-германской власти и ее опоры — помещиков и кулаков.

Да здравствует наше крестьянское и рабочее объединение!

Да здравствует наши подсобные силы — бескорыстная трудовая интеллигенция! Да здравствует Украинская Социальная Революция!"

Після листування з товаришами із Гуляйполя і настійливим проханням не приїздити в Гуляй-Поле, бо там повно шпигунів, Махно не витримує і нелегально прибуває в рідне село. Тут він перебуваючи то на Подільській, то на Південській сотнях, то в центрі села, дізнається, що діється в селі, хто зрадив їхню революційну справу весною 1918 року, але всіляко утримує товаришів від помсти зрадникам, особливо боїться, щоб Гуляй-Поле не заразилося вірусом антисемітизму.

Селяни розповіли Нестору Івановичу про терор, який розв'язали представники окупаційних військ та гетьмана Скоропадського, про те, що "воскресенские крестьяне начали уже действовать. Они организовали отряд и назвали его Махновским. Под этим именем они напали на карательный немецкий отряд, разбили его, убили командира и нескольких солдат." В результаті цього "снова пошли многочисленные аресты, и денежные штрафы, выколачивание всякими пытками у крестьян оружия и выдачу революционеро-инициаторов".

В цій обстановці Махну довелося покинути село і перебратися в Різдвянку, а потім — і "в деревню Терновку".

В "деревне Терновке (она же Протопопово, — писав Махно,) — я поселився у свого дяди, брата моей матери, Исидора Передерия, под видом родственника, по профессии учителя, из Матвеево-Курганской волости Таганрогского округа, по имени Иван Яковлевич Шепель. Документ на это имя был сделан мне раньше, по моей просьбе, Затонским, известным украинским большевиком".

В Терновці Махна хотіли вбити селяни, бо думали, що він контрреволюціонер, але після роз'яснення все обійшлося і Махно почав пропагандистську роботу серед селян, яка штовхала їх до збройної боротьби. І селяни почали діяти під лозунгом "Смерть всем, кто силою немецко-австрийско-гайдамацкого штыка дерзнувшем отымать у крестьян и рабочих революционные завоевания". Этот лозунг воодушевлял крестьян. Они запрягали лошадей в брочки и, не смотря на недостаток в огнестрельном вооружении,

бросались на помещиков и кулаков, на разъезжавшие по району немецко-австрийские и гайдамацкие отряды, и сражались с ними".

Так селяни Терновського району під керівництвом Махна входили в роль суворих месників усім тим, хто був винен перед трудящими за страту над революцією.

Наприкінці вересня 1918 року Нестор Махно, Олексій Чубенко, Ісидор (Петро) Лютий, Пантелеймон і Семен Каретники, Олексій Марченко (Шевченко), Захарій Гусар (Рябцев), Микита Лютий вирішили організувати загін проти контрреволюції і діяти партизанськими методами. Звідси починається таке явище, як махновщина.

Проявивши рішучість і сміливість при захисті села Дібрівки, 10 жовтня 1918 року Махно почув: "Отныне ты наш украинский Батько, и мы умрем вместе с тобою. Веди нас в село против врага!".

— Нужно было быть революционером анархической ориентации, — зауважував Махно, — чтобы не увлечься и не пасть перед тем, чем тебя, по наивности, но с открытой душою, честно и с глубокой верой, масса тружеников награждала. Кажется, я таковым был. Кажется, все мои действия подтверждают это...".

2. Вогненними дорогами

Об'єднаний революційний повстанський загін Махна і Щуся після Дібрівки (Велика Михайлівка) робив рейди по навколишніх селах і хуторах, розправляючись з ворогами революції, особливо дісталось колонії "Красный Кут".

— Уничтожением этой колонии и, последовательно, ряда других кулацких хуторов, — писав Махно, — по возможности вместе с их хозяевами, прямыми участниками в сожжении села Дибривки, в издательстве над его жителями, в убийстве лучших из молодежи, мы должны были сделать последнее наше предупреждение буржуазии. Мы должны были дать ей знать, что мы, революционные крестьяне, взяли за оружие с целью решительной и полной победы над нею, над ее строем и политическими режимами; что на этом пути мы ни перед чем не остановимся; что чем больше буржуазия

допустить кровавых ужасов и уничтожающих села пожаров, в целях удержания за собою власти произвола и подлости в отношении трудовой части украинского народа, тем с большей ожесточенностью мы будем ее атаковать со всех сторон, на всех путях, уничтожая и ее самое, и ее усадьбы...".

Вперше Махна було поранено в руку під Темирівкою восени 1918 року.

У жовтні 1918 року загін повстанців вступив у Гуляй-Поле, де на мітингу була пояснена мета Повстанства Махновців, а саме: "желание быть свободным от государства вообще и от гетманской государственности в частности. И снова из него (Гуляй-Поля — Авт.) начала исходить проповедь крестьян-анархистов о подлинной революции трудящихся, как о средстве разрушения старого царско-помещичьего строя и создания на его месте строя нового, красивого и свободного от власти собственников и политических авантюристов: подлинного свободного общества тружеников".

В цей час Штаб Повстанства складався з трьох чоловік: Олексія Марченка, Семена Каретника і Нестора Махна з двома його особистими ад'ютантами Феодосієм Щусем і Ісидором (Петром) Лютим.

У грудні 1918 року на демократичній основі було обрано Революційний штаб, до складу якого як командуючий загонами входив Махно, начштабу — Чубенко, членами: комуніст-більшовик (лівий) Херсонський, лівий есер Миргородський і анархіст Горев. Це був перший коаліційний штаб повстанства Гуляйпільського району. Організувались Ради робітничих, селянських і повстанських депутатів, почали функціонувати профспілки.

27 грудня махновці захопили місто Катеринослав, а 1-го січня 1919 року відступили з нього, вибиті петлюрівцями. Тоді Махна було призначено Головнокомандуючим Радянської Революційної робітничо-селянської армії Катеринославського району.

Отже, взяття Катеринослава у грудні 1918 року — це найзначиміша подія в історії періоду раннього повстанства.

На 18 січня 1919 року махновське повстанство мало біля 29 тисячі бійців, які займали в тилу білогвардійців і петлюрівців фронт, що розкинувся на 500 верст. Махновщина росла з кожним днем.

23 січня 1919 року в с. Велика Михайлівка відкрився перший з'їзд махновського району, який організував К. Головка, за вказівкою головного Штабу. На з'їзді було звернуто головну увагу на небезпеку петлюрівщини і денікінщини.

Районний з'їзд постановив створити у своєму районі Ради Робітничих і Солдатських Депутатів і силою зброї утримувати владу Рад на Україні. Також делегати з'їзду постановили просити "все войска, содержащиеся на территории Украины, объединиться под одним общим лозунгом: "Все на дорогу революции и за власть трудового народа!"

25 січня 1919 року махновські загони зайняли місто Олександрівськ, а 28 січня підписали військову угоду з Червоною Армією про спільні воєнні дії проти ворогів революції і по входження на певних умовах махновських частин у склад Червоної Армії. Ясно, що більшовики пішли на зближення з махновцями не від добра, а з дальнім прицілом. Ліквідувати махновців, які у січні 1919 року нараховували більше 20 тисяч штиків і 8 тисяч шабель і які займали широку територію з населення біля 17 мільйонів чоловік, серед якого авторитет і популярність повстанців були настільки високі, поки що у червоних не було сили. Тому було прийнято рішення: нехай махновці воюють, нехай б'ють нашого ворога, а потім подивимось.

Другий районний з'їзд селян, робітників і повстанців зібрався 12 лютого 1919 року в селі Гуляй-Полі. На цьому з'їзді всебічно обговорили питання про небезпеку, яка насувалась на вільній район з боку контрреволюції Денікіна, і постановили організувати добровільну мобілізацію по району за 10 років.

Для загального керівництва боротьби з петлюрівцями і денікінцями, а також для завдань внутрішнього громадського зв'язку, інформації і звіту, для проведення в життя різноманітних постанов з'їздів утворили Районну Військово-Революційну Раду селян, робітників і повстанців. У неї увійшли представники 32 волостей Катеринославської і Таврійської губерній і повстанських частин.

— В отличии от политических советов большевиков и прочих социалистов, вольные советы крестьян и рабочих, — писав П. Ар-

шинов, — должны быть органами общественно-экономического самоуправления. Каждый такой совет является исполнителем воли местных труженников и их организаций. Между собою советы вступают в необходимую связь, образуя высшие — в хозяйственном и территориальном отношении — органы народного самоуправления.

Починаючи з січня 1919 року, махновці утворили перший протиденікінський фронт і шість місяців стримували потік контрреволюції, який лився з Кавказу. Фронт розтягнувся потім на сто з лишком верст, від Маріуполя на схід і північний схід. Махновські частини займали міста Бердянськ, Маріуполь, гнали частини генерала Шкурко до Таганрога і Ростова-на-Дону. В цей час яскраво проявився військовий талант Махна. Славу талановитого військового начальника визнали і його вороги — денікінці. Генерал Денікін обіцяв півмільйона тому, хто уб'є Махна.

**Нестор Іванович Махно.
1919 р.**

На початку 1919 року повстанці-махновці після ряду боїв відкинули денікінців до Азовського моря, захопивши у них біля 100 вагонів із зерном, і вирішили послати його робітникам Москви і Петрограда, які голодували.

21 лютого 1919 року утворилася 1-а Задніпровська Українська Радянська дивізія у складі трьох бригад. Махновська армія отримала назву третьої бригади. Командиром її призначили Н. І. Махна. Далі її перейменували в Першу Революційно-Повстанську Українську дивізію, а ще пізніше вона отримала назву Революційна Повстанська армія України (махновців).

10 квітня 1919 року Військово-Революційна Рада призначила третій районний з'їзд селян, робітників і повстанців.

— Съезд должен был определить задачи момента и дальнейшее направление революционной жизни района, — писав П. Аршинов. — На съезде съехались делегаты от 72 волостей, представив-

шие массу в 2 с лишним миллиона человек... Под конец своих работ съезд получил телеграмму начальника дивизии Дыбенко, в котором организаторы съезда объявлялись вне закона, а самый съезд — контрреволюционным.

Это было первым открытым покушением большевиков на свободный район.

Військово-Револуційна Рада через декілька днів дала гідну відповідь комуністичній владі (в особі Дибенка), указавши, чим є Гуляйпільський район в революції і хто в дійсності чинить контрреволюцію.

Військово-Револуційна Рада пояснювала тов. Дибенку, що "на съезд съехали не контрреволюционеры, а те, кто первые подняли знамя восстания на Украине, знамя социальной революции, для согласованности общей борьбы со всеми угнетателями". І запитувала чи "имеете ли вы, один человек, право объявлять с лишком миллион народа контрреволюционерами, который своими мозолистыми руками сбросил цепи рабства и теперь сам, по своему усмотрению, строит свою жизнь?" (орфографія і стиль документа передається без змін — Авт.).

У квітні-травні 1919 року зачастили гості в Гуляйполе.

29 квітня сюди приїжджає командувач південним фронтом В. Антонов-Овсієнко, 4-5 травня — надзвичайний повноважений Ради Оборони республіки Л. Каменєв разом з К. Ворошиловим, який від імені Реввійськради республіки вручив Н. Махнові орден Червоного Прапора № 4 за взяття повстанцями м. Маріуполя та Катеринослава.

Прибувши з Гуляйполя до Катеринослава, Л. Каменєв опублікував відкритий лист комбригу — Н. Махну, в якому зазначив, що "після особистого відвідування Гуляй-Поля і бесіди з тов. Махном і його співробітниками я вважаю своїм обов'язком на повний голос заявити, що всі чутки про сепаратиські або антирадянські плани бригади повстанців тов. Махна зовсім безпідставні.

В особі Махна я бачив чесного і відважного борця, який у важких умовах, позбавлений найнеобхіднішого, збирає сили і мужньо бореться з білогвардійцями та іноземними загарбниками..."

Дорогий Петр Алексеевич!!!
Знаю положення Росії в
світі, правобальнівизм, і
якщо б це, як отримавши
це положення на волю
старої, фризманської сили
і обидві в тав-французь, і
одні речі після цього, вони
краще б були грецькім при
контрне світі, не бачили
для, що, внаслідок з цим
наслідок, вони краще б нашої
нашій правобальнівизм, наслідок
"Будні і свобода" і внаслідок
нашій місії. П. Француз,
що як внаслідок по а веролома
для нас внаслідок, правоб.
наслідок наші свої місії
о правобальнівизм, наслідок одні
контрне, внаслідок внаслідок

Лист Н. І. Махна до П. О. Аршинова

Але на лист Каменєва ніхто не зважав, бо більшовики, особливо Троцький почав вести війну з махновцями, який прибув 16 травня на Україну змінити ситуацію на південному фронті. І перші свої кроки розпочав з ліквідації українського фронту та боротьби з партизанщиною. Дії його відзначалися жорстокістю.

В статтях та виступах він закликав навести революційний порядок при допомозі "каленного железа", не дивлячись ні на що. Тому 25 травня в розпал наступу генерала Шкуро, якому в основному протидіяли махновські частини, Рада Робітничо-Селянської Оборони України приймає таємне рішення, спрямоване проти махновців. В ньому говорилось про ліквідацію Н. Махна в найкоротший строк.

У цій критичній ситуації Військово-Революційна Рада звернулася до трудящих України з оголошенням "О созыве четвертого экстренного съезда крестьянских, рабочих и повстанческих делегатов". З'їзд намічався на 15 червня. На нього виносилися такі питання: "а) доклад Исполкома Военно-Революционного Совета и с мест; б) текущий момент; в) цель, значение и задачи Районного Гуляй-Польского Совета крестьянских, рабочих, повстанческих и красноармейских Делегатов; г) реорганизация районного военно-революционного Совета; д) постановка военного дела в районе; е) продовольственный вопрос; ж) земельный вопрос; з) финансовый вопрос; и) о союзах трудового крестьянства и рабочих; к) об охране общественного порядка; л) об установлении правосудия в районе; м) текущие дела".

На цю телеграму № 416 голова реввійськради республіки Троцький відповів наказом № 1824 Революційної Військової Ради республіки 4 червня 1919 року з Харкова, в якому "1. Означенный съезд запрещается и ни в коем случае не может быть допущен. 2. Все рабоче-крестьянское население должно быть предупреждено устно и печатно о том, что участие в съезде будет рассматриваться, как государственная измена по отношению к советской республике и советскому фронту".

А перед цим наказом 2 червня в газеті "В пути" (№ 51), яка видавалась у поїзді Л. Троцького, з'явилась стаття Троцького "Махновщина". Автор статті махновців порівняв з григорьєвцями.

5 червня ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет) виносить рішення про заборону проведення 4-го з'їзду. В

Булдино, 28 січня 1919 р.

По ВСЬМ, ВСІМ, ВСЬМ
фронтам и по отдѣлам.

ОБ'ЯВЛЯЮ всьм команди-
рам полков, баталіонів и рот.

ОБ'ЯВЛЯЮ всьм партиза-
нам, революціонерам, что если
хотя один грабеж совершится
или насилія над гражданами
занимаемых мѣстностей,
ПРЕДПИСЫВАЮ совершив-
ших **РАЗСТРѢЛИВАТЬ**, как
наших общих врагов, умыш-
ленно поступивших в ряды
наших армія и компроменти-
рующих ее самое и ее стрѣм-
ленія.

Батько Махно.

Оголошення штабу повстанських військ
Н. Махна про заборону грабiжництва і
насилля, 28 січня 1919 р.

харківській газеті "Известия" Л. Троцький в передовій статті "Еще раз долой махновщину" закликає для її ліквідації використовувати "каленное железо".

А в цей час червоний фронт розвалюється. Бригада Махна обезкровлена і напівоточена продовжує битися з білокозаками.

6 червня Л. Троцький видає наказ про створення надзвичайного військово-революційного трибуналу для боротьби з ворогами, в тому числі із махновцями, які "повинні бути безпощадно роздавлені".

Л. Троцький видає ще один наказ, в якому Н. І. Махна називає зрадником і всім, хто до нього переходить, одна кара — розстріл.

2-6 червня відбувся Всеукраїнський з'їзд волосних виконкомів, який прийняв постанову з вимогою до Раднаркому вжити до Махна найрішучіші і нещадні заходи.

7 червня командувач 14-го армією К. Ворошилов дає телеграму голові Реввійськради Республіки і командувачу фронтом такого змісту: "Махновцы разбиты Шкуро вдребезги. Отдельные махнята вопят о защите и покорности Советской власти. Момент для ликвидации этого гнойника самый удобный...".

8 червня Л. Троцький у наказі "Конец махновщине" вину за поразку на фронті звалює на Махна і вимагає нещадно наводити порядок в районі дій махновців.

9 червня декілька більшовицьких полків вдерлись у "вільний" район і почали громити махновські Ради і комуни.

Махно посилає зі станції Гайчур телеграму-заяву:

— Штаб 14 армии Ворошилова. Харьков. Предреввоенсовет Троцкому. Москва Ленину, Каменеву.

"Штаб 14 армии Ворошилову. Харьков Предреввоенсовет Троцкому. Москва Ленину, Каменеву.

В связи с приказом Военно-Рев. Совета республики за № 1824 мною была послана в штаб 2-й армии и Троцкому телеграмма, в которой я просил освободить меня от занимаемой должности. Сейчас вторично заявляю об этом, причем считаю себя обязанным дать следующее объяснение моему заявлению. Несмотря на то, что я с повстанцами вел борьбу исключительно с белогвардейскими бандами Деникина, проповедуя народу лишь любовь к

свободе, к самодеятельности, — вся официальная советская пресса, а также партийная пресса коммунистов-большевиков распространяла обо мне ложные сведения, недостойные революционера. Меня выставляли и бандитом, и сообщником Григорьева, и заговорщиком против советской республики в смысле восстановления капиталистических порядков. Так в № 51 газеты "В Пути" Троцкий в статье под названием "Махновщина" задает вопрос: "Против кого же восстают Махновские повстанцы?" и на протяжении всей своей статьи доказывает, что махновщина есть, в сущности, фронт против советской власти и ни одного слова не говорит о фактическом белогвардейском фронте, растянувшемся более чем на сто верст, на котором, в течение шести с лишним месяцев, повстанчество несло и несет неисчислимые жертвы. В упомянутом приказе № 1824 я обвиняюсь заговорщиком против советской республики, организатором мятежа на манер григорьевского.

Я считаю неотъемлемым, революцией завоеванным правом рабочих и крестьян самим устраивать съезды для обсуждения и решения как частных, так и общих дел своих. Поэтому запрещение таких съездов центральной властью, объявление их незаконными (приказ № 1824) есть прямое наглое нарушение прав трудящихся.

Я отдаю себе полный отчет в отношении ко мне центральной государственной власти. Я абсолютно убежден в том, что эта власть считает все повстанчество несовместимым с своей государственной деятельностью. Попутно с этим центральная власть считает повстанчество связанным со мною и всю вражду к повстанчеству переносит на меня. Примером этому может служить упомянутая статья Троцкого, в которой он, на ряду с заведомой ложью, выражает слишком много личного, враждебного мне.

Отмеченное мною враждебное, а последнее время наступательное поведение центр. власти к повстанчеству ведет с роковой неизбежностью к созданию особого внутреннего фронта, по обе стороны которого будет трудовая масса, верящая в революцию. Я считаю это величайшим, никогда не прощаемым преступлением перед трудовым народом и считаю обязанным себя сделать все возможное для предотвращения этого преступления. Наиболее верным средством предотвращения надвигающегося со стороны

власти преступления считаю уход мой с занимаемого поста. Думаю, что после этого центр. власть перестанет подозревать меня, а также все революционное повстанчество в противосоветском заговоре и серьезно, по революционному отнесется к повстанчеству на Украине, как к живому, активному детищу массовой социальной революции, а не как к враждебному стану, с которым до сих пор вступали в двусмысленные подозрительные отношения, торгуясь из-за каждого патрона, а то и просто саботируя его необходимым снаряжением и вооружением, благодаря чему повстанчество часто несло невероятные потери в людях и в революционной территории, которые, однако, были бы легко устранимы при ином отношении к нему центральной власти. Предлагаю принять от меня отчеты и дела.

ст. Гайчур, 9 июня 1919 г. Батько-Махно."

* * *

Тим часом повстанські частини, що були за Маріуполем відступили до Поліг і м. Олександрівська. До них несподівано перекинувся Махно, який вирвався з більшовицького оточення на станції Гайчур і де Ворошилов вичікував, щоб убити Махна. Але начальник штабу армії махновців Озеров, члени штабу Михальов-Павленко, Бурбига і декілька членів Військово-Революційної Ради (всього 8 чоловік) були по-зрадницьки схоплені більшовиками і страчені. Це приголомшило Н. І. Махна і поклато початок страдам багатьох інших махновців, які потрапляли в руки більшовиків.

15 червня Махно з невеликим загonom (біля 150 чоловік) залишає повстанські частини і їде до Великого Токмака, де на мітингу різко висловлюється проти більшовиків. Він устиг офіційно здати справи новому командиру бригади від більшовиків і зник з їх поля зору.

В листівці "Де влада — там немає свободи", яка вийшла в цей період, говорилось про розрив з більшовиками, які стали винуватцями зради повстанського руху. "Купка підлих насильників, — йшлося в листівці, — прикрившись ім'ям робітничо-селянського

уряду, чинить підлу справу, удушення революції, розстрілу всіх інакомислячих робітників і селян і мерзенне зрадництво партизанської армії батька Махна... Зброї не вистачало. Патронів не було і нехай не вказують зрадники троцькісти-більшовики на панічний відступ армії. Вони добилися свого. Махновщина подавлена".

Перед тим, як піти, Махно попросив повстанців тримати фронт проти денікінців, а зі своїми командирами: Калишніковим, Куриленком, Клейном, Дерменджі та іншими домовились чекати слушного моменту, щоб знову об'єднатися під загальним командуванням батька Махна.

Так наступив перший розрив Махна з більшовиками і не з його вини. Тим часом денікінці приносили все нові біди трудовому населенню, яке знову потяглося до Махна і він за короткий строк сформував зовсім новий революційно-повстанський загін. Денікінці, вступивши на територію "вільного" району, у своїй люті не знали меж. Вони грабували, насилували.

"В первый же день по занятии деникинцами Гуляй-Поля, — писал П. Аршинов, — было расстреляно множество крестьян, население разгромлено, сотни бричек и телег с награбленным добром казаки Шкуро отправили на Дон и Кубань. Почти все еврейские женщины села были изнасилованы".

27 липня 1919 року в селі Сентове, що біля Олександрії Херсонської губернії, з ініціативи Махна скликали з'їзд повстанців Катеринославщини, Херсонщини і Таврії, який мав намітити завдання всьому повстанству України у зв'язку з моментом, що стався через григор'євську контрреволюцію. Вона ж виявилась у тому, що Григор'єв закликав вести боротьбу з більшовиками, об'єднавшись з денікінцями.

"Такие негодяи, как Григорьев, позорят всех повстанцев Украины, и им не должно быть места в рядах истинных тружеников-революционеров", — такими словами Махно закінчив своє звинувачення Григор'єву. І тут же на з'їзді Григор'єва С. Каретник і Н. Махно вбили.

Без сильного спротиву червоні здали Україну денікінцям, а ті червоні частини, які колись були махновські, знову перейшли на сторону Махна. І це об'єднання відбулося на початку серпня 1919

року за станцією Помічна, у містечку Добровеличківці Херсонської губернії. Тут було сформовано чотири бригади піхоти і кавалерії, окремих артилерійський дивізіон і кулеметний полк — всього біля 15000 бійців. Окрема кінна сотня (150-200 шабель) знаходилась завжди біля Махна і не входила в це число війська. Не зважаючи на це, повстанцям довелося довго відступати під ударами відбірних денікінських полків аж до Умані. І тут з 25 на 26 вересня махновські частини перейшли в наступ за селом Перегонівкою. І в надважкому бою розгромили головні сили денікінців. Після цього за тиждень-півтора увесь південь України був звільнений від військ і влади Денікіна.

"Сбив главный кулак деникинцев, — писав П. Аршинов, — он (Махно — Авт.), не медля ни минуты, пустил свои части по трем направлениям. Словно исполинское помело, шел он по селам, местечкам, городам и выметал всякий дух эксплуатации и рабства. Помещики, кулаки, урядники, священники, старшины, припрятавшиеся офицеры — все падали жертвами на пути движения махновцев. Тюрьмы, полицейские и комиссарские участки — символы народного рабства — разрушались. Всякий, кто изобличался, как обидчик крестьян и рабочих, погибал. Больше всего в этот период погибло помещиков и крупных кулаков. Это, между прочим, может показать, чего стоят вздорные и заведомо ложные толки большевиков о якобы кулацком характере махновщины. В действительности — там, где нарождалась махновщина, кулачество всегда искало и находило себе защиту под крылом советской власти".

Після розгрому денікінців 20 жовтня 1919 року в м. Олександрівську відбувся з'їзд. На ньому було більше 200 делегатів, із яких 180 селян, останні — робітники. З'їзд розглянув такі питання: а) військове — боротьба з денікінцями, поповнення і утримання повстанської армії; б) питання внутрішнього будівництва.

На 25 жовтня 1919 року махновська армія, яка починалася з двох невеликих загонів Махна і Щуся, нараховувала 100 тисяч чоловік.

В середині січня 1920 року Махно і бійці його армії знову, вже вдруге, були оголошені поза законом за відмову йти на польський фронт. І знову відновилася жорстока війна між махновцями і комуністичною владою, яка розтяглася на 9 місяців.

Нестор Іванович Махно.
1920 р.

"Відмова Махна йти під польські кулі і шаблі тоді, коли його і армію косив тиф на початку зими 1920-го, розлютила вище військове командування РРФСР, — писав запорізький журналіст І. Я. Науменко у спробі документального дослідження "Нестор Махно: факти проти вигадок".

Виконуючи накази Троцького про знищення махновщини, 14 армія під командуванням Уборевича розгорнула бойові дії проти повстанців, ряди яких ріділи від тифу. На нього захворів і сам Батько Махно. В "махновський" район, тобто на територію нашої області, виїхав з надзвичайними повноваженнями Фелікс Дзержинський. Разом з Головою Раднаркому України Християном Раковським він звернувся до селян Катеринославщини із закликом усунути Махна будь-яким терористичним актом. Але селяни не піддалися агітації влади, яка і раніше готувала замаху на Батька. Трохи раніше використала командира Стального полку Полонського, але махновська контррозвідка дізналася про підготовку замаху і знешкодила змовників. 6 грудня 1919 року махновська газета "Путь к свободе" надрукувала повідомлення про розстріл командира 1-го Стального кавалерійського полку Полонського, його ад'ютанта поручика Семенченка, голову більшовицького трибуналу при 1-му Катеринославському полку Вайнера, більшовицького інспектора Бродського і коханку Полонського (без згадування її прізвища). Це повідомлення підписав тимчасово виконуючий обов'язки начальника військово-польової контррозвідки Зінковський (Льова Задов — Авт.).

"Всем было ясно, — пише П. Аршинов, — что гибель Махно — это потеря для всего крестьянства, утрата, не поддающаяся определению. И крестьяне делали все возможное, чтобы не допустить этого несчастья. Надо было видеть, как они в Гуляй-Поле и других селах носили Махно из одной хаты в другую, стараясь спрятать его от налетевших красных войск; надо было видеть, как не раз в критиче-

ские минуты, когда местонахождение Махно обнаружилось, крестьяне жертвовали собой, стремясь выиграть время и дать возможность перетащить беспомощного Махно в другое, более надежное место, — все это надо было видеть, чтобы понять, как ценили и с какой фанатической преданностью оберегали и защищали крестьяне своего вождя. Благодаря этой исключительной преданности жизнь Махно в наиболее критические минуты движения была спасена”.

Увесь 1920-й рік, а також і наступні радянська влада воювала з махновщиною під знаком боротьби з бандитизмом. Протягом весни і літа 1920 року махновцям довелося воювати не з окремими червоноармійськими частинами, а по суті зі всім державним апаратом більшовиків України і Росії.

У червні-липні 1920 року було утворено вищий орган армії і всього повстанського руху — Раду революційних повстанців України (махновців), яка складалася із семи обраних членів. Раді підпорядковувались три основних відділи армії — військово-оперативний, контрольно-організаційний і культурно-освітній.

Влітку війська Врангеля почали і провели ряд успішних операцій проти частин червоних. Відчувши свою небезпеку, командування Південним фронтом, очолюване М. В. Фрунзе, пішло на замирення з Махном і його армією. Для укладення військово-політичної угоди в Харків було послано військо і політичне представництво махновців на чолі з Куриленком, Будановим і Поповим.

Між 10 і 15 жовтня 1920 року умови угоди було остаточно вироблені і прийняті обома сторонами. А публікувати "Условия предварительного военно-политического соглашения между советским правительством Украины и Революционной Повстанческой армией Украины (махновцев)" більшовики не поспішали, та врангелівська небезпека змусила це зробити. І після цього з 15-20 жовтня махновська армія пішла на Врангеля. А на початку листопада була вже під Перекопом.

Першою через Сиваш пішла кіннота під керівництвом Марченка, потім — кулеметний полк Фоми Кожина, якого тут було тяжко поранено. Коли врангелівці побігли у гліб півострова, Семен Каретник направив всі свої частини на Сімферополь, який був узятий між 13 і 14 листопада.

В боях за Крим Махно участі не брав, бо був важко поранений.

Коли до Гуляй-Поля прибула із польового штабу телеграма про те, що Каретник з повстанською армією вже в Криму і пішов на Сімферополь, помічник Махна Григорій Василевський вигукнув: "Кінець угоді! Ручаюся будь-чим, що через тиждень більшовики будуть громити нас". Це було мовлено 15 чи 16 листопада, а 26 листопада червоні по-зрадницьки напали на махновське командування і махновські війська в Криму, в Гуляй-Полі, захопили махновських представників у Харкові, розгромили і арештували там же всіх анархістів, а також анархістів і їх організації по всій Україні. Але військова операція по знищенню махновської армії, яка за розрахунками Фрунзе мала бути блискавичною, затяглася майже на рік. Це був найтрагічніший період в історії махновщини і в історії України.

До початку нової війни проти махновців Рада революційних повстанців розробила і віддрукувала "Основні положення про вільну трудову Раду (проект)".

Жорстокість, в якій небезпідставно обвинувачують махновців, була справді обопільною. Не меншою жорстокістю по відношенню до махновців та населення, яке співчувало їм, відзначався і уряд радянської України.

Про ці події так пише П. Аршинов: "Мы уже говорили, что в Крыму был предательски захвачен весь полевой штаб и командующий махновской армией. Командир конницы Марченко, окруженный было частями 4-й красной армии, пробился через ряд заслонов и заграждений на Перекопе и к 7 сентября, двигаясь днем и ночью, добрался до группы Махно. Соединение произошло в греческом местечке Керменчик. Слух о прорыве из Крыма махновской армии носился уже несколько дней. Наконец, 7 декабря прибыл гонец с известием, что через несколько часов прибудет группа Марченко.

С волнением махновцы, находившиеся в Керменчике, вышли встречать героев на окраину села. Но когда в отдалении увидели двигавшую конную группу — сердце у всех сжалось. Вместо могучей конницы в 1500 человек, возвращался небольшой отряд в 250 человек. Подъехали передовые части во главе с Марченко и Тарановским.

"Имею честь доложить — крымская армия вернулась", — заговорил с легкой иронией Марченко. Все улыгнулись. "Да, братики, — продолжал Марченко, — вот теперь-то мы знаем, что такое коммунисты". Но Махно был угрюм. Вид разбитой, почти уничтоженной знаменитой конницы сильно потряс его. Он молчал, стремясь удержать волнение.

На состоящем тотчас же митинге были сделаны доклады о том, как произошло нападение в Крыму. Командующий армией Каретник был вызван советским командованием в Гуляй-Поле, якобы для военного совещания и по дороге изменнически схвачен; начальник полевого штаба Гавриленко, члены штаба и некоторые командиры были взяты под предлогом обсуждения военно-оперативных дел армии. Все схваченные были немедленно расстреляны. Культурно-просветительный отдел, находившийся в Симферополе, был взят без всяких военных хитростей".

26 листопада в Гуляй-Полі, яке червоні війська оточили з усіх сторін, знаходилось з Махном лише 150-200 кавалеристів особливої чорної сотні. Нею Махно збив радянський кавалерійський полк, який наступав на Гуляй-Поле по Успенівській дорозі, і вийшов із тісного кільця червоних військ. Але вони не давали його трьохтисячній армії, що знову утворилася, ніякої передишки. Червоне командування вирішило затиснути махновців зі всіх сторін військами. І Махно зрозумів, що тепер настав час рятувати повстанську армію, і було прийнято рішення тимчасово покинути увесь південний район, надавши Махну повну свободу у справі руху армії.

"Гению Махно было предъявлено величайшее испытание, — писал П. Аршинов. — Казалось совершенно невозможным выйти из той массы войск, которая со всех сторон вцепилась в группу повстанцев. Три тысячи бойцов-революционеров были окружены войсками в 150000 человек. Махно ни на минуту не потерял мужества и вступил в героическое единоборство с этими войсками. Окруженный со всех сторон красными дивизиями, он, как сказочный герой, шел, отбиваясь направо, налево, вперед, назад. Разбив несколько красноармейских групп и взяв в плен свыше 20000 красноармейцев, Махно пошел было на восток, к Юзовке, где, как его

предупредили юзовские рабочие, ему был устроен сплошной военной заслон, но вдруг круто повернул на запад и пошел фантастическими, ему одному ведомыми путями".

Нерівна боротьба розтяглась на декілька місяців з безперервними боями. Ленін вимагав від Фрунзе якнайшвидше добити Махна. Виправдовуючись, Фрунзе повідомляє пролетарському вождю: "Бандитизм сейчас идет на убыль. Только устранение социально-политической основы бандитизма позволит довести борьбу с ним до конца".

Такими соціально-політичними і економічними заходами стала проголошена нова економічна політика (НЕП), яка давала можливість селянам розвивати своє господарство на основі продподатку і вільної торгівлі. В цей же час ВУЦВК оголосив про амністію тим махновцями, які складуть зброю.

Отже, перед махновцями стояв вибір: або здатися на милість радянської влади, або залишити Україну і податися за кордон. Більшість вирішила залишитися на рідній землі, сподіваючись, що лихо їм обмине.

Нестор Іванович Махно
в Румунії. 1921 р.

У липні 1921 року на прощальному мітингу перед тими, хто залишився, Махно сказав: "Трудящі зробили свій вибір в надії на совість переможця, під його чесну обіцянку, під НЕП — цей тимчасовий сплеск панської ласки. Але це слова і дурман, якими вони тимчасово обдурюють громадян... Фундамент суспільству, який заклали комуністи-більшовики, знищивши всі партії, всіх своїх конкурентів — нічого спільного з комунізмом немає. Ця замкнута напіввійськова секта "солдат Маркса" із сліпою дисципліною і претензією на безпомилковість і безапеляційність, яка поставила перед собою мету створення тоталітарної держави без свобод і прав громадян, яка проповідує своерідний ідеологічний расизм...

Їх експерименти не матимуть кінця, вони будуть кооптувати свої ряди з таких же насильників, як і самі, влада вихлюпне безвідповідальне покоління демагогів і диктаторів. Самі будуть владарювати, але тюрмами і знущаннями примусять довго трудящих працювати за кухоль кислого молока... Але довго так тривати не буде. Посилення влади призведе до повного ідейного і морального розриву між трудящими і командним складом влади..."

Махно усвідомлював, що союзником більшовиків проти його загонів є голод, який у 1921 році охопив Україну, Дон і Поволжя. Тепер селянство не могло годувати своїх захисників. Тому кожного, хто забирав у нього останній шматок хліба, вважало своїм ворогом.

28 серпня 1921 року Нестор Махно, втікаючи від більшовиків, із загonom у 78 чоловік опиняється біля Дністра — румунського кордону. Тут, звертаючись до своїх бійців, він сказав: "На цьому березі закінчується рідна багатостраждальна Україна, а там — невідома чужина. Погоні як не видно. Обклали нас червоні зі всіх сторін, як мисливці хижих звірів і немає сили їх зупинити. І розтечеться червона повінь по нашому степу на багато років. А нас, революціонерів-повстанців, шельмуватимуть бандюгами і зрадниками революції.

Та ми нікого не зрадили і не проклинали, як уже тепер нас проклинають і дрібних дітей лякають Батьком Махном. А ми ж добра людям хотіли, та комісари використали і винищили нашу силу — цвіт Революційної Повстанської Армії в Криму, під Мелітополем, Малою Токмачкою як зрадників і мародерів. Так Ленін, Троцький і Фрунзе віддячили нам за взяття Криму, розгром чорного барона Врангеля. Вони перехитрили нас. І до чого ми докотилися? І з чиєї ласки опинилися на останньому рубежу своєї землі?

За річку боярська Румунія і хто не хоче потрапити до червоного Чека, тому порятунок на тому березі, — кволо махнув рукою. Свіжа рана, отримана 22 серпня на переправі через річку Інгул, давала про себе знати. — І треба ж, — у безсилій люті скреготів зубами, — підставитися під кулі винищувального загону, який у воді безборонно на вибір розстрілював махновців. Нестора Івановича тоді було поранено в голову: куля вдарила трохи нижче потилиці і вийшла, розірвавши праву щоку від вуха до самого рота. Рубець

від неї, як від шабельного удару, залишиться до кінця життя. — Це ж скільки він має поранень за останні три роки? Одинадцять? Дванадцять? І стільки разів смерть торкалася холодною безжалісною косою, але щоразу відступала.

Це ж, мабуть, не спроста? І ось знову у непідходящий для нього час показала свої зуби. Вони з нею ніби зріднилися за роки активної революційно-повстанської боротьби із різними ворогами трудового народу.

Як чорні хмари, стоять понурі, утомлені брати Льова і Данило Зіньковські, Яків Домашенко, Іван Хмара, Андрій Шанкала, Григорій Серьогін, Василь Харламов. Тривожиться здоров'ям дружина Галина Андріївна Кузьменко, з якою йшли з 1918 року пліч-о-пліч. Була вона для нього і нянькою, і мамкою, а коли треба, то й комісарів могла по всій строгості допитати і рука в неї не здригалася. А зараз, он бач, як хмурить чорні брови, на нього поглядаючи. А познайомилися вони дуже своєрідно (про це ходитимуть різні легенди). Та суть в тому, що Махно, повернувшись із Бутирок в Гуляйполе, уважно придивлявся до двадцятидворічної вчительки місцевої гімназії.

Спочатку вона боялася і ховалася від нього, а згодом звикла. Несторові подобалася вродлива, струнка з прекрасними темними очима і свіжим, хоч і смаглявим обличчям, Галина, і він не витримав і пішов у гімназію свататися. Про цей епізод у їхньому житті вона згадуватиме так:

— Я вела урок. Аж тут відчинилися двері і у клас рвучко увійшов невисокий, стрункий чоловік у військовій формі і, не кажучи ні слова, сів на задню парту. І так просидів до кінця уроку. Уважно слухав, свердлячи мене очима, а коли урок закінчився, промовив: "Ходімо зі мною."

— Куди? — невинно запитала.

— Побачиш.

Знизавши плечима і закинувши косу за спину, пішла за дивакуватим гостем.

— Ти знаєш хто я? — запитав, граючись пістолетом.

— Як схочеш, скажеш, — байдуже відповіла, хоч добре знала хто перед нею.

— Я — Нестор Махно, — гордо представився. — І відтепер будеш моєю дружиною.

— Справді? — Іронічно перепитала. Він цього не чекав і від несподіванки упустив пістолет на підлогу.

— Підними, — наказав.

— Пістолет твій, ти і піднімай його, — уїдливо промовила і шаснула в учительську кімнату. За нею не забарився і Нестор. І тут у присутності директора і її колег повідомив: "Відтепер це моя дружина." Так переплелися їхні життєві шляхи, повні пригод і небезпек. І відтепер вона клопочеться біля нього пораненого.

— Зажди, — зупинив її. — Дай погомоніти з моїми соколикками, бо чи доберемося всі до того берега — один Бог знає. — Невесела усмішка скривила тонкі губи. — Полягло нас тисячі. Спитаєте за що? За революцію, за ідею свободи, рівності і вільної праці. Називають нас анархістами-комуністами. Це правильно. Але за що без вагань і сумнівів віддали своє життя Петро Гавриленко, Олександр Калашников, Мусій Калениченко, Семен Каретник, Пилип Крат, Сидір (він же Петя) Лютий, Олексій Марченко, Сава Махно, Андрій Семенюта, Гаврило Троян, Степан Шепель, Борис Веретельников і ... сотні... тисячі борців. За вільний лад, де б не було ні рабства, ні брехні, а панували б лише правда і любов.

На цьому прапорі написані святі слова: "Влада породжує паразитів. Хай живе анархія!" і це глибока правда. А ще ми на своїх чорних та коричневих знаменах писали і такі слова. Гляньте! Он вони, — показав на прапор, що, утомившись важкою дорогою, склавши крила, спочивав у руках прапороносця Омеляна Горлиці. — "Смерть всім тим, хто на пиришкодї здобутья вольності трудовому люду".

— Нас звинувачують, що ми проти радянської влади, — продовжував останню свою промову на виду Дністра, хоч кожне слово давалося з трудом. — А це ж суцзя брехня. Ми за ради, але без комуністів, без їх диктатури, які несуть народу терор і голод.

Згадаймо останні події на Україні: засуха принесла неврожай сплюндрованим братовбивчою війною селянським господарствам. А тут ще внадилися до нас послані Леніним і Троцьким комісарські продзагони. Це ж тільки додуматись треба, щоб у голодних хліборобів відібрати силою результат їхньої нелегкої

праці — хліб і вивозити на чужину, в Росію, залишаючи український народ на вмирання.

Це ж не хто інший, а Ленін написав 26 травня 1918 року, щоб армію переробити "для війни за хліб"¹. Мобілізувати її "для систематичних воєнних дій по завоюванню, відвоюванню, збору і заведенню хліба і палива". А для тих, хто не віддаватиме хліб, "запровадити розстріл". Так хто, питається, перший розпочав війну проти свого народу? Більшовики чи ми? І хіба ми, селянські діти, могли стерпіти напругу і не стати на захист батьків, матерів, своїх дітей. Тому і прозвучала для червоної Москви засторога: "Заявляю вам, що я і мій фронт залишається незмінно вірними робітничо-селянській революції, але не інститутам насильства в особі ваших комісарів та надзвичайок, які чинять свавілля над місцевим населенням".

І, коли нас не почули, ми чинили гідний спротив численним продзагонам, що відбирали у селян не хліб, а душу, а часом одночасно і те, і друге. За нечувану сваволю кремлівський уряд оголошував нас поза законом. Те він робив тричі і щоразу, коли ми були потрібні йому, він нас прощав.

— Вина моя, — Нестор Іванович спробував рівніше стати в тачанці, — що я вірив Леніну, Фрунзе, а вони вкотре обдурили. Не можу простити собі, що дав уговорити себе і послав цвіт армії — 10 тисяч своїх кращих бійців — у Крим на розгром Врангеля. Де тепер мій незабутній Семен Каретник, а інші бойові соратники?

Половина полягла в Криму, решту — підступно червоні винищили під Мелітополем, Малою Токмачкою.

Тоді, випровадивши армію в дорогу, відчував тривогу і невпевненість.

Недобрі передчуття краjali серце, що червоні обдурять і на цей раз, так і сталося. Після Кримського походу до Гуляй-Поля прорвалося лише... 250 чоловік, що їх привів Олексій Марченко. Так я кажу, Льово? — повернувся до понурого Зіньковського.

— Так, батьку, — підтвердив.

— Звичайно, ми не святі, — з гіркотою в голосі продовжував

---

¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів. - Т.36.-С.353-355.

Махно, — і на наших руках і знаменах безневинна людська кров, перемішана із землею. Через те і прапори наші чорні та коричневі. Але ж і багато несправедливого, жорстокого зроблено навмисне під нашою маркою, щоб оббрехати, зневажати, викликати у селян ненависть до нас, нашого революційно-повстанського руху.

Хіба не ми, анархісти-комуністи, перші за російських більшовиків не тільки проголосили, що земля належить селянам, а фабрики, заводи — робітникам, а практично втілювали ці ідеї в життя у Гуляйшільському районі ще задовго до жовтневого перевороту в 1917 році в Петербурзі, відбираючи землі в поміщиків і створюючи трудові комуни? Але більшовики не визнали наших вільних рад і комун і почали терор проти нас.

Чує моя душа, що червоний терор довго витатиме над рідним Гуляй-Подем, над нашими близькими. І народиться, і вмере не одне покоління, доки наших нащадків перестануть лайливо називати махновцями.

Сьогодні, як не прикро, а треба визнати, що селянський революційно-повстанський рух зайшов у глухий кут. Ленін і тут своєю новою економічною політикою підкосив нашу силу, і селяни відвернулися від нас. Тому вважаю подальшу збройну боротьбу проти червоних безперспективною і шкідливою для трудового народу. Перейшовши через Дністер, залишимося непереможеними, а, здавшись на милість ворога, одержимо шибеницю і розстріл.

Тож, дорогі мої побратими, рідні соколики, давайте попрощаємося по-християнськи і з Богом на той бік річки, бо ловців як не видно.

Аж ось махновці побачили чорні цяточки, що навально несли зі степу. Гаятися не було коли.

— Коня! — прохрипів Махно. — Мені і матері Галині. — Бійці не забарилися виконати його наказ. Зінковські Льова і Данило, Домашенко, Хмара, Андрій Шанкала, Серьогін, Харламов, гайда за нами у воду, решта стримує ворога і теж відходить на той берег. А тепер вперед! Хай pomoже і убереже нас Бог! — спрямував коня у воду Дністра, який роз'єднував два береги — два світи. Позаду почулися постріли, кулі шльопали у збурену воду, що бігла до далекого моря, — і хоч протилежний берег повільно наближався до

втікачів, вони розуміли, що на одному березі лишилося одне життя, сповнене небезпек і тривоги, а на іншому — чекає непевність і забуття. І як два береги ніколи не можуть з'єднатися, так і їхнє життя до води і після неї ніколи не стане єдиним, рівнозначним.

Пливли люди. Пливли коні. Тонули люди. Тонули коні. І ніхто не знав, що буде з ними там, на чужому березі...

* * *

Про перехід Нестора Махна через Дністер з невеликим загonom ходитимуть різні легенди. Одні дослідники стверджуватимуть, що він перебрався на румунську сторону неподалік міста Ямполья через міст. Інші, такі, як Василь Голованов у книзі "Тачанки с Юга" (М., 1997), напишуть: "Рано-вранці 28 серпня махновці досягли Дністра. Над рікою клубочився туман. За димкою його була Бессарабія — тоді румунська — берег порятунку, який для самого Махна стане причалом ненависної чужини".

Найфантастичніша версія описує переправу (на човнах труни з тілом ніби-то мертвого Махна, спорядженого згідно із похоронним обрядом якоїсь секти) (с. 427-428).

Це знаходимо в повісті "В логове Махно" М. Спектора і М. Коротеева, що вміщена в альманасі "Подвиг", додатку до журналу "Сельская молодежь" (т. 5, М., 1969).

В. Волковинський висловлюється за коротку на льоту сутичку, яка розметала прикордонну варту біля Кам'янки. І ніби-то махновці, пробираючись з останніх сил та утікаючи, не звертали уваги на поранених, які хапалися за колеса тачанок.

А так пишуть Т. А. Безпечний і Т. Т. Букреева у книзі "Нестор Махно: правда и легенды" (Д., 1966, с. 188): "28 серпня 1921 року Махно зі своїми вірними побратимами в кількості 80 чоловік перейшов ріку Дністер недалеко від міста Ямполья і здався румунській владі. Це відбулося біля села Монастиржевки. Серед тих, хто перейшов, були бойова подруга Махна Галина Кузьменко, багато махновських командирів, у тому числі начальник контррозвідки Льова Задов, який забезпечив переправу. Тоді він пере-

одягнувся в червоноармійську форму і відвернув увагу прикордонників, а махновці напали і роззброїли їх заставу".

Та повернемося до згаданої книги В. Голованова (с. 428): "Найдостовірнішим все ж здається те, що розповіла внучатому племіннику Махна, В. І. Яланському, Галина Андріївна, дружина Махна, коли в 1976 році була в Гуляй-Полі. Розповідь без хитринки, в ній немає нічого надуманого, нічого "героїчного": "Рановранці 28 серпня біля Дністра махновці наскочили на прикордонний роз'їзд. Зорієнтувавшись моментально: адже, одягнені всі були в гімнастерки, червоноармійські будьонівки і кашкети. Не уповільнюючи ходи, понеслися до прикордонників. "Для чого ви нас викликали?!" — голосно крикнув Льова Задов з тачанки. "А ми не викликали вас", — здивовано відповів взводний". Доки вимовлялися ці дві фрази, прикордонники були оточені. Чинити опір їм не було ніякого сенсу: роз'їзду чоловік дванадцять, махновців — сімдесят вісім.

Дністер — бурхлива ріка. Один із прикордонників показав, де можна переправитись.

Галина Андріївна — "вона ж цікавою була..." — спитала хлопця, як його звати, щоб згадати потім добрим словом. Він назвав прізвище. Вона запам'ятала на все життя: Олексенко.

Зброю червоноармійців забрали всю з собою, щоб не стріляли в спину. Льова Задов допоміг забинтованому батькові злізти з тачанки і увійти в ріку, тримаючись за сідло. Кінь увійшов у воду. Льовка поплив поряд. Якась дальня застава ніби-то пробувала стріляти по них, але безуспішно..."

— У кінці серпня, 28 дня, переслідуваний червоними, Махно з Галиною та невеликим загonom в сімдесят чоловік, перетнули румунський кордон, — написав у своєму дослідженні "Нестор Махно: факти проти вигадок" І. Я. Науменко (газета "Запорізька правда" 21 жовтня 1998 року).

Щоб не повертатися до питання про перехід кордону, звернемося до книжки А. І. Каверзіна "Дорогами нескінченних битв" (К., 1982, с. 117-118): "Рештки махновських банд були знищені літом 1921 року, але самому Махну з групою в 70-80 бандитів вдалося 28 серпня піти в Румунію".

Ось такі різні думки та версії переходу румунського кордону Нестора Махна та його однодумців.

П. А. Аршинов, який у 1923 році в Берліні видав книжку "История махновского движения" зазначав:

"При своєму третьому нападі на повстанський район радянська влада доклала всіх зусиль для того, щоб нанести смертельний удар махновщині. Дякуючи масі військ, яка звільнилася після кримської операції, перевазі озброєння, їй вдалось літом 1921 р. розбити повстанську армію і заставити головне ядро цієї армії, на чолі з Нестором Махном, перекинутись на територію, яка перебувала під керівництвом румунської влади. Після цього радянські війська зайняли увесь повстанський район, і революційні маси були насильно підкорені диктатурі більшовизму" (с. 238).

Кінець героїчної епопеї в історії махновщини описав сам Нестор Іванович Махно у листі до друга (Петра Аршинова — Авт.), коли вже був за кордоном. Подаємо за П. Аршиновим: "Як тільки ти поїхав, дорогий друже, через два дні я зайняв місто Корочу (Курськ. губ.), випустив декілька тисяч екземплярів "Положення про Вільні Ради" і відразу взяв напрямом через Вапнярку і Донщину на Катеринославщину і Таврію.

Щодня приймав жорстокі бої — з одного боку з піхотними частинами комуністів-більшовиків, які йшли по наших слідах, а з другого боку — з другою кінною армією, спеціально кинутою проти мене більшовицьким командуванням. Звичайно, ми нашу кінноту знаємо, — проти неї більшовицька без піхоти і автоброневику ніколи не могла устояти. І я, правда, з великими втратами, але вдало розчищав перед собою шлях, не міняючи свого маршруту. Наша армія кожного дня доводила, що вона є справді народна революційна армія — по зовнішніх умовах, що склалися, вона повинна була розтанути, а вона росла і людьми, і багатим військовим спорядженням.

На шляху цього напрямку в одному із серйозних боїв наш особливий полк (кавалерійський) втратив убитими більше 30-ти чоловік, половина із них — командири. В числі останніх наш милий славний друг, юнак за віком, старик і герой в боях, командир цього полку Гаврюша Троян. Куля убила його наповал. З ним же

поряд Аполон і багато інших славних і відданих товаришів полягло.

Не доходячи до Гуляй-Поля, ми зустрілись з великими нашими силами під командою Брови і Пархоменка. Потім на нашу сторону перейшла перша бригада 4-ої дивізії кінної армії Будьонного на чолі із самим бригадним Маслаком. Боротьба з владою і свавіллям більшовиків вибухнула ще жорстокіше.

У перших числах березня Брова і Маслак були виділені мною із армії, яка знаходилась при мені, в самостійну Донську групу і відправлені на Кубань. Виділена була група Пархоменка і відправлена в район Воронежа (тепер Пархоменко вбитий, на чолі залишався анархіст із Чугуєва). Виділена була група шабель 600 і полк піхоти Іванюка під Харків.

В цей же час наш кращий товариш і революціонер Вдовиченко в одному із боїв був поранений, внаслідок чого його з деякою частиною довелося відправити в район Новоспасівки для лікування. Там його вистежив один більшовицький каральний загін і при відстрілюванні він і Матросенко (український повстанець, поет із селян — П. А.) застрелились. При цьому, Матросенко зовсім, а у Вдовиченка куля зосталась в голові нижче мозку. І коли комуністи взяли його і впізнали, що він є Вдовиченко, надали йому швидку допомогу і так на деякий час врятували від смерті. Незабаром після цього я мав від нього повідомлення. Він лежав в Олександрівську в лікарні і просив забрати його як-небудь звідти. Його страшно мучили, пропонуючи відмовитися від махновщини через підпис якогось паперу зречення. Він з презирством все це відкинув, не дивлячись на те, що в той час він ледве-ледве міг говорити, і тому був напередодні розстрілу, але розстріляли його чи ні, мені не вдалося взнати.

Сам я за цей час зробив рейд через Дніпро під Миколаїв, а потім звідти знову через Дніпро понад Перекопом направився у свій район, де повинен був зустрітися з деякими своїми частинами. Коло Мелітополя комуністичне командування влаштувало мені пастку. Назад на правий берег Дніпра ходу вже не було. Пішов лід по Дніпру. Тому мені самому довелося сісти на коня (в цей час Махно мав роздроблену ногу: куля попала в щиколотку

ноги і винесла майже всі кісточки. Тому верхи на коня він сідав у виняткових випадках — П. А.) і керувати маневром бою. Від однієї частини я ухилився без бою, іншу своїми розвідувальними частинами заставив добу стояти розгорнутою фронтом в очікуванні бою і цим часом зробив перехід у 60 верст, розбив на світанку 8-го березня третю частину більшовиків, яка стояла біля Молочного озера, і через стрілку між Молочним озером і Азовським морем вийшов на простір в районі Верхнього Токмака. Тут я відрядив Куриленка в район Бердянськ-Маріуполь керувати в цьому районі справою повстання. Сам відправився через Гуляй-Поле в район Чернігівщини, звідки від кількох повітів у мене була від селян делегація, щоб заглянув у їх район. По дорозі моя група, тобто, група Петренка в 1500 шабель із двох піхотних полків, які знаходилися при мені, була зупинена і стиснута зі всіх сторін сильними більшовицькими частинами. Тут знову-таки довелося мені самому керувати контратакою. Контратака була вдалою. Ми розбили ворогів вщент, масу взяли в полон людей, зброї, гармат і коней. Але через два дні нас знову атакували свіжі і сильні частини противника. Щоденні бої настільки втягнули людей в безстрашність за життя, що відвазі і героїзму не було меж. Люди з криком: "Жить вільно або вмерти в боротьбі" кидались на будь-яку частину, заставляли її утікати. В одній безумній по відвазі контратаці я був упрутул пронизаний більшовицькою кулею в стегно через сліпу кишку на виліт і звалився з сідла. Це стало причиною нашого відступу, так як чиясь недосвідченість крикнула по фронту — "Батько вбитий!..".

12 верст мене везли, не перев'язуючи, на кулеметній тачанці і я зовсім було зійшов кров'ю. Не стаючи на ногу, зовсім не сідаючи, я без почуттів лежав, а охороняв і доглядав мене Льова Зіньковський. Це було 14 березня. В ніч на 15 березня біля мене сиділи всі командири групи, члени штабу армії на чолі з Білашом і просили підписати наказ розіслати по сто, по двісті бійців до Куриленка, до Кожина та інших, які самостійно керували повстанцями в певних районах. Наказ цей мав метою відправити мене з особливим полком в тихий район на час, поки я вилікуюсь, сяду в сідло. Наказ я підписав і дозволив Забудькові виділити легку бойову групу і в указаному районі діяти самостійно, не втрачаючи

зі мною зв'язку. А на світанку 16-го березня частини були вже розділені, крім особливого полку, який залишався при мені. І в цей час на мене наскочила 9-та кавалерійська дивізія і протягом 13 годин переслідувала нас 180 верст. В с. Слобода біля Азовського моря ми замінили коней і о 5 годині погодували людей і коней...

17-го березня на світанку ми направилися в сторону Новоспасівки і, пройшовши верст 17, наткнулись на інші свіжі кавалерійські частини більшовиків, які йшли по слідах Куриленка і, втративши слід останнього, напали на нас. Прогнавши нас, які потребували відпочинку і нездатних на цей день до бою, верст 25, зовсім почали насідати. Що робити? В сідло я сісти не можу, на тачанці не сиджу, а лежу і бачу, як позаду в 40-50 сажнях іде взаємна рубка, яку важко описати. Люди наші вмирають тільки через мене, тільки через те, що не хочуть залишити мене. Але в кінці-кінців загибель очевидна і для мене, і для них. Противник кількісно в 5-6 разів переважає і бійці його свіжі і свіжі підскакують. Дивлюсь, — до мене на тачанку чіпляються льюїсисти (команда кулеметників, озброєних ручними кулеметами системи "Льюїса" — П. Аршинов), що були і при тобі біля мене. Їх було п'ять чоловік під командою Мишка із села Чернігівки Бердянського повіту. Почепившись, вони прощаються зі мною і тут же говорять: "Батько, ви потрібні справі нашої селянської організації. Ця справа дорога нам. Ми зараз помremo, але смертю своєю врятуємо вас і всіх, хто вірний вам і вас береже, не забудьте передати нашим рідним про це". Хтось із них мене поцілував, і більше я нікого з них біля себе не бачив. Мене в цей час Льова Зінковський на руках переносив із тачанки на селянські дроги, які повстанці дістали (селянин кудись їхав). Я чув тільки кулеметний тріск і вибухи бомб, то льюїсисти перегороджували шлях більшовикам. За цей час ми проїхали версти 3-4 і перебрались через річку. А льюїсисти там полягли.

Потім ми заїздили на це місце і селяни села Стародубівки Маріупольського повіту показали нам у полі могилку, в якій вони, селяни, поховали наших льюїсистів. І до цих пір, згадуючи цих простих чесних селян-бійців, я не можу утриматися від сліз. Я все ж повинен сказати тобі, дорогий мій друже, що це мене, ніби, вилікувало. В той же день я сів у сідло і вийшов із того району.

У квітні я зв'язався зі всіма своїми частинами, і тим, які були неподалік від мене, наказав згрупуватися на Полтавщині. До травня я згрупував на Полтавщині Фому Кожина і Куриленка. Це склало більше 2000 однієї кінноти і декілька полків піхоти. Вирішено було піти на Харків і розігнати земних владик із партії комуністів-більшовиків. Але останні не спали. Вони вислали проти мене більше 60-ти броньовиків, декілька дивізій кінноти, цілу армію піхоти. Бій з цими частинами тривав декілька тижнів.

Через місяць після цих боїв там же, на Полтавщині, в одному бою загинув і Щусь. Останнім часом він був начальником штабу в групі Забудька і дуже добре і чесно працював.

А ще через місяць загинув Куриленко. При переході нашої армії через лінію залізниці він своєю групою прикривав армію. Розташовуючи частини, він залишився з черговим взводом, сам особисто спостерігав за роз'їздами. В одному хуторі його схопила кавалерія Будьонного і він там загинув.

18-го травня 1921 р. кінна армія Будьонного пересувалась із району Катеринослава на Дон для придушення селянського повстання, яким керували наші товариші Брова і Маслак — командир 1-ої бригади армії Будьонного, який із своєю бригадою перейшов на нашу сторону.

Наша зведена група під керівництвом Петренка-Платонова, при якій знаходився я і головний штаб, стояла в 20-15 верстах від маршруту, по якому рухалася армія Будьонного. Це звабило Будьонного, бо він добре знав, що я знаходжусь завжди при зведеній групі. Тому він наказав начавточастини № 21, який рухався в цей час туди ж на Дон для придушення повстання трудового селянства, розвантажити 16 автоброньовиків і оточити передмістя с. Ново-Григорівка (Стременне). Сам Будьонний з частинами 19-ої кавалерійської дивізії (колишньої дивізії "внус") через поля і дороги прийшов у с. Ново-Григорівку раніше, ніж це передбачав начальник автобронечастини, який об'їздив річечки і балки, і розставляв біля доріг сторожові автоброньовики. Пильне око наших спостерігачів це вчасно помітило, що дало нам можливість приготуватися, і якраз в той час, коли Будьонний підходив до нашого розташування, ми кинулись йому назустріч.

В одну мить Будьонний, який нісся попереду, кинув своїх соратників і, мерзенний боягуз, кинувся тікати.

Кошмарна картина бою розвернулася перед нами. Червоні частини, які йшли на нас, склалися з колишніх груп внутрішньої охорони, з нами на кримському фронті не були, нас не знали і, отже, були обдурені, що вони ідуть проти "бандитів", що запалювало їх гордість — від бандитів не відступать.

Наші друзі-повстанці відчували себе правими і вважали обов'язком будь-що розбити їх і роззброїти.

Бій був, які рідко до того і після бували. Він завершився повною поразкою Будьонного, що послужило розкладанням в армії і втечею з неї червоноармійців.

Після цього я виділив загін із сибіряків під командою т-ша Глазунова, який був всім добре забезпечений і направлений в Сибір.

В перших числах серпня 21 року по більшовицьких газетах ми читали про цей загін, що він з'явився в Самарській губернії. Більше про нього не чули.

Все літо 21-го року ми не виходили з боїв.

Посуха і неврожай в Катеринославській, Таврійській, частково Херсонській і Полтавській губ., а також на Дону, змусили нас пересуватися частково на Кубань і під Царицин і Саратов, а частково — на Київщину і Чернігівщину. На останній весь час вів бої тов. Кожин. При зустрічі з нами, він передав мені цілі стоси протоколів чернігівських селян про повну підтримку нам в боротьбі за вільний радянський лад.

Я особисто з групами Забудька і Петренка зробив рейд до Волги, обігнув увесь Дон, зустрівся з багатьма нашими загонами, зв'язав їх між собою і азовською групою (колишня Вдовиченка).

На початку серпня 21 року, через серйозні поранення в мене, вирішено було тимчасово виїхати мені з деякими командирами за кордон, для лікування.

В цей час важко були поранені наші кращі командири — Кожин, Петренко, Забудько...

13 серпня 1921 р. я з сотнею кавалеристів узяв напрямом до берегів Дніпра і 16 серпня того ж року на світанку за допомогою

17-ти селянських рибальських човнів між Орликом і Кременчуком переплив Дніпро. В той же день був шість разів поранений, але не важко.

На шляху руху і на правому березі Дніпра ми зустрічали багато наших загонів, які висвітлювали мету нашого виїзду за кордон, і від усіх чули одне: "Виїжджайте, вилікуйте Батька і повертайтеся знову нам на допомогу..." 19-го серпня, в 12-ти верстах від Бобринця ми наткнулися на розташовану по річці Інгулець 7-у червоноармійську кавалерійську дивізію. Поворот назад загрожував нам загибеллю, також один кавалерійський полк помітив нас справа і кинувся відрізати нам шлях назад. Через що я попросив Зіньковського посадити мене на коня. В одну мить, оголивши шаблі і з криком — ура! — кинулись ми в село і вскочили в розташування кулеметної команди згаданої кавдивізії. Захопивши 13 кулеметів "максимів" і три "льюїса", ми рушили далі.

В той час, коли ми брали кулемети, вся кавалерійська дивізія вискочила з села Миколаївки і ближніх хуторів у поле і, опам'ятавшись, перейшла в контратаку. Ми так опинились в мішку. Але не втратили духу. Збивши з нашої дороги 38-й полк 7-ої кавдивізії, ми потім йшли протягом 110 верст, відбиваючись від безперервних атак цієї дивізії і в кінці-кінців одірвалися від неї, правда втратили 17 кращих наших товаришів.

22 серпня зі мною знову зайва морока, — куля влучила мені нижче потилиці з правої сторони і навиліт у праву щоку. Я знову лежу на тачанці. Але це вже пришвидшує наш рух. 26 серпня ми приймаємо новий бій з червоними, під час якого загинули наші кращі товариші і борці — Петренко-Платов і Іванюк. Я роблю зміну маршруту і 28 серпня 1921 р. переходжу Дністер. Я — за кордоном..."

Так закінчився бойовий шлях "Гуляйпільського батька", одного з найкolorитніших фігур в історії громадянської війни на Україні, захисника інтересів і прав найбіднішого селянства, готового умерти за великі ідеали праці — свободу і рівність.

Хто ж переплив Дністер?

Нестор Іванович Махно на кобилі Діана, Галина Андріївна Кузьменко на лошиці Галочці, Льова Задов, Данило Зотов, Василь

Антонович Харламов, Яків Домашенко, Олексій Хмара, Василь Данілов, Андрій Скомський, Олександр Мельник, Василь Бут, Семен Шевченко, Степан Шевченко, Дмитро Бохан, Сидір Тихенко, Сидір Зінченко, Кузьма Балканов, Костянтин Чуприна, Архип Попов, Григорій Нестеренко, Микола Нестеренко, Іван Лепетченко, Олександр Каленикович Закревський, Григорій Іванович Сergyоїн, Бурима, Андрій Капітонович Шанкала, Омелян Бойченко та інші.

Якщо ж вірити автору книги "Махно" Віктору Анатолійовичу Савченку (Х., 2005., с. 416), то махновців, що перейшли до Румунії, нараховувалось від 78 до 125 чоловік. Більшість дослідників схиляються до цифри 78.

3. На чужині

Тоді, 28 серпня 1921 року, "на румунському березі їх зустрів роз'їзд, — стверджує В. Голованов. — Знову Льовка пояснив так, мов, і так, ми емігранти, просимо у вас притулку...

У хлопців зразу ж забрали зброю. Нестор віддав свій пістолет. Галина — свій, хоч її не обшукували, як дружину командира. І тут же вона скинула юбку-спідницю — мокра ж стала, через річку доки пливла. Незабаром приїхав начальник їх застави. "О, — каже, — серед вас жінка? — Попросив назватися. Назвались.

— Ви пройшли славний шлях...

На заставі їх нагодували, дали випити. Потім передали владі. А влада зразу ж за дерев'яний забір, у табір для інтернованих".

Грізний "батько" з Галиною та братами Льовкою та Данилом після переходу румунського кордону спочатку жили в Бухаресті в готелі. А коли скінчилися гроші, перебралися в табір інтернованих до товаришів, з якими перейшли Дністер.

20 вересня 1921 року уряди Радянської Росії і України в ноті уряду Румунії заявили: "Відомий бандит Махно перейшов 28 серпня бессарабський кордон біля Монастиржевки із зграєю своїх прибічників, шукаючи прихистку на території, яка фактично перебуває під владою Румунії. Цей розбійник в якості керівника злочинних банд здійснив на території Радянської Росії і України ве-

лику кількість злочинів, спалюючи і грабуючи села, б'ючи мирне населення і катуванням вимагаючи у нього майно. Зважаючи на це, Російський і Український уряди звертаються до Румунського уряду з формальним проханням видати як звичайних карних злочинців згаданого керівника зграй і його соратників." (Декрети зовнішньої політики СРСР, т. IV, с. 364).

Але уряд Румунії не послухався і не видав Махна, а навпаки оточив його і найближчих побратимів увагою.

Що робив Махно в Румунії до 11 квітня 1922 року — дня втечі в Польщу? Про це дізнаємося з ноти уряду УРСР уряду Румунії 11 листопада 1921 року. (Дивись книгу "Нестор Іванович Махно. Воспоминания, материалы и документы" (К., Дзвін, 1991, с. 185).

Уряд України писав: "Ми ждемо від Вас підтвердження прибуття Махна в Румунію, щоб зробити юридичні кроки з цього приводу. Російський і Український уряди готові будуть надати Румунському уряду документальні дані і навіть фотографії.

Тільки юридичне зволікання Румунського уряду у питанні про бандита Махна, які підняли ми, змусили нас розглядати в цілому позицію Румунії по відношенню до її міжнародних зобов'язань.

... Позиція Румунського уряду по відношенню до бандита Махна набуває для нас важливість у зв'язку з документальними даними, отриманими нами відносно тих прийомів Махна, які показують, що за час свого відступу в Румунію (він) підготовляє одночасно з Петлюрою нові наступи своїх банд, які складаються із карних злочинців, проти Української республіки. Документальні дані... показують, що Одеса призначена базою дій Махна для здійснення ним своїх злочинних грабунків одночасно з операціями Гуляй-Гуленка. Все це перебуває у зв'язку з планами, які виробляються петлюрівськими партизанами на румунській і бесарабській території.

... Ці дії українських білогвардійців у Румунії і Бессарабії змушують нас звернути більш серйозну увагу на бандитів загальнокарного характеру таких, як Махно, який міг би скористатися цими обставинами для того, щоб затіяти нові злочини проти мирного українського населення. Російський і Український уряди тому вважають позицію, яку займає в цьому питанні Румунський уряд,

дуже важливо для характеристики відносин між Росією і Україною з однієї сторони і Румунії з другої".

Що ж стривожило радянський уряд?

Перш за все те, що Махно не сидів, склавши руки. В січні 1922 року зовнішня розвідка ВУНК доповіла, що "Махно з Бухареста продовжує надсилати директиви Білашу, Кожину, Колесникову та іншим видатним махновцям. В директивах пропонується не укладати ні з ким угоди і у випадку повстання на Правобережжі — бешкетувати в районах стратегічних пунктів баз і комунікацій". (ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 32).

Через місяць ті ж джерела інформації повідомляли, що махновці в Румунії розміщені у прикордонній смузі трьома окремими групами у 300, 150 і 200 чоловік. Вони "погано обмундировані, частина їх абсолютно гола. У продовольстві Румунія їм зовсім відмовила і добувають продовольство вони у селян там, де вони розквартировані". (Там же, арк. 55; ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 26). Про "батька" чекісти доповіли, що "сам Махно 28/XII з Кишинева виїхав у Бухарест". (ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 26). Хоча не було виявлено мети даної поїздки, передбачалось, що Махно намагався підготувати в певних емігрантських колах ґрунт для організації нового антибільшовицького повстання на Україні. Останню тезу підтверджував факт появи на межі Полтавської і Харківської губерній в лютому 1922 року махновської кінної розвідки (15 бійців із-за кордону), що дуже збентежило радянське керівництво і військове командування.

Не отримавши Махна у свої руки і на цей раз, радянський уряд не заспокоювався, і хто знає, чим все скінчилося б, якби "батько" з "матір'ю" Галиною і найближчими товаришами (17 чоловік) не опинилися в Польщі. Але і тут вигнанцям не було спокою.

У 1970 році Галина Кузьменко згадуватиме про той період життя в еміграції: "Тут були поміщені в табір інтернованих. Присиділи в ньому 6 місяців. Потім Нестора, Домашенка, Хмару і мене поляки посадили в тюрму у Варшаві (звинуватили в організації збройного повстання в Польщі, але суд 1 грудня 1923 р. виправдав Махна і його товаришів. Тут у тюрмі я народила Олену". (Гуляйпільський краєзнавчий музей. Листи).

Те, що Махно із соратниками переїхав з Румунії до Польщі, чекістами було встановлено не відразу, хоч стеження за ним велося постійне. В бюлетені секретно-інформаційного відділу РНК України від 23 березня 1922 року повідомлялося, що Махно "втік з Румунії до Болгарії чи Сербії...". (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 78). 4 травня того ж року інший документ інформував, що за даними ДПУ від 19 квітня "Махно, за згодою штабу 3 румкорпусу з дружиною і 2 ад'ютантами виїхав з Бухареста в напрямку Кишиніва — Бендер, нібито з метою переправи на Україну. Решта махновців, близько 80 чол., залишилась в Одаріє — Марє. За неперевіреними агентурними даними від 29/IV Махно з 5-ю офіцерами і 20 козаками прибув з Румунії у Львів. Махно нібито поранений..." (Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 101).

Суперечливі дані не влаштували керівництво радянської розвідки і тільки у червні було встановлено, що дійсно "Махно, розміщений у таборі Стржалково, від часу свого прибуття повів потужну агітацію проти Петлюри, називаючи останнього зрадником і бандитом, і обіцяючи козакам вивести їх на Україну, що значною мірою сприяло розкладанню табору Стржалково, і на що було звернено увагу не тільки Петлюри, а й поляків. На прохання Петлюри Махна було ізольовано в окремому приміщенні, до якого було приставлено спеціально варту". (ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 270).

Дізнавшись, що Махно нібито хоче з українськими націоналістами йти в похід на Київ, чекісти вирішили ліквідувати його за кордоном.

"Виконання цієї операції, — пишуть Т. А. Безпечний і Т. Т. Букреева у книзі "Нестор Махно: правда и легенды" (Донбасс, 1996, с. 201-202), — було покладено на Д. М. Медведева, який пізніше став героєм Великої Вітчизняної війни.

Збереглися такі спогади: "Дмитро Миколайович у мундирі румунського офіцера був перекинутий через кордон... біля села Маринешти. Він точно знав, де і коли в місті Бендери намічена зустріч румунської сигуранци (розвідки) з Махном. З допомогою

вірних друзів Медведєв приїхав у Бендери на автомобілі і, маючи пропуск, у призначений час пішов на нараду. "Батько" запізнювався. Довелося розрядити маузер у відомих діячів румунського шпіонажу, потім з великими труднощами пробиватися на радянську територію".

Запорізький журналіст І. Я. Науменко у дослідженні "Нестор Махно: факти проти вигадок" зазначає: "... Існує версія, що "врятував" Махна один із його вірних охоронців, той же Зінковський-Задов...

..бричка, на якій їхав Махно, в супроводі візника-охоронця, перекинулася, що й врятувало Нестора Івановича від кулі чекіста. Ця версія покладена в романі Віталія Воловика "Пороги".

Антипетлюрівська і деякою мірою антипольська діяльність Н. Махна привела до суду над ним у Варшаві в 1923 році. На його захист стали анархісти Німеччини, Франції, Росії і Південної Америки, які у листопаді 1923 року прийняли "Протест проти злочину, який готували російський і польський уряди".

У "Зверненні анархістів і синдикалістів до трудящих всіх країн" говорилося: "Російська Комуністична партія, яка утвердила свою владу в країні шляхом нечуваного терору, знищуючи в масовому масштабі по цей день анархістів і революційних синдикалістів, домагається всіма способами захопити у свої руки Нестора Махна — героїчного вождя революційного робітничо-селянського повстанства на Україні, — щоб тим або іншим способом вбити його.

У 1921 р. Нестор Махно, оточений багаточисленними радянськими військами, змушений був перекинутися на румунську сторону, де був інтернований і поміщений у табір. На протязі довгого часу радвілада вимагала від румунського уряду його видачі і, можливо, добилась би цього, якби весною 1922 р. Махно не втік із Румунії. Але на території Польщі він був затриманий польською владою, яка також помістила його в табір і намагалася судити за участь в російській революції. Газети останнього часу повідомляють, що із табору Махна перевели у Варшавську фортецю. Це говорить за те, що російський і польський уряди прийшли між собою до якоїсь згоди відносно Махна: його може або засудити і умертвити у Варшаві польська влада, або ж остання може передати його російському уряду.

Махновці в Польщі. Сидять в центрі Г. А. Кузьменко і Н. І. Махно

Така реальна і серйозна небезпека нависла над життям цього видатного революціонера, який вийшов із глибини трудового підневільного люду. Робітники всіх країн повинні поспішити йому на допомогу, повинні зробити все можливе, щоб не допустити злочину, який готують російський і польський уряди". (Нестор Іванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. К., 1991, с. 186). Далі автори звернення писали: "Махновщина і більшовизм — це два антиподи.

Перша прагне до повного самоуправління трудящих, другий — до диктатури над ним. Мерзенною, підлою брехнею є твердження радвлади про бандитський і розбійницький характер махновщини. Махновська армія є єдиною у світі, яка не брала участі ні в яких антиєврейських актах. Навпаки, — з революційною честю і рішучістю вона завжди їх суворо переслідувала.

Зараз, коли великий революційний рух російських трудівників тимчасово розбитий арміями радвлади, остання докладає всі зусилля до того, щоб добитися голови Нестора Махна, який є видатним керівником революційного повстанства. Вона не може бути спокійна, поки цей незвичайний чоловік, який вийшов із народу, живий і одним своїм іменем хвилює і підтримує революційний настрій в народі". (Там же, с. 189).

1 грудня 1923 року Нестор Іванович блискуче довів судові, що він немає ніяких лихих намірів проти Польщі, доказом цього може бути відмова його повести своє військо в період громадянської війни на Україні на радянсько-польський фронт. Суд повністю оправдав Махна.

"...Через 13 місяців нас випустили із тюрми, — в 1970 році згадуватиме Галина Кузьменко. — Після тюрми ми переїхали в місто Торунь, потім попали в Данцинг, де німці Нестора арештували і посадили в тюрму (згадали, що Махно громив австро-німецькі війська на Гуляйпільщині). Я ж з дитиною з допомогою товаришів-анархістів перебралась спочатку в Берлін і незабаром в 1924 р. — в Париж. Нестору через рік товариші допомогли організувати втечу із тюрми і він через Берлін також приїхав у Париж". (Гуляйпільський краєзнавчий музей. Листи).

Ще в Берліні, щоб заплутати сліди, Махно отримав паспорт на прізвище Міхненко. Його дружина Галина Андріївна Кузьменко і дочка Олена приїхали у французьку столицю 18 вересня 1924 року. Тимчасове житло сім'я знайшла у Мей Пікре.

Спочатку Махно і його сім'я мешкала у російських друзів у Сен-Клю, потім два місяці у Жоржа Фріке в Ромен віллі, доки французький анархіст Фукс не знайшов їм невелику квартиру на вулиці Жаррі № 18 у Венсенні, куди вони переїхали 21 червня 1926 року.

— Нестор работал немного помощником в литейном цеху, — пише французький історик Олександр Скирда, — расположенном под № 6 на этой же улице, затем токарем на заводе Рено, но состояние здоровья вынудило его бросить эту работу. Действительно, осколки разрывной пули остались в кости его правой лодыжки, рана гноилась и доставляла ему ужасные страдания, он не мог стоять и сильно прихрамывал. Предпринятая в 1928 г. операция не была успешной, и только его отказ воспрепятствовал ампутации. Жена Махно работала немного на обувной фабрике в Париже, затем держала небольшую продуктовую лавку, зарабатывая на этом. Один состоятельный анархист-нелегал обязался выделить Нестору небольшую пенсию, чтобы он написал свои мемуары.

Нестор приступив к работе, и в 1927 г. появился первый том во французском переводе Валецкого, посвященный 1917 г. на Украине (два года спустя он вышел на русском). Поскольку издержки на печатанье были высокими, а книга продавалась плохо, это поставило под сомнение публикацию двух следующих томов, готовых к печати в 1929 г. Они будут опубликованы только после кончины Махно.

Яким же був останній паризький період життя повстанця № 1 України Нестора Івановича Махна і чи думав він, що останній?

Що важкий, бідний сказати мало. Він був надзвичайно тяжким через зраду людей, яким найбільше довіряв.

Спочатку в 1924 році його покинув Льова Зінковський-Задов, який з березня по серпень 1921 року був "тінню" Махна, до того часу багато разів пораненого і тому майже безпомічного.

Махно теж не раз думав про повернення на батьківщину, але щоразу відкидав подібні думки як нереальні. "Я був би дуже радий, якби це можна було, — писав він у листі до Івана Лепетченка. — Для мене це неможливо. Я не знаю, які гарантії можуть бути тому, що моя воля і життя будуть недоторканими".

Його вільнолюбива степова душа, яка не любила великих міст, не могла звикнути до тихого емігрантського болота. Нестор Іванович писав у іншому листі до свого колишнього ад'ютанта: "Країни Західної Європи гниють у своєму смердючому болоті. І жити в них мені з моїм революційним темпераментом важко." (Там же, с. 70).

ДПУ неодноразово пропонувало Махнові повернутися в Україну. Але недовірливий "батько" для гарантії висунув дві умови. По-перше, він вимагав гарантії особистої недоторканості, а, по-друге, — звільнення всіх махновців з в'язниць. Політична ж позиція Махна відбивалася у фразі: "У випадку (світової) війни ми станемо на захист радянської Росії, але якщо народ піде проти радянської влади, ми будемо на боці народу". (Державний архів Служби безпеки України, фонд друкованих видань, спр. 370, т. 1, арк. 94).

ДПУ завело справу під кодовою назвою "Малий" (так називали махновці "батька" в 20-му і 21-му роках через малий зріст — (Авт.), в якій накопичувалися агентурні матеріали, що так чи інак-

ше торкалися "татка", як називали Н. Махна в еміграції, твердять дніпропетровські науковці Д. В. Архирейський та В. В. Чепцов у повідомленні "Даєш Махна! З історії українського повстанства". (Збірник матеріалів науково-теоретичної конференції... (с. 37).

Перебуваючи за кордоном, Махно пам'ятав, що ВУЦВК у амністії від 12 квітня 1922 року, не пробачив йому боротьби проти Радянської влади на Україні. Його прізвище занесли у список найлютіших ворогів робітників і селян, де були Скоропадський, Петлюра, Тютюнник, Врангель, Кутепов, Савенков і він — Махно. Це викликало у нього не тільки злу іронію, а й гіркий смуток. Бо опинився в одному ряду зі своїми ворогами, яких бив у хвіст і в гриву в громадянську війну.

Доля жорстоко посміялася з нього ще раз, коли в Парижі в 20-30-х роках жили і працювали його люті вороги — Денікін, Врангель, Раковський (послом СРСР), Троцький (в перший час еміграції), з чієї легкої руки до Махна причепили, здавалося, назавжди ярлик — бандит. Всі вони були для нього чужаками, і Махно їх сторонився. Та й жоден з емігрантських осередків не визнавав його і не підпускав близько до себе. Лише моральна підтримка та матеріальна допомога анархістів різних країн, а найбільше — російських і французьких, давали йому змогу підліковуватися, зводити кінці з кінцями, годувати сім'ю і працювати над спогадами, читати лекції в університеті Сорбонни, які сам собі готував.

Злидні, хвороби, моральний надлом спричинилися до відходу Махна від активної політичної діяльності. Мабуть, не випадково "грізний Фелікс" (Дзержинський) після ґрунтових бесід з відомим радянським розвідником Помаранцевим зробив висновок і порадив Менжинському не звертати уваги на "живого мерзавця", а "слідить за другими махновцями". ("Запорізька правда", 24 вересня 1989 р.).

Характерним шуканням себе в Парижі є співпраця Нестора Івановича з анархістським часописом Петра Аршинова "Дело труда". В 1926 році в ній він надрукував статтю "Кілька слів щодо національного питання", в якій висувався проект створення спеціальних україномовних агітаційних груп серед анархістів-

емігрантів. "Українці говорять по-українському... І, якщо зараз анархісти мають дуже слабкий ідеологічний вплив на українське село, це через те, що групуючись по містах, вони не беруть до уваги національної мови українського села". (В. М. Чоп "Українське питання в ідеології махновського руху". (с. 96). Написання статей давало йому хоч невелику, але духовну "віддушину", бо не влаштованість побуту, хвороби зовсім валили з ніг.

В 1927 році Л. Нікулін був у Парижі і мав зустріч з Махном. Ось яким він побачив "Гуляйпільського батька". "Все на ньому виглядало як на занедбаному в Парижі білому емігранті: сірий вилинялий костюм-трійка із універсального магазину, вишнево-червона краватка, пальто-дошовик з пропотілим коміром і пом'ята фетрова шляпа. Він був підстрижений йоржиком. Глибокий шрам перетинав його обличчя справа від рота до вуха. Він дещо накульгував, час від часу тривожно оглядався довкола. Говорив теноровим співучим голосом.

Як не дивно, він мріяв про повернення на батьківщину...". (Нестор Іванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. — К., 1991. — с. 123).

У хворі тіло і душу Махна вливалися нові сили і він оживав, коли до нього зверталися за порадами, просили поділитися досвідом революційної роботи на Україні.

Тут доречно зупинитися на спогадах (мемуарах) Н. І. Махна або, як він зазначав, на "записках". Перша книга їх вийшла у світ у Парижі в 1929 році під загальною назвою "Воспоминания". Написана в 1926 році, а присвячена пам'яті "померлих своїх друзів і товаришів по організації українських революційних трудівників і спільній боротьбі за вільне, безвладне комуністичне суспільство".

Друга і третя книги надруковані теж в Парижі, але в 1936-1937 роках по його смерті. Перша книга має назву "Російська революція на Україні" (від березня 1917 р. по квітень 1918.), друга — "Під ударами контрреволюції" (квітень-червень 1918 р.), третя — "Українська революція" (липень-грудень 1918 р.).

З хронологічних рамок видно, що автор не встиг розповісти про основні події громадянської війни на Україні або в Гуляй-Пільській республіці, яка (за твердженням В. Голованова) займала територію до 600 кілометрів з півдня на північ і стільки ж із схо-

ду на захід і мала за столицю село Гуляй-Поле або (як у народі називали) Махноград.

Якщо зважати на те, що спогади писалися в умовах холоду і голоду, недобррозичливого оточення і в постійному переслідуванні хворобами, то три книги є своєрідним пам'ятником — подвигу невгамовного батька українського селянства.

І ми аж ніяк не можемо погодитися з тим, що В. Голованов у книзі "Тачанки с Юга" титанічну працю інваліда, забутого Богом і людьми "батька" громадянської війни, називає "жалкими мемуарами".

Звичайно, автору не все вдалося написати так, як хотілося. І це цілком зрозуміло: багатий фактичний матеріал давив на його душу, і все йому здавалося вагомим і важливим. Тому, передбачаючи критику недобррозичливців типу — В. Воліна та іже з ним, Н. І. Махно писав: "Взагалі-то нарис (автор записки називав нарисом — Авт.) повністю відповідає історичній правді про Російську Революцію взагалі і про нашу роль в ній". Точніше і не скажеш.

Нестор Іванович Махно в Парижі. 30-ті роки

Зважаючи на те, що другу і третю книгу редагував тов. Волін, який мав "особистий конфлікт" з Нестором Махном, за твердженням Воліна, то треба дуже обережно сприймати слова Воліна: "Я дуже жалію про те, що особистий конфлікт з Нестором Махном завадив мені проредагувати перший том його спогадів, які вийшли ще за життя автора". І далі Волін лицемірно заявляє без зайвої скромності: "Відсутність досвідченої редакторської руки відбилась несприятливо на цій першій книжці". Далі ще зліше: "А так, як і сам зміст її не має ще виняткового інтересу, то не дивно, що поява цієї першої частини записок Махна викликала деяке розчарування".

А тепер послухаємо анархіста Іду Метт і подумаємо: чи може тов. Волін об'єктивно і неупереджено оцінити спогади Махна.

"Що ж стосується взаємин Махна з Воліним, — зазначає І. Метт у спогадах "Батько у Парижі", — я впевнена, що він (Махно — Авт.) не тільки не любив, але і не поважав майбутнього чоловіка своєї дружини, вважав його людиною негідною і безхарактерною. Махно багато разів говорив мені, що на Україні Волін вів себе догідливо перед ним і ніколи не наслідуювався висловити особисті думки у присутності "батька".

Одного разу в штабі махновців був розстріляний червоний парламентар (командир сталюного полку — Авт.) якийсь Полонський (М. Л. Полонський, більшовик, командир одного із полків махновської армії, був арештований контррозвідкою за підозрою у підготовці вбивства Махна і розстріляний 5 грудня 1919 року — Авт.). Багато членів генерального штабу були незадоволені цим. Несподівано з'явився Волін і, дізнавшись, що трапилось, спитав: "А батько що думає? Якщо він згоден, вважає правильним, я не стану навіть обговорювати це питання". Махно сидів у сусідній кімнаті і був трохи напідпитку. Почувши розмову, він підійшов до Воліна і спитав: "Виходить, тобі наплювати, що людину розстріляли, ти навіть не питаєш, з якої причини це трапилось? Хай батько схвалює, але ж він може помилитися, тим більше, що п'яний? Що ти на це скажеш? "Волін не наважився відповісти, промовчав" (с. 127-128).

Тому з трудом віриться Воліну: "Вважаю необхідним перш за все відмітити, що моє редакторське завдання зводилось виключно до надання запискам Махна мінімально літературної форми. Я не тільки не робив у тексті ніяких змін, які могли б хоч віддалено вплинути на зміст, але більше того: наскільки це було можливо, я зберіг незайманим і сам стиль оригіналу, своєрідний і місцями дуже яскравий. Внесені в текст виправлення мали на меті винятково легкість для читання".

Мертвий ворог не дасть здачі. То можна, не боячись, ще раз його вдарити. Тому і народжуються у Воліна такі рядки: "Для не-втаємниченого читача додамо, що Н. Махно володів лише елементарною освітою, а літературною мовою не володів і найменшою мірою, що, взагалі, — як вже сказано, — не завадило йому мати власний характерний стиль". (Відчуваєте: яка зла іронія сичить на мертвого суперника — Авт.).

І далі "...місцями, — зокрема там, де він захоплюється розлогіми теоретичними міркуваннями, — його рукопис стає синтаксично безграмотним". Але розум переважив над емоціями і Волін змушений визнати: "Значно краще вдається йому опис живих подій. Сторінки, присвячені живим розповіддям про такі події, можуть залишатися майже незайманими".

І — нарешті. Як не крутив Волін, а змушений був визнати, що друга і третя книги спогадів цікавіші і значиміші.

Для чого писалися "Спогади"? Що вони дають читачеві?

Тов. Волін відзначає: "Написані ним (тобто Махном — Авт.) три книги дають достатнє уявлення: по-перше, про особисту роль і про психологію Махна, а, по-друге, про якраз найменше відомий період "махновщини" і про її перші кроки і перші успіхи".

Отже, спогади дають можливість познайомитися із зародженням в історії такого феномену, як махновщина — визначного політичного явища часів революції і громадянської війни на Україні і оцінити його як анархо-комуністичний рух.

Невипадково всі федерації анархо-комуністичних груп Європи і Америки — 20-30-х років ХХ століття сприймали керівника цього руху Н. І. Махна як видатного анархо-комуніста (до речі, про належність до анархо-комуністичної ідеології він ніколи не за-

перечував — Авт.). Тому й мемуари були видані на кошти анархістів і вони завжди підтримували Махна у скрутну хвилину за кордоном і поховали його як послідовного "комунара".

Спогади писалися, щоб показати Гуляйпільську селянську групу анархо-комуністів, яка є "ланкою російської революції на Україні і фактичним керівником "Революційної махновщини", яка народилася в її руслі, про ідеологію і практику якої я намагатимусь, у міру своїх сил, дати трудовому класу світу, на його обговорення цілий ряд уже важливих питань". (Н. Махно. Воспоминания. — П. 1929, — с. 5).

Що ж це за питання?

Перш за все: селяни і земля, боротьба проти орендної плати, ставлення до Корніловського походу на Петроград і заходи проти нього, боротьба з контрреволюцією, яка іде з міста в село, жовтневий переворот в Росії, контрреволюція Української Центральної Ради, сільськогосподарські комуни тощо.

Своєрідний погляд Н. Махна на революційні партії, що існували в Росії і на Україні. Він стверджував, що тільки дві партії — більшовиків і лівих есерів-революціонерів — "найвдаліше використали для своїх цілей користь із російської революції. Але ці дві партії — перша добре організована, а друга, яка покійно іде на поводку у мудрого Леніна, — підійшли вчасно і вміло до трудових мас і, брехливо захоплюючи їх лозунгами: "Вся влада Радам Робітничих, Селянських і Солдатських депутатів на місцях", щедро вітаючи тут же масу за її лозунг "Земля — селянам, фабрики і заводи — робітникам" — осідлали революцію...". (Там же, с. 93-94).

Розуміючи небезпеку, яка іде від більшовиків та їх уряду, Махно закликав: "Ми повинні усунути зі свого шляху будь-яке зближення, будь-яку залежність від революційної влади більшовицько-есерівського блоку, так як ми усунули її по відношенню до Центральної Ради і коаліції Керенського з буржуазією. Шлях до цього — самостійні дії на всіх фронтах революції". (Там же. Книга 1. с. 154).

Актуальним, як на сьогодні, є питання ставлення Н. Махна до українських урядів, які існували на Україні в 1917-1921 роках, а також до української мови.

Зазначимо відразу, що Нестор Іванович як анархо-комуніст негативно або точніше вороже ставився до всіх українських урядів на Україні. Він вів боротьбу з Українською Центральною Радою, гетьманом Скоропадським, укладав тимчасові угоди з Петлюрою і Радянським урядом у Харкові і під їх дією розривав їх. У цьому зв'язку може виникнути питання: "Так що, Махно був проти України?".

Ні і ні, він був проти будь-якої влади, яка закріпачувала волю, творчість народу. Згадаймо, як він уїдливо зауважував Леніну в Кремлі: "Анархисти-комуністи на Україні (або, так, як ви, комуністи-більшовики, намагається уникати слова "Україна" і називаєте її "півднем Росії"). (Нестор Махно. Воспоминания. — П., 1936. — К. 2. — с. 131-132). Байдуже людина до України так би не сказала.

Тепер про мову.

Хочеться відразу заперечити сімферопольцям Гарчеву П. І., Гарчевій Л. П. і Типакову Н. О., що вони, по-перше, не точно вказали працю Н. Махна і сторінку, з якої цитують його вислів про мову, а, по-друге, зробили це тенденційно.

Адже, коли заглянемо до книги "Воспоминаний" на стор. 153, то побачимо, що Махна обурило і викликало злість не те, що він повинен був до залізничників звертатися українською мовою, якої (чесно зізнався) не знав, а те, що, на догоду їх бундючності, повинен ламати її. "... Я, не володіючи своєю мовою, примусово повинен був калічити її так у своїх зверненнях до оточуючих мене, що ставало соромно..." (с. 153). "Над цим явищем я дещо задумався і скажу правду, воно викликало у мене якусь хворобливу злобу і ось чому:

Я поставив собі питання: від імені кого вимагається від мене таке ламання мови, коли я її не знаю? Я розумів, що ця вимога тих фіктивних "українців", які народилися з-під грубого чобота німецько-австро-мадьярського юнкерства і старалися підлаштуватися під модний тон. Я був переконаний, що для таких українців потрібна була тільки українська мова, а не повнота волі Україні і її трудового народу, який її населяв. Не дивлячись на те, що вони зовні ставали в позу друзів незалежної України, внутрішньо вони міцно хапались, разом зі своїм гетьманом Скоропадським, за Вільгельма німецького і Карла австро-угорського, за їх політику

проти революції. Ці українці не розуміли однієї простої істини, що свобода і незалежність України співвідносні тільки з волею трудового народу, який її населяє, без якого Україна — ніщо..." (с. 153).

Ось які причини насправді викликали обурення Махна, а "не право російськомовних жителів України не знати і не користуватися українською мовою" (с. 49), як твердять згадані автори у своїй науковій розвідці. Прикро, але вони анархо-комуніста Махна порівняли з "нинішніми російськими шовіністами". (Там же, с. 49 згаданої праці). Від подібних досліджень стає сумно. Тому далі твердження названих авторів, що "третя книга мемуарів Махна (присвячена махновському рухові в другій половині 1918 р.) є найменш змістовною і правдивою" (с. 49), викликає різке заперечення.

— Невже шановні автори не читали передмови тов. Воліна до Книги 3 "Воспоминаний" Н. Махна? — так і хочеться вигукнути. Адже навіть особистий ворог Махна не міг не визнати: "... розповідь має багато живого опису подій, який добре вдавався автору. Сторінка за сторінкою розгортається майже без перерви, ланцюг яскравих, соковитих епізодів. Розповідь доведена до кінця 1918 р."

Повторимо: інтерес до даної книги винятковий. Вона дає, перш за все, повне і послідовне уявлення про зародження і першу, підготовчу, стадію (липень-грудень 1918 р.) української "Селянської війни" (1918-1921 рр.), відомої за ім'ям натхненника і керівника під назвою "махновського руху". Але і окрім її чистого історичного інтересу, книга наповнена живим побутовим і драматичним матеріалом, який захоплює читача.

На превеликий жаль, на цьому третьому томі, тобто на кінці грудня 1918 р. закінчуються послідовні записки Н. Махна". (Книга 3, с. 3).

І переконані — тут тов. Волін був щирий, бо якби у спогадах Махна запримітив хоч натяк на неправду, сказав би про неї чітко і голосно.

А хіба могла написати байдужа до України людина такі слова? "Про одне лише доводиться шкодувати мені, випускаючи цей нарис у світ: це — що він виходить не на Україні і не українською мовою. Культурно український народ крок за кроком іде до повного визначення своєї індивідуальної своєрідності і це було б важливо.

Але в тому, що я не можу видати своїх записок на мові свого народу, вина не моя, а тих умов в яких я перебуваю". (Нестор Махно. Воспоминания. — Книга 1. — П., 1929 р. — с. 6).

Та повернімося до життя Махна в Парижі.

В 1925 році Махно разом з Аршиновим почали видавати російською мовою анархо-комуністичний теоретичний часопис "Дело труда". Нестор Іванович друкував у ньому по статті майже в кожному номері на протязі більше трьох років.

У липні 1927 року він зустрівся в Парижі з тільки-но звільненими із французької тюрми Б. Дурруті і Ф. Аскасо. Як згадував останній, іспанці попросили Махна поділитися досвідом його боротьби, і він ожив. Махно сказав іспанським товаришам: "В Іспанії умови для революції з підкреслено анархістським змістом сприятливіші, ніж в Росії, оскільки у вас є селянство і пролетаріат з великими революційними традиціями. Можливо, ваша революція прийде незабаром і я зумію побачити наяву анархізм, який дістав уроки з Російської революції. У вас в Іспанії є організація, якої не вистачало нашому рухові в Росії... Ось чому я не тільки захоплююся іберійським анархістським рухом, але і вірю, що він зараз є єдиним, який може здійснити революцію...". Розмова втомила хворого Махна, переклад друга Довінського злегка збивав його, але він уважно дивився на гостей, намагаючись зрозуміти, яке враження справили на них його слова. Протягом декількох годин він розповідав їм про боротьбу на Україні, про свій досвід у сільськогосподарській комуні, про вільні Ради: "Наша аграрна комуна на Україні була активною єдністю — на господарському і політичному ґрунті і всередині федералістської і солідарної системи, яку ми створили. Общини будувалися не на особистому егоїзмі, а на комунітарній солідарності, причому як на місцевому, так і на регіональному рівні. Наш досвід дав відчутний доказ тому, що селянська проблема може бути вирішена інакше, ніж це нав'язують більшовики. Якби наша практика розповсюдилась на інші частини країни, то нещасного розколу між селом і містом не відбулося б, ми змогли б врятувати народ Росії від довгих років голоду і непотрібної боротьби між робітниками і селянами і — що ще важливо — революція пішла б іншим шляхом". Махно заперечував твер-

дження, що така система можлива тільки на допромисловій, чисто аграрній основі: "Наші общини були змішані, сільськогосподарсько-промисловими, а деякі були часто промисловими. Нашій системі надавало силу інше: революційне натхнення, яке охоплювало всіх нас, оскільки ми уникали будь-яких бюрократичних дій. Ми всі були одночасно бійцями і трудящими. В общинах всі проблеми вирішувались на зборах, у військовому житті — на військовому комітеті, в якому представлені були всі з'єднання. Мова йшла про те, щоб всі брали участь у колективній праці, щоб перешкоджати монополізації влади керівною кастою. Так нам вдалося з'єднати теорію і практику". Мабуть, розповідь Махна пригодилася Дурруті 9 років потому, коли він очолював свою легендарну колону — опору соціальної революції в Арагоні.

Під кінець розмови втомлений Нестор Махно, зітхнувши, сказав гостям: "Я сподіваюсь, коли момент прийде, ви зробите все краще, ніж ми". "Махно ще ніколи не тікав від бою, — говорив він. — Якщо я ще буду жити, коли почнеться ваш, у вас в моїй особі буде на одного бійця більше".

Нестор Махно не дожив до апогею іспанської революції. Але він у міру сил намагався допомогти її початку. Відомо, що на початку 1929 року він зустрічався з іспанським анархістом Ергідо Бланко і допомагав йому діставити зброю для підпілля по ту сторону Піренеїв.

В 1931 році Махно уважно слідкував за поваленням монархії в Іспанії. У "Відкритому листі до іспанських анархістів" (29 квітня 1931 р.) він вітав прихід революції і побажав товаришам, будь-якою ціною не давати уповільнити ритм революційної дії мас. Розуміючи, що республіканський уряд зробить все, щоб зупинити революційний процес, Махно радив іберійським анархістам не йти ні на які уступки реформаторам, об'єднати ліберальні сили, особливо шляхом "створення широкого селянського з'їзду, який міг би увійти в іспанську-синдикалістську федерацію ІКТ. Він закликав також "допомогти трудящим створити безпосередньо на місцях органи економічного і соціального самоуправління — вільні Ради, а також збройні загони для захисту соціально-революційних заходів". Прямо посилаючись на досвід революції в Росії і на Україні, Махно

постійно застерігав від будь-якого співробітництва з політичними партіями, особливо з "більшовиками-комуністами". Оскільки ті неодмінно зрадять революцію. Коли перший вал іспанської революції тимчасово спав і республіканському уряду вдалося стабілізуватися, Махно побачив у цьому помилку самих іспанських анархістів. Перш за все, вони проявили дуже велику терпимість до реформістів у власних рядах, що завадило їм "конкретизувати практичні структури, необхідні для економічної і соціальної організації". Махно бачив у ньому підтвердження власних ідей, висловлених ним раніше (разом з Аршиновим) у "Платформі", яку широко обговорювали в 20-ті роки в міжнародних анархістських колах. Нагадаємо, що в ній була сформована думка про перетворення анархістського руху в значно жорсткішу авангардну організацію з чіткою програмою, єдиною теорією і "тактичною єдністю". (В. В. Дамьє. Махновцы и революционное движение в Европе, с. 24-26, в матеріалах науково-теоретичної конференції "Політична і військова діяльність Нестора Махна". Запоріжжя. 1998).

**Нестор Іванович Махно
в Парижі. 30-ті роки**

Про зустрічі з Нестором Махном залишила свої спогади анархістка Іда Метт. "... в 1925 році я приїжджаю в Париж і дізнаюся, що Махно також знаходиться в Парижі. Я з нетерпінням чекаю можливості його побачити. Незабаром випала нагода. І ось я в готелі, в маленькій кімнаті, де Махно жив з дружиною і дитиною. Він виявився... невисокого росту, щуплий, зовсім не із тих, на кого звертаєш увагу в натовпі. Потім у мене була можливість зустрічатися з ним часто, і коли я взнала Махна ближче, мені стали зрозумілі і він сам, і його роль у громадянській війні.

Я думаю, найсуттєвішим у ньому було те, що він завжди залишався українським селянином. Його ніяк не можна було б назвати безтурботною людиною, в глибині душі він і був таким бережли-

вим селянином, який прекрасно знав життя села і турботи його мешканців.

Чи був Махно чесною людиною, яка бажала добра своєму народові, чи він випадково виявився у загальній сутичці? Я думаю, він був щирим у своїх соціальних пристрастях. Це був політичний діяч з природним талантом, хоч іноді він і пускався в ризиковані військові авантюри, які, здавалося б, стояли значно вище і його політичних знань, і особистих можливостей. Та все ж, я вважаю, що в ролі народного месника він був абсолютно на своєму місці. Втім, слабкість махновщини була характерна і всьому селянському рухові Росії: відсутність чітких цілей і конкретних задач. Селяни перш за все хотіли землі і свободи, але, як використовувати і те і друге, не знали. Ця їх слабкість частково пояснює те, що російське селянство і в подальшому не змогло протистояти новому закріпаченню, уведеному Сталінінм". (І. Метт. Батько в Парижі, с. 124-125 у книзі "Нестор Іванович Махно. Воспоминания, материалы и документы, с. 124-125, К., 1991).

То ж послухаємо ще Іду Метт: "Я пригадую, як одного разу Нестор Махно розповідав меня про свою мрію. Було це восени 1927 року. Ми гуляли у Венсенському лісі. Можливо, краса природи налаштувала його на поетичний лад, і він створював своє "оповідання-мрію". Молодий Михнієнко (справжнє прізвище Махна) повертається в рідне село Гуляй-Поле, починає працювати, веде спокійне, правильне життя, одружується на молодій селянці. У нього добрий кінь і гарна збура. Увечері разом з дружиною він повертається в село після вдального дня, проведеного на базарі, де вони продавали плоди врожаю. В місті вони накупили подарунків. Махно так захопився оповіданням, що зовсім забув, що він зараз у Парижі, що у нього немає ні землі, ні будинку, ні молодої дружини. В цей час вони з дружиною жили окремо, багато разів сходилися і розходилися знову, намагалися почати спільне життя. Бог знає, з якої це причини все походило. Дружина, мабуть, вже не любила Махна і, хто знає, чи любила вона його взагалі коли-небудь".

Далі І. Метт продовжує: "Швидше всього їх союз, що продовжувався, пояснювався спільною слабкістю і неможливістю розірвати стосунки" (с. 127).

Хіба це не трагедія для обох? Жити з ворогом в одній тісній квартирі? Страждати від неможливості пристосуватися до звичайного буденного міщанського життя, коли душа прагла волі?

"В останні роки він перебував у жахливій бідності, яка аж ніяк не спонукала до писання", — відзначала І. Метт. Та все ж Н. Махно, закінчуючи другу книгу спогадів, сподівався, що напише третю і четверту книгу (с. 156), "де буде йти мова про практичну й організаційну сторону селянського революційного повстання на Україні, яким я керував, яке представляло собою Українську Революцію". Цей задум вдалося виконати лише на половину. Четверту книгу не було написано, хоч підготовча робота велася, зізнається тов. Волін. Читаємо у передмові до Книги 3-ої "Воспоминаний" Н. Махна на сторінці 3-й: "Є, одначе, окремі, розрізнені нотатки і записки Махна, які стосуються наступних років". Чи так це? — залишається повірити на слово Воліну.

Та не "походеньки" Галини потрясли Махна до глибини душі, важко вплинули на психічний стан, а зрада улюбленого "вчителя" і друга — Петра Аршинова, якому беззастережно вірив.

"Найстрашнішим ударом для нього, — підмічає В. Голованов у згаданій вже не раз книзі — (с. 440), — став навіть не сімейний розлад, а зрада "вчителя", Аршинов довгий час старанно підтримував його: турбувався про його переїзд із Польщі в Німеччину, а із Німеччини у Париж; в газеті Аршинова "Дело труда" Махно друкував свої статті, які допомагали йому зберігати відчуття приналежності до політичної діяльності...".

Але в 1931 році Аршинов випустив книгу "Анархізм і диктатура пролетаріату", в якій відкрито визнав правоту більшовиків. Він повірив, що сила — це правота. Таке трапилося не тільки з ним. Опоненти Аршинова звинуватили його у співробітництві з ОДПУ і прямій провокаційній роботі в анархістському рухові. Запахло огидними чварами і жахливими підозрами, що все навколо "Дела труда" розпропагандовано Луб'янкою. Аршинов поїхав у СРСР, йому пробачили, але в 1937 році все-таки, як і належало, розстріляли.

Для Махна демарш Аршинова був страшним ударом. Це була зрада і не тільки ідеї, але і всього минулого. Товаришів, які загинули, спалених сіл, розтерзаного Гуляй-Поля".

Про Аршинова пізніше згадувала Галина Кузьменко: "Він ще був на похороні Нестора, але незабаром після цього виклопотав собі право повернутися на батьківщину, і разом з дружиною і сином Андрієм поїхали в Москву. Подальша доля його мені невідома". (Гуляйпільський краєзнавчий музей. Листи).

В іншому місці, а було це в 1971 році Галина Андріївна пригадала, що з Петром Аршиновим листувалася до 1942 року. Листи посилала на прізвище Островський. Дальша доля їй невідома. А нам відома: за зраду ідеї і товаришів у нагороду — куля.

Хто ж такий Петро Андрійович Аршинов?

**Петро Олексійович
Аршинов. 1926 р.**

П. А. Аршинов, син робітника м. Катеринослава (тепер — Дніпропетровськ — Авт.) і сам робітник, слюсар за професією. Анархіст, за терористичні акти, як і Махно, був засуджений російським царатом на 20-ть років каторги. В 1911 році у Бутирській в'язниці зустрівся вперше з Махном і став його ідейним учителем. В дні Російської Лютневої революції у перших числах березня 1917 року Аршинов і Махно вийшли на волю.

У квітні 1919 року, на самому початку розвитку махновського руху, Аршинов приїздить в Гуляй-Поле і з того часу перебуває майже безвиїзно в районі махновщини, аж до розгрому 1921 року. Тут він вів культурно-освітню роботу: керував культосвітнім відділом, редагував газету повстанців "Путь к Свободе".

П. А. Аршинов — перший історик махновського руху. В 1923 році в Берліні виходить його книжка "История махновского движения".

Та повернемося до долі Нестора Івановича Махна.

Туга за Україною, Гуляй-Подем, степом-козаком, тихим сибірським Гайчуром заповонила його неспокійне серце. Не один раз подумками повертався у рідні благословенні краї, ставав на коліна і цілував тисячу разів, топтану кінськими копитами святу землю,

просячи у Бога і земляків прощення за кривди братовбивчої війни, яка особливо жорстокою була в 20-му і 21-му роках.

В кінці 20-х років Махно не витримав, хоч здогадувався, чим це може обернутися для рідних на Україні, і подав про себе звістку з Парижа (вони дізналися, що він живий): надіслав кілька листів і фотографію, де він з дочкою Оленкою, сфотографований в Парижі в 1928 році. Зберігся напис, зроблений на фотографії, рукою Махна. Ось він: "На добрую память невестке Варваре Петровной и деткам ее — нашим друзьям. Нестор Махно".

Хто така **Варвара Петрівна**?

Варвара Петрівна — дружина Омеляна Махна, який загинув у 1918 році від рук австрійських окупантів. Вона народилася 20.12.1866 року, а померла 4.04.1975 року, проживши 108 років. Во істину диво! Віджила, мабуть, за всіх братів Махнів. Мала вона з Омеляном трьох дочок — Фросину, Ксенію і Єлизавету. Єлизавета Омелянівна жила в 1998 році в Гуляйполі, але розповідь про неї пізніше.

Зараз увага до Нестора Івановича.

... З паличкою в руці самотній і покинутий, як листок, відірваний від дерева, бродив вулицями передмістя Венсенти чи доріжками Венсенського лісу, подовгу зупиняв тужливий погляд на міцних дубах, струнких соснах, крислатих каштанах і згадував миле серцю далеке Гуляй-Поле, до якого лінула думка. "На серце чувствовалась нежная Любовь к одному имени: Гуляй-Поле..." — запише він скупі у Книзі 2-й "Воспоминаний" на сторінці 155, а скільки в цьому реченні приховано-вибухової любові до далекої батьківщини.

Чужі дерева, небеса не радували, а тільки наганяли смуток на згорьоване серце. І яка ж то була радість, коли на міських околицях при дорозі знаходив квітку польової ромашки чи в шумові дощу вчував гомін українських тополь, що ген рівними рядами побігли зі степу до Гуляй-Поля. А там згорьована матуся виглядала свого найменшого синочка-орла з вирію та й померла не дочекавшись...

... В госпітальну палату вступають перші сизі сутінки, а йому не хочеться (ой, як не хочеться) розставатися з світлом, та морок неблаганно накочується на хворого на ліжку, відгородженого

ширмою від білого світу. Жив відгороджений від тих, кого найдужче любив на Україні, і померти судилося відгородженому від людей. Зла іронія долі та й годі.

— Месьє Нестор, ви щось хотіли? — стурбована медсестра нахилилась над хворим.

— Жити, — важко видихнув. — Хочу жити, — викотилися безсилі сльози з очей.

У цей час до палати зайшло кілька товаришів-анархістів. Вони, глянувши на хворого, вирішили: "Максиме, бери таксі і негайно їдь по Галину і Оленку. Нестор вже часує". Той не заставив себе довго умовляти.

— Чекайте, я швидко, — промовив і зник за дверима...

В листі 4 квітня 1968 року в Гуляйполе Галина Кузьменко повідомляла: "Чоловік хворів на туберкульоз легень ще за часів свого перебування в Бутирській тюрмі в Москві, де відбував каторгу, закутий по руках і ногах, і де провів 9 років і звідки його, як політичного в'язня, звільнила революція. Крім того, його мучив у останню пару років туберкульоз кісток. Були уражені два ребра, на яких постійно утворювались великі хворобливі шишки, наповнені гноем. Ще дошкуляла йому рана, яка не заживала, на нозі, прострелена розривною кулею в бою під Міллерово. На цю ногу він шкутильгав. Одного разу в російській газеті "Последние новости" я прочитала оголошення, що в один російський пансіонат-інтернат потрібна працівниця. Я пішла за вказаною адресою і влаштувалася на роботу пралею в пансіон для російських дівчаток у Кенсі, а чоловік хворий залишився дома. По неділях я його зрідка відвідувала. Часто його відвідувало багато товаришів. Зимомю йому стало гірше і 16 березня 1934 року ми його помістили в один із французьких госпіталів Тенон у Парижі... В червні лікарі вирішили зробити йому операцію (вийняти два вражених туберкульозом ребра). В кінці червня одного разу зайшла до нього в госпіталь. Він був дуже втомлений, змучений і ослаблений. На моє запитання: "Ну як? — він нічого не відповів, тільки із очей покотилась сльоза. Я теж заплакала... Я зрозуміла, що йому дуже важко, що життєві сили його покидають, що він більше не жилаць на цьому світі. А через кілька днів до мене на роботу в Кенсі приїжджає на таксі один товариш Максим і каже:

— Збирайся, Галино, зараз же поїдемо в Париж, Нестор помирає.

Я взяла дочку, спустилась до завідуючої і заявила, що я зараз же з дочкою їду в Париж, в госпіталь, так як батько моєї дочки і мій чоловік помирає.

Н. І. Махно в 1932 р.

Ми сіли в таксі і поїхали. О 5-й годині вечора ми вже в Парижі, в госпіталі.

Чоловік лежав у ліжку блідий з напівзаплющеними очима, з розкинутими руками, відгороджений від останніх хворих ширмою. У нього було декілька товаришів, яким, не дивлячись на пізню годину, дозволили тут перебувати. Я його поцілувала в щоку. Він відкрив очі і, звернувшись до дочки слабким голосом, промовив:

— Залишайся, донечко, здоровою і щасливою.

Потім заплющив очі і промовив:

— Вибачайте мені, друзі, я дуже стомився, хочу заснути...

Прийшла чергова сестра. Запитала його:

— Як почуваете себе?

На що він відповів:

— Зробіть укол. Принесіть кисневу подушку.

Із зусиллям тремтячими руками він вставив собі в рот трубочку кисневої подушки, сестра попросила нас всіх вийти і прийти завтра вранці...".

... Хворий заплющив очі, і у згасаючому мозку закружляли відіння...

... Гуляй-Поле. Батьківська хата. І сива мати чайкою побивається над старшим сином Карпом, якого замордували денікінці 6 січня 1919 року тільки за те, що був рідним братом Нестора. А за сім місяців до того така ж доля випала ще одному сину Омеляну: загинув від рук австрійак. Через дев'ять місяців після смерті Карпа поліг у бою з денікінцями син Григорій. А через дев'ять місяців після Григорія загине від рук червоних і Савелій — останній брат

Нестора. І залишилася в матері одна надія на найменшого сина, що він виживе і продовжить винищений війною махновський рід.

— Та слаба ваша, мамо, надія, — хочеться йому крикнути та пощез кудись голос і лише шипіння виривається з грудей.

— ... А хто ж це гарцює на баскому коні посеред вулиці села Гуляй-Поля? Шапка-папаха насунута на самі глибокі очі, що кожного перехожого пропікають наскрізь і нікому не хочеться з ними зустрічатися? Та це ж він — "батько" гуляє із своїми соколиками. А вони, бач, загарцювали кониками біля якогось небораки, і граючись, шмагають батогами, що не скинув шапку перед "батьком" і не вклонився у пояс.

... А он хлопці ставлять до стінки вчорашнього махновця, що нагріб добра та й пригрівся біля жінчиної спідниці.

— Братці, та я ж свій, — молив на колінах прощення, — я ж тільки на побивку після контузії.

А це що за грізне обличчя насувається на Махна: зір горить незгасимим полум'ям ненависті. Це Льова Задов судить червоного чекіста, що пробрався у Гуляй-Поле, щоб організувати вбивство "батька", та пильне око махновської контррозвідки вистежило його і тепер збирається пустити в "розход".

А ось насуваються на нього жертви терору, що він організував після третьої зради більшовиків: палають хати, хутори, села. Крик, плач, стогін і рушничні постріли, кулеметні черги видзвонюють у вухах, розколюють голову на дрібні болючі шматочки. А можна ж було уникнути невинних жертв. Та не він почав братовбивчу війну, яка принесла непоправні втрати і недодала слави переможцю... В згасаючій свідомості затухали відзвуки далекого бою...

"... Біля шостої години ранку чоловік перестав дихати, — пригадувала Галина Кузьменко. — Це, — було 6 липня 1934 року... Ми увійшли у мертвецьку. Тут лежав наш покійник з восковим дуже спокійним обличчям. На грудях його кривавилась рана після операції. Один з товаришів зняв з обличчя чоловіка маску...

Через кілька днів ми його поховали на кладовищі Пер-Ля-Шез. Тіло його спалено в крематорії, урну з прахом замуровано в стіні". (Гуляйпільський краєзнавчий музей. Листи).

Так "Гуляйпільський батько" знайшов останній прихисток у французькій землі. Нехай вона буде йому пухом, а сни — солодкі.

Н. І. Махно в 1933 р.

Урна з прахом Нестора Івановича замурована в стіні кладовища Пер-Ля-Шез під номером 6685. На відвідувачів кладовища з портрета дивиться "Гуляйпільський батько". Зліва портрета викарбувано слово "Нестор" (читається по вертикалі), праворуч — "Махно" (теж по вертикалі), а внизу цифри 1889 (рік народження), 6685 (порядковий номер) і 1934 (рік смерті).

У різних джерелах надibuємо різний рік народження Н. І. Махна: то 1889, то 1888. Та й сам Нестор Іванович вказував неправильну дату — 1889-й рік.

Помилка вкралася з легкої руки його матері Євдокії Матвіївни, яка, щоб врятувати сина від шиби-неці, на височайше ім'я написала листа і вказала рік народження Нестора — 1889. І лише не так давно у метричних книгах Свято-Троїцької церкви виявлено запис, який стверджує, що у сім'ї Івана Родіоновича і його дружини Євдокії (Явдохи) Матвіївни 26 жовтня 1888 року народився син Нестор.

П. Аршинов у книзі "История махновского движения" дає не тільки інший рік народження Махна — 1889, а й дату — 27 жовтня.

Не все гаразд і з датою смерті. Одні, а це Г. А. Кузьменко, В. І. Жилінський, Т. А. Безпечний, Т. Т. Букреєва, В. І. Яланський твердять, що Нестор Іванович помер 6 липня, інші і серед них С. В. Сergyоїн — 6 червня, І. Я. Науменко — 25 липня.

— В юне Махно оперировали, но было слишком поздно, — пише Олександр Скирда, — чтобы остановить фатальное развитие болезни; его положили в кислородную палату, затем, в ночь с 24 на 25 июля, он уснул вечным сном. На рассвете 25 июля врачи констатировали его смерть. Через три месяца ему должно было исполниться сорок шесть лет.

Не повезло Махнові і з друзями у день смерті. Галина Кузьменко за намовлянням Воліна викрала з-під подушки умираючого щоденник і він зник назавжди. Анархістка Іда Метт пригадує про це так: "Після смерті чоловіка Галина Кузьменко стала дружиною Воліна і разом вони здійснили пряму підлість: викрали з-під подушки покійного його особистий щоденник. Цей унікальний рукопис так ніколи і не побачив світу.

Махно вів щоденник протягом всього свого перебування в еміграції, записуючи враження товаришів, їх діяльність і багато інше. Я знаю це достовірно, в 1932 році він сказав мені, що хотів би знати мою думку з приводу одного епізоду, свідком якого я була, бажав би переконатися, що у своєму щоденнику точно зобразив те, що відбувалося". (Нестор Іванович Махно. Воспоминания, материалы и документы, К., 1991, с. 126-127)".

Чому так трапилося, що щоденник Махна потрапив у руки "його ворогів" за твердженням І. Метт? Звернемося ще до її записів: "Негативною рисою його характеру, я вважаю паталогічну недовірливість і підозрілість, хоч і це цілком зрозуміло: надто живим був у його пам'яті досвід громадянської війни. Як би там не було, він був здатний підозрювати навіть близьких друзів.

Чи вмів він відрізнити друзів від ворогів? Думаю, іноді це йому вдавалося, виручало якесь внутрішнє здорове чуття, але в силу поганого характеру, він часто сварився з людьми, які щиро бажали йому добра. Особливо прикро, що щоденник після його смерті виявився в руках двох його ворогів: дружини і Воліна. Не дивлячись на всю свою підозрілість, він не зміг цьому запобігти. (Там же, с. 130).

Так закінчив у чужому Парижі земний шлях селянський син із степового українського

На паризькому кладовищі Пер-Ля-Шез

Гуляй-Поля, який і тепер знаний у народі Махноградом, анархіст-комуніст, полум'яний революціонер-самоучка, талановитий організатор і воєначальник, новатор ведення бойових дій, людина динамічна, мужня і рішуча, яку повстанці з повагою називали у тридцять літ "батьком".

Він перший на Україні удостоєний ордена Бойового Червоного Прапора і міг би бути першим українським маршалом селянський командарм. Але він обрав інший шлях, а значить і долю. Тому й досі по-справжньому непоціновано цю трагічно-суперечливу постать в історії не тільки громадянської війни, а й України в цілому.

* * *

Представники Гуляйпільського краю не забувають дорогу до могили Нестора Івановича. Спочатку біля неї був народний депутат Анатолій Васильович Єрмак із своїм побратимом Григорієм Омеляновичем Омельченком, а у 2008 році приватний підприємець, член "Гуляйпільської громади" Сергій Олексійович Левченко, який потім розповідав:

— Подорожуючи Німеччиною, я мав велике бажання відвідати ще й Францію, а особливо — побувати на відомому столичному кладовищі Пер-Ля-Шез у Парижі, де покоїться прах гуляйпільського Батька Махна.

При вході до кладовища я придбав буклет, в якому чітко вказано місце поховання. Про те, наскільки французи поважають пам'ять цієї легендарної людини, свідчить той факт, що у буклеті серед сотні відомих імен Махно внесений у першу двадцятку і числиться під номером 13. А на стіні колумбарію напис французькою мовою: "Нестор Махно", роки життя, фотокартка, номер поховання 6685. Перебування на кладовищі Пер-Ля-Шез справило на мене незабутнє враження, я ніби відчув увесь біль і трагізм Нестора Івановича Махна — патріота свого народу, відірваного від його кореня і гнаного злими вітрами долі по світу.

Розділ другий

МАХНОВЦІ

Перші жертви

Колишня Гуляйпільська вчителька Наталія Сухогорська влучно підмітила: "Приходили білі і червоні, всі дивились на гуляйпільців, як на завзятих махновців, арештовували, допитували..."

Ця патологічна зненависть глушила здорові потуги розуму і вела до знищення кращих синів і дочок трудового народу, підрубувала під корінь сім'ї, вулиці, а то й хутори, якими на початку двадцятого століття славилася Гуляйпільщина.

За прикладами далеко не треба ходити. Великий рід Івана Родіоновича та Євдокії Матвіївни Махнів у громадянську війну був вирубаний ущент. Чотири сини загинуло, а п'ятого, наймолодшого, доля погнала на чужину.

22 травня 1918 року першим австрійські окупанти розстріляли в Гуляйполі Омелька Івановича Махна.

Омельян Іванович Махно

Про смерть брата Омеляна розповів Н. І. Махно у "Воспоминаниях", книга III "Украинская революция" (июль-декабрь 1918 г.) (П., 1937) на сторінках 20 і 21: "В первую очередь они нашли нужным отомстить мне, как организатору революционных сил района. Они оцепили двор моей старушки матери, выгнали ее из дому и начали бросать бомбы в дом. Побили все окна, повырывали двери, нанесли соломы в дом и зажгли. Зажгли дом, все построй-ки во дворе: клуню (овен), сарай и хлев.

Затем переехали к старшему моему брату, инвалиду мировой войны, Емельяну Махно, который вследствие своей инвалидности (потерял глаз и был сильно контужен, всегда болел), активной роли в революции не играл. Они арестовали его и отправили в свою комендатуру. Хату и сарайчик сожгли, оставив жену его, мать пятерых маленьких детишек, вместе с детками во дворе смотреть как горит все, что они своим трудом долгие годы наживали: жалкая хатенка, сарайчик да бричка.

Так объезжали эти глупые изверги культурной Европы двory всех крестьян, сыновья которых были активными революционерами и ушли в подполье, и жгли их двory, грабя и насилуя.

В эти же дни по провокации "социалистов"-шовинистов, действовавших под предводительством агронома Дмитренко, поймали молодого славного революционера-анархиста из бедной еврейской среды, Горелика, и зверски мучили его. Ударяли его по яичкам, плевали ему в глаза, заставляли раскрывать рот и плевали в рот. При этом ругали его за то, что — неподкупный еврей. И, в конце концов, убили этого славного юношу революционера.

Вскоре решили и судьбу моего брата. Чтобы наиболее жестоко поиздеваться над ним, над его женой и маленькими детишками, власти решили расстрелять его вблизи соседей, проводя его предварительно мимо его же двора. Снарядили шесть человек для исполнения казни над ним. Когда они приближались к двору, их увидели дети Емельяна и их мать. Дети постарше, увидев своего отца, окруженного штыками, заплакали. Младшие же, ничего не понимая, бросились к своему папе навстречу, ожидая, что он возьмет их на руки, как это он всегда делал, и предварительно поцеловав их, скажет, что он им купил. Но грубая солдатская свинота закричала на детей, истерично угрожая им винтовками. Дети опешили и остановились. А потом, увидев, что сердитые люди, повернули влево от двора и повели с собою их дорогого отца, они бросились к матери, стоявшей со старшим мальчиком во дворе, словно прикованной к земле, теребили ее за платье и просили сказать им, куда австрийцы увели их "тата". Мать целовала их и плакала вместе с ними. А слепые убийцы отвели Емельяна от его двора, через балку, в огород Левадного и там убили его".

Олександр Аристархович Азарову є що розповісти сину Івану Олександровичу про події минулих років

Про загибель найстаршого брата Карпа у районній газеті "Голос Гуляйпілля" (4 листопада 1998 року) розповів двоюрідний онук Н. І. Махна Віктор Іванович Яланський у статті "Старший брат Нестора", присвячений 110-й річниці від дня народження Н. І. Махна:

Карпо Іванович Махно

армії, тут народжувалися стратегічні плани селянського війська.

Під час громадянської війни Гуляйполе не раз переходило з рук у руки ворогуючих, армія Махна здійснювала успішні рейди у

Другим постраждав найстарший брат **КАРПО**. 6 січня 1919 року його побили денікінці і він помер. 18 серпня 1919 року в бою з денікінцями загинув **Григорій Іванович**, а 21 лютого 1920 року червоні розстріляли **Савелія**, який потрапив до них у полон.

"**Карпо Іванович МАХНО** — мій дід по материнській лінії — був старшим братом Нестора. Доля не балувала цього чоловіка і прожив він нелегке життя. Працював біля землі у колонії, трудився, як кажуть, до сьомого поту, бо мав утримувати навіть за тими мірками велику сім'ю, яка налічувала 9 чоловік. Зважаючи на сімейні обставини, Карпо не зміг воювати в армії Н. Махна, хоча цілком поділяв його погляди. Та і сам Нестор Іванович завжди прислухався до порад старшого брата, цінував його за селянську розсудливість, поміркованість. У хаті Карпа Махна, де зараз живу я, деякий час знаходився штаб повстанської

тили ворога, завдаючи відчутних ударів австрійцям та денікінцям. Останню подібну зухвалість селяноку не могли простити і, коли їх війська увійшли 6 січня 1919 року в Гуляйполе, налетіли до помешкання Махнів. На той час Нестора Івановича на селі не було, а тому біляки зірвали злість на його братові. Карпа босого, жорстоко побитого, силою потягли до балки, що неподалік від хати, і там шмагали нагаями, вимагаючи зізнання: де знаходиться Нестор. Після довгих тортур подалися до його хати. Тут вони влаштували справжній погром: побили вікна, все потрошили, пограбували те, що було в хаті, а потім її підпалили. Навіть собаку не пожаліли, застрелили.

Згоріти хаті не дали сусіди, вогонь загасили. А Карпа Івановича принесли побитого до хати. Плакали діти, серед них 8-річна Килина, у майбутньому — моя мати, голосила жінка Харитина. Їй конаючий чоловік, відчуваючи скору розлуку; сказав: "Я вже, жінко, не жилець на цім світі, бережи дітей..."

Другого дня мого діда хоронила старша дочка Настя. За траурною церемонією спостерігали біляки. Сусіди чули, як один з них сказав: "Двох із махновського виводка вже порішили, доберемося й до головного..."

**Олександр Аристархович
Азаров, босць саперної роти**

Так закінчив своє життя старший брат Нестора — Карпо. І було йому тієї пори лише 52 роки".

Першою великою жертвою стала загибель саперної роти повстанців під станцією Гуляй-Поле на початку січня 1919 року. Тоді у бою (підступно зражені) загинули: Білогуб Петро Агейович, Шматько Дмитро Лук'янович, Литвиненко Трохим Петрович, Семенюта Йосип Ісакович, Семенюта Карпо Калістратович, Семенюта Семен, Семенюта Федір, Шаповал Сергій Аврамович, Шрамко (моряк), Шаповал Марко Семенович, Семенюта Лука Іванович, Нікущенко Семен Васильович, Скромний Володимир Тро-

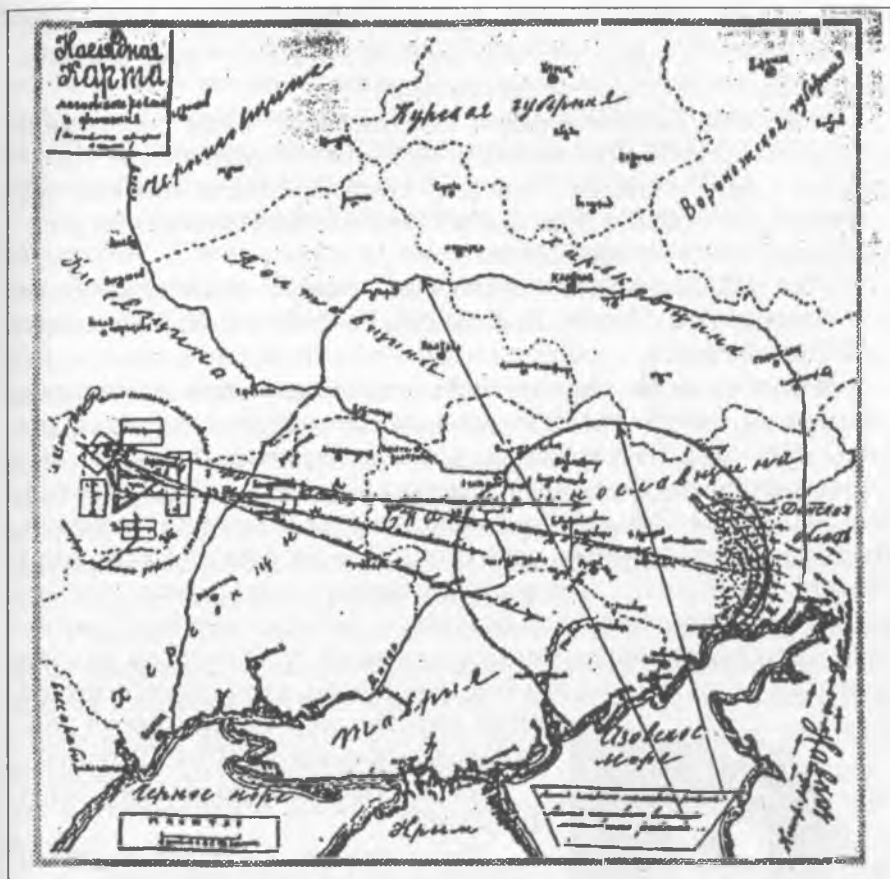
химович, Бобраков Іван Федотович, Шелипов Василь Пилипович, Коростильов Гордій Семенович, Шишка Григорій Омелянович, Плющій Георгій Леонтійович, Терновий Іван, Панасенко Юхим Іванович, Гайворонський Петро Юхимович, Бодня Архип Трохимович, Наріжний Григорій Семенович, Наріжний Хома Михайлович, Міщенко Дмитро Панкратович, Оленець Юхим Григорович, Домбровський Василь Михайлович, Забава Денис Прокопович, Шевченко Василь Ізотович, Вігліньський Степан Михайлович, Домбровський Л. І., Продан Іван Сафронович, Ведмідь Олексій, Крат Петро, Білай Василь — всього 52 бійці. Живими залишилися Азаров Олександр Аристархович, Камай Данило Мусійович, Хижняк Антон Єтійович, Бодня Федір Михайлович, Коваленко Іван, Міщенко Василь Степанович, іздові Жук Сидір Іванович, Рябко Никифор Григорович, Міщенко Дмитро (всього було 7 возів).

Жертви махновщини й самих махновців. Які вони, скільки їх? Хто вів чи веде цю жахливу статистику? В дні святкування 110-ї річниці від дня народження Н. І. Махна газета "Запорізька правда" 18 листопада 1998 року у звіті зі свята писала: "... в тридцятих роках тільки за участь у повстанському русі на Україні (автор має на увазі Револуційну Повстанську Армію України (махновців) — Авт.) було репресовано більше 100 тисяч колишніх махновців та тих, хто їм співчував".

Уявімо ту кількість людей і волосся стане дибки на голові: знищено 100 тисяч. Не одного, двох чи десятих повстанців, а 100 тисяч. Якщо конкретно міркувати, то це три сучасних Гуляйпільських райони. Вражає? Три райони (!) винищено людей. А чи хто рахував скільки знищено в 20-х - 40-х роках? Тут слід задуматися над таким феноменом в історії, яке породила махновщина — махновці.

Хто ж такі махновці, звідки вони взялися в нашій історії?

Зрозуміло, що назву отримали від керівника повстанського руху — Махна як його соратники, послідовники і учасники. Першими махновцями, того ще не усвідомлюючи, була відома вісімка, яка становила ядро-основу повстанського руху, що наприкінці вересня 1918 року зібралася на горищі у гуляйпільця Семенюти. Про них перших писала районна газета "Голос Гуляйпільля" 21 жовтня 1998 року:

Карта-схема махновського району і бойових дій повстанської армії

"22 квітня 1918 року в Гуляйполі і повіт увійшли австрійські окупанти. Спочатку їхній гарнізон складався із чехів і словаків, які розуміли українську мову, спілкувалися з гуляйпільцями. Через деякий час чехів і словаків замінили на загін мадярів із офіцерами-австрійцями. Розпочалися арешти, розстріли, повішення, взяття контрибуцій, заручників, конфіскація майна, побиття шомполами.

В Гуляйполі біля приміщення волосної управи (нині дитяча бібліотека), напроти гімназії, на стовпах і деревах було повішено

сім чоловік. Серед них Василь Похила, Юхим Стадниченко, Ілля Кузьменко. Тіла повішених хоронити забороняли. Через декілька днів невідомо де їх зарили самі окупанти.

Звірствам австро-мадьярів не було меж. Були розстріляні М. Калениченко, П. Кузьменко, І. Махно, М. Кириченко, М. Кульбашний і багато інших. Тоді ж у Нестора Махна спалили все подвір'я і розстріляли його брата Омеляна. Багато знищили у навколишніх гуляйпільських селах.

У селі Темирівці також повісили семеро чоловік. Це були Д. Г. Нудьга, П. Г. Нудьга, П. Л. Білий, Т. М. Білий, П. І. Манжара, С. Ф. Касяненко.

Аби не загинути марно — більшість чоловічого населення стала ховатися, добуваючи собі в різні способи зброю. Наприкінці вересня 1918 року Нестор Махно, Олексій Чубенко, Пантелеймон і Семен Каретники, Олексій Марченко (Шевченко), Ісидор Лютий, Микита Лютий, Захарій Гусар зібралися на горищі у Семенютів. На цій раді вирішувалось одне питання — як організувати загін і підняти повстання. Саме з цієї вісімки гуляйпільських відчайдушів, з купленого кулемета, браунінга і восьми гвинтівок і розпочався національно-визвольний селянський повстанський рух під проводом селянина-бідняка Нестора Махна, як складова частина війни українського народу проти іноземних загарбників у 1918-1921 роках".

Як же склалася доля найперших махновців?

Точно знаємо, що в борні склали голови Семен Каретник, Олексій Марченко (Шевченко), Ісидор (Петя) Лютий, Захарій Гусар (Рябцев).

— **КАРЕТНИК Семен (Микитович — Авт.)** — до революції безземельний селянин Гуляйполя, батрак, освіта початкова, однорічна. Учасник руху з перших днів. Анархіст-комуніст з часів революції 1907 року. Видатний військовий таланти. В бою з денікінцями був кілька разів поранений. З початку 1920

Семен Микитович Каретник

року став заступником Махна; в якості такого командував кримською армією, яка воювала проти Врангеля. Член ради революційних повстанців України. Після ліквідації Врангеля викликаний радянськими властями, ніби-то для військової наради в Гуляй-Поле, але дорогою був по-зрадницьки схоплений і розстріляний в м. Мелітополі. Зосталася дружина і декілька дітей.

До сказаного додамо слова французького історика Олександра Скирди: "Среди самых видных махновских командиров назовем, прежде всего, Семена Каретника, товарища Махно с самых первых дней повстанчества. Выходец из бедной крестьянской семьи, до войны он работал конюхом; во время войны стал прапорщиком и приобретенный таким образом военный опыт пригодился ему в борьбе, которую он начал с лета 1918 г. Крупный, массивный, с небольшими усами и всегда одетый в кожаную куртку, он может рассматриваться как второй стратег в движении, обеспечивающий многие его успехи. В момент расстрела — он был предательски схвачен большевиками, которые его боялись в равной мере с Махно, — ему было около тридцати лет".

7 квітня 2009 року розповідала жителька с. Марфополя, дружина племінника Семена Микитовича Каретника Івана Харитоновича Євдокія Сергіївна Каретник, 1930 р. н.: "Дядько мого чоловіка Семен Микитович був із бідної сім'ї. Сім'я була хороша, працююта. До селянської роботи синів Семена та Панька привчав батько Микита, якого знали як чесного, принципового чоловіка.

Семен Микитович був командиром групи повстанських військ у Криму. В якому місці можна перейти Сиваш, йому показав один знаючий чоловік.

Дядька Семена розстріляли червоні, а дядька Панька — репресували".

А так характеризує Семена Микитовича Каретника сам Н. І. Махно у своїх "Воспоминаниях" (книга третя "Украинская революция" (июль — декабрь 1918 г.) (П., 1937) на сторінці 158: "Он всегда мало говорящий, если уж говорил о чем-либо, то всегда твердо и конкретно, причем от раз принятой точки зрения на вещи никогда не отходил. Не знавшим его близко, он казался сердитым,

но выдержанная ровность его характера скоро раскрывала в нем человека просто чуждого малейшего лицемерия, человека исключительно прямого и целиком сосредоточенного на мысли об успехе движения".

**Олексій Семенович
(Іванович — ?) Марченко**

МАРЧЕНКО (Шевченко)

Олексій Семенович (1893-1921) селянин із Гуляй-Поля. Син бідняків. Освіта початкова, неповна. Анархіст-комуніст з 1917 року. Один із перших повстанців Гуляй-Пільського району. Був у полоні денікінців, декілька разів поранений. Останні два роки — командуючий всією кавалерією армії. Член Ради революційних повстанців. Убитий у січні 1921 року в бою з червоними в Полтавській губернії. Зосталась дружина і дочка Варвара, яка заміж вийшла за Шаровського. Віку доживала у племінниці у м. Донецьку. Про це 1 червня 2009 року розповів її родич Олексій Петрович Марченко, який махновського командира називає по батькові Іванович.

Тут необхідно додати таке. Після опублікування уривка оповідання "І вічно тополі шумлять..." 11 листопада 1998 року в районній газеті "Голос Гуляйпілья", наступного дня в редакції пролунав телефонний дзвінок. В трубці почувся голос добре відомого в Гуляйполі юриста Олексія Петровича Марченка. Привітавшись, він поцікавився, де автор брав дані про Олексія Марченка (Шевченка) — одного з перших махновців.

— Справа в тому, — пояснив Олексій Петрович, — Олексій Семенович Марченко — рідний брат мого діда. Його дочка живе в Гуляйполі по вулиці Урицького. Але в мене питання: "Чому Марченка названо Шевченком, нас ніколи не називали Шевченками?".

— Так його називає у спогадах Віктор Білаш, — відповіли ми.

— Нам ще хотілося звернути увагу ось на що: двоюрідний онук називає Марченка Олексієм Івановичем, а С. В. Серьогін у книзі "Третій Шлях" Олексієм Семеновичем. Де істина?

А й справді: чому в декого з повстанців було по двоє прізвищ та імен? Наприклад, Сидора, або точніше Ісидора Лютого називали й Петром.

А от **Захарія ГУСАРА** забули назвати **РЯБЦЕВИМ**, хоч це його справжнє прізвище. Чому? Думається, перш за все з конспіративних міркувань, бо в кожного повстанця дома була сім'я, рідні, яких не милували ні білі, ні червоні.

Цікавим є і те, як автори дізналися, що Захарій Гусар — це Рябцев. Про це вони розповіли у районній газеті "Голос Гуляйпільля" 28 жовтня 1998 року в репліці "Його прізвище — Рябцев" під рубрикою "Слідами однієї публікації". Ось вона:

"21 жовтня в матеріалі "Нескорене Гуляйполе", присвяченому 110-й річниці від дня народження Н. І. Махна, виявилася неточність. Її помітив ветеран війни, житель міста І. С. Рябцев.

Що це за неточність?

— Справа в тому, — розповідав Іван Степанович, — що одного із соратників Нестора Івановича, які у вересневі дні 1918 року започаткували революційний повстанський загін проти австрійських окупантів, прізвище не Гусар, а Рябцев.

Чому так кажу? Тому, що Захарій Охрімович Рябцев, а по-вulichному Гусар, був моїм двоюрідним братом. А Гусарами нашу родину називали через прапрадіда, який служив гусаром у царській армії.

Про Захарія знаю, що він був кремезний, фізично міцний, відчайдушний. Одним словом — одірви голова.

Захарій Охрімович загинув 1919 року в Катеринославі (тепер — Дніпропетровськ) у боротьбі з австрійсько-німецькими загарбниками. А був він не рядовим бійцем Революційно-Повстанської Армії (махновців), бо везли його у Гуляйполе тачанкою цілий тиждень і тут поховали з почестями.

ЛЮТИЙ Ісидор або Сидор, він же Петро Юхимович (1893-1919) — селянин з Гуляйполя. Освіта початкова. Маляр за про-

фесією. Анархіст. Один із перших і активніших діячів революційного повстанства. Член штабу армії махновців і ближній помічник Н. І. Махна. Вбитий в бою з денікінцями під Уманню у вересні 1919 року одночасно з Григорієм Махном.

Дуже мало, а фактично майже нічого не вдалося дізнатися про Микиту Лютого. Ким він був у повстанській армії і як склалося його життя.

ГУЛЯЙПІЛЬСЬКА ГРУПА

С. В. Серьогін у книзі "Третій шлях" (Г., 1998 р. с. 145) відзначає, що серед махновського командного складу можна умовно виділити три своєрідних угруповання: **Гуляйпільське** (брати Каретники, Марченко, Лютий, Василевський, Чубенко, брати Лепетченки, Воробйов, Калашников, Гавриленко, Серьогін та інші), **Новоспасівське** (Куриленко, Вдовиченко, Білаш, Матросенко, Бондарець, Проценко та інші), **Великомихайлівське** (Щусь, Петренко, Головка, Каленик та інші). Цей поділ досить умовний.

Після "вихору" громадянської війни живими, крім Махна, із "вісімки" лишилися Олексій Чубенко та Пантелеймон Каретник. Хто ж такий Чубенко?

ЧУБЕНКО Олексій Васильович (1889 р.н.) із старих "бешкетників" — називає його В. Голованов у книзі "Тачанки с Юга" (М., 1996 р., с. 67).

Чубенко був вибраний членом Реввійськради Революційної Повстанської Армії України (махновців), брав участь у знешкодженні атамана Григорьєва (першим у нього вистрілив), вів переговори у Харкові з Радянським урядом, в 1919 році разом з Воліним сидів у більшовицькій тюрмі, одного часу був начальником штабу повстанської армії. А Петро Аршинов у книзі "История махновського движения" називає Чубенка начальником підривної команди (с. 217).

В кінці громадської війни, коли Н. Махно розділив свою армію на частини і вирішив прориватися за кордон, Чубенко доб-

Головний штаб Махна

ровільно здався червоним, твердять Т. А. Безпечний і Т. Т. Букреєва у книзі "Нестор Махно: правда и легенды" (Д., 1996 р., с. 188), посилаючись на знайдений документ у Запорізькому облдержархіві. Вони пишуть: "Чубенко, який добровільно явився, у своєму донесенні показав: у останньому рейді Махна, який прорвався з Полтавщини по лінії залізниці у напрямку М. Михайлівки, склад бойових сил досягав 250 чоловік при 12 "максимах", 4 "льюїсах". Під броньовиками, які догнали, Махно відступив на Дон, де залишилось тільки 20 чоловік при 4 "льюїсах". Останні всі розійшлися по домівках. Махно каже всім своїм, що тримає шлях на Галичину і по шляху руху з'єднається з маслаківцями. Із Донецької губернії Махно взяв напрямок на Воронеж, звідки намічав рухатися через Курську, Чернігівську, Київську губернію в Галичину...

Головгубчека Садовський...".

От вам і перший махновець — зрадив свого "батька" у найтяжчий період його діяльності, розголосивши червоним військову таємницю. Тут треба зауважити, що В. Голованов має щодо цього

свою думку: "Олексія Чубенка ДПУ заарештувало в 1920 році" (с. 67). Відчуваєте різницю: арештований і добровільно здався.

А що можна сказати про **КАРЕТНИКА Пантелеймона Микитовича**?

Він був одним із перших на початку повстанського руху, молодший брат Семена Каретника — відомого махновця серед повстанців, але про нього не згадують ні Білаш, ні Аршинов.

С. В. Сербогін у названій вже не раз книжці зазначає: "В 20-х числах листопада 1918 року на станції Новогупалівці в бою з гетьманівцями Пантелей був важко поранений в руку. Тільки майстерність хірурга з села Лукашеве врятувала Каретника від ампутації" (с. 153).

Про бойові дії Пантелеймона (Пантелея) Каретника знаємо мало. Відомо, що він був командиром батальйону в полку Хоми Кожина, мав розбишакувату вдачу і коли напивався, то часто хапався за зброю, якою був обвішаний.

Віктор Білаш пригадує, що Пантелеймон Каретник командував кулеметним полком. Як бачимо, дві думки і два твердження. Ким же насправді був молодший Каретник? Чи переходив румунський кордон 28 серпня 1921 року разом із Нестором Махном? Прямих даних немає. А допоміжні вказують: Пантелеймон був у числі останніх відчайдушних.

Найбільшого розголосу набув арешт в першій половині квітня (йдеться про 1922 рік — Авт.) в околицях Гуляйполя Пантелея Каретникова, брата відомого командуючого Кримською групою махновців (листопад 1920 р.) Семена Микитовича Каретникова. Відомо, що в 1938 р. П. Каретников був ще живий, бо притягувався свідком у справі Л. Зіньковського — Задова, — подають дніпропетровці Архієрейський Д. В., Чепцов В. В. у статті "Даєш Махна!" з історії українського повстанства" в матеріалах науково-теоретичної конференції "Політична і військова діяльність Нестора Махна, яка пройшла в м. Запоріжжі — м. Гуляйполі 12-13 листопада 1998 року (с. 33).

Ми знаємо, що Пантелеймон Микитович Каретник був закор-

донним кур'єром Льва Миколайовича Зінковського (Задова), який після повернення на Україну служив у органах НКВС.

В. Ф. Білаш у свідченнях органам НКВС згадує, що Пантелеймон Каретник приблизно в 1927 році був заарештований як керівник банди і це він вилучив махновські цінності. Спочатку його засудили до найвищої міри покарання, а потім замінили 10 роками тюрми. Як Каретник опинився на волі — Білаш не згадує. Стверджує тільки, що той в тридцятих роках жив у місті Сталіно, звідки його не обминули репресії 30-х років як колишнього махновця”.

Така доля першої "вісімки”.

А скільки їх було потім, які відкрили себе славою визначних командирів Революційної Повстанської Армії України (махновців).

Коротко розповімо про ще декількох.

Олександр Лепетченко. 1919 р.

ЛЕПЕТЧЕНКО Олександр Савелійович (1890-1920) — син гуляйпільського урядника. У дитинстві та юності був хуліганом. З 1914 року за експропріацію поміщиків перебував у розшуку. Член Гуляйпільської групи анархістів (1917 р.), перший командир "Чорної сотні". Відважний, чесний виконавець і особистий ад'ютант Махна. Анархо-терорист. Розстріляний червоними весною 1920 р. в Гуляйполі як активний махновець.

ЛЕПЕТЧЕНКО Іван Савелійович (1899-1937) народився в Гуляй-Полі в сім'ї урядника, українця, чоботар, охоронець і особистий ад'ютант Махна. В 1917 році вступив у загін "По врятуванню революції". 28 серпня 1921 року разом

з "батьком" перейшов кордон і опинився в Румунії. На початку 1924 року повернувся на Україну.

Починаючи з 1925-го по 1928-й проживав у Гуляй-Полі, де працював чоботарем, з 1928 року працював у м. Сталіно — у конторі "Донвугілля", з 1931 року — на станції Велика Анадоль, з грудня того ж року — в Маріуполі на заводі Ілліча комерційним агентом, а потім завмагом.

Батько Івана і Олександра гуляйпільський урядник був убитий 28 червня 1908 року під час перестрілки з членами групи "Союз бідних хліборобів", вину за яких взяв на себе Нестор Махно. В убитого залишилась велика сім'я. Всі його діти воювали у армії батька Махна.

ЛЕПЕТЧЕНКО Марія Савеліївна працювала в махновській контррозвідці. В 1919 році її розстріляли білі. В ніч з 27 на 28 січня 1920 року в Шагарові було схоплено Олександра Савелійовича Лепетченка червоними і розстріляно. **ЛЕПЕТЧЕНКО Павло Савелійович** став секретарем махновського штабу, у громадянську війну вижив. В 1937 році розстріляний.

Іван Лепетченко був високого росту, сухорлявий, фізично сильний, мовчазний і навіть замкнутий, хоробрий і відданий охоронець.

Выписка из протокола № 35

“тройки” УНКВД по Донецкой области от 20 октября 1937 года

Слушали: дело Мариупольского ГО НКВД № 168 по обвинению Лепетченко Иван(а) Савельевича, 1899 г. р., сын урядника, служил в банде Махно личным телохранителем. После разгрома банды бежал в Румынию. В 1924 г. возвратился в СРСР. Обвиняется в том, что проводил активную к-р деятельность, дискредитировал вождей партии и правительства.

Постановили: Лепетченко Иван(а) Савельевича расстрелять, имущество конфисковать.

Вирок виконано в той же день.

5 січня 1972 року сину Віктору Івановичу, який проживав у селіщі Південно-Курильськ Сахалінської області, надійшло повідомлення, що його батька Івана Савелійовича Лепетченка реабілітовано.

Григорій Семенович Василевський

ВАСИЛЕВСЬКИЙ-ЧАЙКОВСЬКИЙ Григорій Семенович (1889-1921) народився в сім'ї селянина-бідняка-скупника свиней в Гуляйполі. Член партії анархістів з 1917 року, активний учасник з перших днів повстанського руху на півдні України, член терористичного загону махновців з 1918 року, входив у загін "Чорної сотні" ("Чорної гвардії") повстанців. Особистий друг Махна. Нерідко виконував роль його заступника. Убитий в бою з червоними козаками у січні 1921 року в Київській губернії. Зостались дружина і діти.

При збиранні матеріалу до даної роботи, у березні 2008

року автори її дізналися, що у армії Махна служили два брати **ВАСИЛЕВСЬКІ** Григорій і Семен та їх сестра **Меланія**, дружина ад'ютанта Махна Лепетченка. Вони були грамотні, перші гуляйпільські анархісти, мали здібності до роботи в штабі.

Брати Василевські загинули в роки громадянської війни. Нестор Іванович довіряв братам, слухав їх поради і за відданість щедро нагороджував золотом і добром. Це допомогло вижити у голод усій сім'ї Василевських і їх родичам. У племінниці Василевських Надії Олександрівни Закарлюки було багато дарунків, які Махно роздавав їй дядьком, а вони — мамі і бабусі.

Незважаючи на те, що брати Василевські служили у Махна, махновці пограбували діда Василя Закарлюку. Сказали, щоб він

Семен Семенович Василевський

приніс гроші до старої груші у дупло (на вигоні). У нього був млин. Жив небідно. Він відніс раз, вдруге, а потім уже не було грошей. Тоді махновці вночі прийшли до нього вимагати гроші. Дід почав тікати через горище, вони догнали і зарубали. Бабуся Катря закривала його собою, так їй відрубали кисть правої руки.

Дідусь і бабуся були ще зовсім молоді і мали 6 малих дітей. Бабуся була гарною, пишною, червонощокою молодницею. Вона подобалась чоловікам, але після смерті супруга так і прожила сама.

Про братів Василевських нам розповіла їх далека родичка Наталія Михайлівна Дубкова.

До сказаного додамо, що автор книги "Полюшко-поле" (Флоріда, США, 1988) Давид Маркіш з Ізраїля згадує серед махновців, які разом з Нестором Івановичем перейшли на румунську землю через річку Дністер, Семена Веселовського. А чи це не Семен Василевський? Прочитаємо уривок із глави "За Дністром":

— Семен! Веселовский!

— С вами, Нестор Іванович.

— Подойди-ка поближе, Семен, — сказав Махно. — Слушай мене. Коммуну нашу сожгли, тепер нікто її не поставит; и людей оттуда нікого не осталося, один ты. Я тебе приказывать не могу, но ты слушай, слушай! Есть еще одна такая коммуна на свете, мне Иосиф Эмигрант говорил, и Коган, а Алыи Яков в газете про нее читал статью и мне показывал. Коммуна Дегания, в Палестине, на

каком-то она озере стоит. Там и русские, евреи, то есть, наши живут. Я давно тебя туда хотел послать посмотреть, да вот не успел... Поезжай туда, Семен, доберись как-нибудь! Там тебе место, а не в тюрьме со мной сидеть у румын. Здесь ты наш, и там будешь наш. Поезжай!

— Я поеду, — сказал Семен. — Доберусь.

— Ну, вот, — сказал Махно. — Я бы обнял тебя, да не могу сам нагнуться, а Задов ушел... Прощай, Семен!

Взмахнув нагайкой, Махно шагом поехал вдоль опушки. Конвой, разобрав поводья, тронулся за ним. Семен видел, как Черно-книжный, отъехав, помахал ему с седла рукой. А потом полоса поляны ушла влево, и всадники повернули коней и пропали за деревьями леса.

Нестор Махно умер сорока пяти лет, в эмиграции, в Париже, в 1934 году.

Семен Веселовский пережил его на четверть века и умер в 1959 году в кибуце Дгания-Алеф, в Израиле. Его дети и внуки рассказывают, что их отец и дед был интересным человеком.

1986-1988

* * *

ВЕРЕТЕЛЬНИКОВ Борис Васильович — гуляйполець, ливарник заводу Кригера. Матрос. Брав участь у революції 1905 року. Активний учасник у махновському русі. Досвідчений організатор і агітатор. В 1918 році приїхав у Гуляйполе, де працював як агітатор і набув широкої популярності в районі. Був начальником штабу армії. В перших числах червня 1919 року, коли кіннота генерала Шкуро прорвалася на територію Гуляйпільського району, він на чолі свіжого, нашвидкуруч сформованого полку пішов затримувати ворога, і за 15 верст від Гуляйполя, під селом Святодухівкою Олександрівського повіту був повністю оточений і заги-

нув разом з полком, витримавши бій до останнього удару. Залишилася дружина і діти.

ГАВРИЛЕНКО Петро (1888-1920) — син селянина середняка с. Гуляйполя. Освіта середня. Повний георгіївський кавалер, штабс-капітан царської армії. Анархіст. Один з найактивніших учасників махновського руху. Видатний революційний і військовий керівник. Зіграв важливу важливу роль у розгромі Денікіна восени 1919 р., командуючи третім корпусом військ повстанців-махновців. Увесь 1920 р. знаходився у більшовицькій тюрмі в Харкові. На основі військово-політичної угоди махновців із радянською владою був звільнений, відразу ж поїхав на кримський фронт проти Врангеля, зайнявши посаду начальника польового штабу армії махновців. Після ліквідації Врангеля 24 листопада 1920 р. був викликаний у штаб Фрунзе, арештований і в кінці листопада того ж року розстріляний в м. Мелітополі.

КАЛАШНИК (Калашников) Олександр — народився в робітничій сім'ї м. Баку, жив у Гуляйполі, активний учасник повстанського руху півдня України, в армії Махна займав керівні посади: командир 1-го корпусу, член оперативного відділу Ради революційних повстанців (махновців). Надзвичайно сміливий і талановитий командир. Загинув наприкінці червня 1920 року під залізничною станцією Барвінкове (у бою з червоними артилерійський снаряд попав прямо в нього). Зосталась дружина і дитина.

ВОРОБІЙОВ Микола Матвійович — народився в сім'ї робітника-коваля в 1893 р. в Гуляйполі. Учасник "Чорної гвардії" і член ради анархістів Гуляйпільського району з 1919 р. Активний терорист "безмотивник" із групи Махна. В 1919 р. — помічник начальника армійської контррозвідки. В 1920-1921 роках — помічник начальника розвідувального відділу опервідділу Ради Революційних Повстанців України (махновців). Амністований. В 1930 р. був живий.

Григорій Іванович Лютий

ЛЮТИЙ Григорій Іванович (1896-1938 рр.), народився і жив у с. Гуляй-Полі, учасник повстанського руху на півдні України, в армії Махна був рядовим бійцем, відзначався сміливими діями в багатьох боях, був кулеметником та артилеристом. Коли Махно з армією пішов на північ України, Г. І. Лютий залишився в Гуляй-Полі, займався сільським господарством, працював вантажником у радгоспі "Червоний", одружений, мав двох дітей — син і дочка. Репресований органами НКВС СРСР і розстріляний 23 квітня 1938 року. Реабілітований 12 червня 1959 року. Місце поховання невідоме.

ТАРАНОВСЬКИЙ Олександр (1888-1921) — із сім'ї середняка с. Времіївки Велико-янісольської волості Маріупольського повіту. Житель Гуляй-Поля. Анархо-комуніст з 1917 р. Хороший штабіст. Спалений селянами на вогнищі у серпні 1921 р.

СЕРЬОГІН Григорій Іванович — за національністю росіянин, народився в Калузькій губернії у 1884 році. З малих років проживав у Гуляйполі. Анархіст-комуніст з 1906 р. За професією слюсар. В махновщині з перших і до останніх днів її існування. З 1917 до 1919 роки — голова промислової гуляйпільської комуні, голова гуляйпільської продовольчої управи, член волосного земства,

Олександр Тарановський

помічник начпостачу махновської дивізії. З вересня 1919 р. до серпня 1921 р. — беззмінний начальник постачання Повстанської армії. У 1924 р. повернувся з еміграції. У 1930 р. жив і працював слюсарем в м. Олександрівську (нині м. Запоріжжя) на заводі "Комунар". В 1938 р. репресований.

ШАРОВСЬКИЙ Василь Михайлович — народився в 1891 р. в Гуляйполі. На царській службі — старший фейерверкер. За переконанням есер, але в партії не був. В 1917 р. — начальник батареї "Чорної гвардії". З січня по червень 1919 р. — начальник артилерії 3-ї Задніпровської бригади ім. Батька Махна. З вересня по грудень 1919 р. — помічник начальника артилерії Повстанської Армії (махновців). З липня 1920 р. по січень 1921 р. — начальник артилерії Повстанської Армії. "Я знав Шаровського, — писав у "Воспоминаниях" Н. І. Махно, — как выдающегося знатока артиллерийского дела..." (с. 43, книга III "Украинская революция" (июль-декабрь 1918 г.) (П. 1937). В 1930 р. вчителював у Гуляйполі.

ГОЛІК Лев — із селянської сім'ї Старобільського повіту ст. Кабанне. За професією — токар. З 1914 року мешкав у Гуляйполі. Анархо-терорист. Беззмінний начальник контррозвідки. 31 листопада 1920 р. був живий. Помер від інфаркту.

ОЛЬХОВИК Антон Макарович — народився в с. Майорському, жив у Гуляйполі. Слюсар за професією, анархіст. Начальник постачання 3-ї Задніпровської бригади імені Батька Махна. З 29 травня 1919 р. — начпостач 1-ї Повстанської української дивізії імені Батька Махна. Помер в липні 1919 р. у Великому Токмаку.

ЧУЧКО Іван — (1889-1919) — із куркульської сім'ї с. Гуляйполя. Чесний і самовідданий повстанець, безпартійний. В махновщині з 1918 р. — командир батареї, в 1919 р. — командир артилерійського дивізіону. Вбитий білогвардійцями 20 серпня 1919 р. в районі Нового Бугу.

КЛЕЙН Олександр (1891-1921) — прикажчик із с. Гуляйполя з бідняцької родини німецьких колоністів. Член групи анархістів з 1917 р. і активний учасник махновщини. В 1918 р. — штабний ад'ютант. В 1919 р. — командир піхотного полку; в 1920 р. — командир групи. Вбитий у серпні 1921 р.

Н. І. Махно (четвертий зліва) серед командирів повстанців. Зліва перший ряд: І. Лютий, Т. Білочуб, Н. Махно, В. Куриленко, Ф. Щусь, Я. Озеров, О. Чубенко. Другий ряд: А. Ольховик, П. Пузанов, Новиков. 1919 р. м. Бердянськ

ТРОЯН Гаврило — батрак із Гуляйполя. Член групи анархістів з 1917 р. Особистий ад'ютант Махна. В 1921 р. — командир особливого кавполку. Вбитий в бою під Біловодськом у лютому 1921 р.

ЛАЩЕНКО — уродженець села Івановки Олександрівського повіту. Народився в 1890 р. в сім'ї середняка. Лівий есер. В махновщині з 1918 р., з 1919 р. — анархіст. Громадський діяч повітового масштабу. З вересня по грудень 1919 р. — голова Реввійськради Повстанської Армії. В 1928 р. був живий.

ПУЗАНОВ Петро — гуляйполец, середняк. Анархіст з 1917 р. В махновщині з грудня 1918 р., начальник оперативного відділу, помічник начальника штаба Повстанської Армії. Вбитий в 1920 р. в Харківському повіті в бою з червоними військами.

КОЛІСНИК (1890-1920) — із бідної селянської сім'ї с. Гуляйполя. Коваль, анархіст з 1917 р., активний учасник махновщини. Артилерист. Загинув на початку 1920 р.

КАЧАН — гуляйполец, син куркуля, анархіст, чесний і відданий боєць. Вбитий в бою з денкінцями в 1919 р. під Олександрівськом.

ХОХОТВА (1892-1921) — із батрацької сім'ї с. Різdv'янки Олександрівського повіту. Коваль за професією і чесний товариш. Член Гуляйпільської групи анархістів з 1917 р., активний учасник махновщини. До вересня 1919 р. — командир кавалерійського дивізіону. З вересня 1919 р. по вересень 1920 р. — член Реввійськради армії і завідуючий контрольным відділом. З жовтня 1919 р. по 26 лютого 1920 р. — представник дипломатичної місії в м. Харкові. Зрадницьки схоплений ЧК і розстріляний 29 грудня 1921 р.

ДЕРМЕНДЖІ Іван — молдаванин із м. Ізмаїла. Телеграфіст і електромеханік. Старший матрос з броненосця "Потьомкін". Учасник революції 1905-1907 рр. З командою "Потьомкіна" емігрував у Румунію. Жив у Франції, Італії, Швейцарії і Англії. В 1917 р. повернувся в Росію, брав активну участь в анархістському русі. Анархіст-комуніст, терорист, член Гуляйпільської спілки анархістів. У махновщині з дня її виникнення, займав командні посади: в 1918 р. — командир загону, з 1919 р. — командир полку, начальник автобазы і телеграфного зв'язку. Вбитий під Херсоном у серпні 1921 р.

ПРАВДА (1877-1921) — народився в батрацькій сім'ї в с. Любимівці Олександрівського повіту. Анархіст-терорист з 1904 р., працював на станції Гайчур зчіплювачем, в 1905 р. позбувся ніг. З 1907 по 1917 р. грав на гармошці у наймах, заробляючи гроші на харчування. Командир загону, комполку, начальник лазаретів Повстанської Армії. 13 листопада 1921 р. зарубаний бійцями 3-го корпусу в с. Туркенівці Олександрівського повіту.

ВІЛЬГЕЛЬМ — середняк-анархіст із с. Новомиколаївки Олександрівського повіту. Командир повстанського загону проти гетьмана. Командир кавалерійського полку Повстанської Армії. 28 листопада 1920 р. розстріляний командуванням червоної дивізії курсантів.

ПЮТЮННИК Пантелеймон Олексійович — народився в 1900 р. в сім'ї робітника-коваля в Гуляйполі. За професією — ливарник. Член гуляйпільської групи анархістів з 1917 р. і один з активних учасників махновщини з дня її утворення. 24 жовтня 1918 р. повішений австрійцями в центрі Гуляйполя.

ТЕППЕР Ісак (Гордеєв) — син бідного єврея м. Єлисаветграда (тепер Кіровоград). Анархіст з 1917 р., в махновщині з 1919 р., працівник культосвітнього відділу — редактор газети "Путь к Свободе", в 1921 р. — агент ЧК в махновщині. Видав книгу про повстанство.

ГУТМАН (Емігрант) Йосип — із бідної єврейської сім'ї. Анархо-синдикаліст. В 1917 р. повернувся в Росію із еміграції. Друкар за професією, терорист, фальсифікатор кредиток. В махновщині — завідувачий друкарнею і член редакційної колегії газети "Набат". У 1920 р. пропав без вісті.

ОЗЕРОВ Яків Васильович — селянин із Північного Кавказу. В 1907 р. штабс-капітан. Був відданий під суд за приналежність до максималістів. Емігрував. В 1917 р. повернувся в Росію. З цього ж року помічник військового комісара Північного Кавказу. З березня 1919 р. прибув до повстанців за призначенням комдива Дибенка. Начальник штабу 3-ї Задніпровської бригади, а потім — 1-ї повстанської дивізії імені Батька Махна. Арештований Донецьким трибуналом у червні 1919 р. Втік із-під арешту і пропав без вісті. Друга версія — розстріляний.

МОГИЛА Петро — батрак із с. Сурсько-Литовського Катеринославського повіту. В махновщині — експедитор газет "Набат" і "Путь к Свободе". Анархіст, журналіст.

ЧЕРЕДНЯК — селянин Волчанського повіту Харківської губернії. Анархіст з 1917 р., командир загону. В 1919 р. — активний учасник махновщини і командир Катеринославського піхотного полку і групи.

ЧАЙКА — середняк із с. Попова Олександрівського повіту. Анархіст, командир 1-го радянського полку. В махновщині з травня 1919 р. по 1920 р. на посадах: комполку 4-го Кримського корпусу і командир загону Таврійської групи Павловського. На 1930 р. був живий.

БУДАНОВ Аврам — селянин із-під Луганська. Народився, мабуть, в 1886 р. З малих років на луганських заводах — робітник. Анархо-комуніст з 1905 р. В махновщині з травня 1919 р. — член культосвітнього відділу, начштабу 1-го армійського корпусу. Беззмінний член Реввійськради. В 1928 р. був живий.

ПАВЛОВСЬКИЙ — середняк із Великої Лепетихи Мелітопольського повіту. Георгіївський кавалер, фельдфебель царської армії. Максималіст за переконанням, але в партії не був. Активний командир повстанського загону проти гетьмана і Петлюри. Командир полку 6-ї радянської дивізії Григорьєва. З 1919 р. командир 4-го Кримського корпусу Повстанської Армії (махновців) і член анархістів Гуляйпільського району. В 1920 р. — командир Таврійської групи махновців. В 1921 р. пропав безвісті.

ВАЩЕНКО — середняк із Ново-Бузького району. Анархіст, лівий есер. Учасник григорьєвщини. В махновщині з серпня 1919 р. в якості командира Казанського загону і перший помічник командира 4-го Кримського корпусу Повстанської Армії (махновців).

ОСИПЕНКО Петро Лук'янович — народився в 1890 р. На царській службі — рядовий артилерист. Анархо-комуніст з 1910 р. В махновщині з 1918 р., командир напівбатареї, батареї і дивізіону. Відмінний стрілець. Розстрілений у грудні 1920 р. в м. Сімферополі більшовиками.

БУРИМА Юхим — батрак с. Кінські Роздори Пологівського повіту. Анархіст з 1918 р., начальник махновської підривної команди. Пішов з Махном в Румунію, але повернувся. В 1928 році був живий.

МАХНО Григорій Іванович — батрак с. Гуляйполе. Рідний брат Нестора Махна. Розстріляний на початку 1920 р. бійцями 42-ї стрілецької дивізії.

МАХНО Сава Іванович — старший брат Н. І. Махна. В махновщині з дня її утворення, рядовий постачальник лазаретів. В Катеринославі в 1919 р. — помічник начальника постачання Повстанської Армії. Розстріляний в Гуляйполі бійцями 42-ї стрілецької дивізії у січні 1920 р.

МАСКАЛЕВСЬКИЙ (Золотий Зуб) — середняк с. Катеринівки Юзівського району. До війни — шахтар. На війні повний георгіївський кавалер, підпрапорщик. У махновщині з 1918 р. бойовий командир. Анархо-активіст і член спілки анархістів Гуляйпільського району з 1919 р. Вбитий в 1922 р.

БРОВА — народився у с. Новогригорівці. З малих років працював слюсарем на ст. Авдеєвці. Анархіст-комуніст з 1904 р. В

махновщині з 1918 р. Член махновських з'їздів і член Реввійськради усіх скликань. Командир особливої групи військ. Вбитий на Кавказі.

СИПЛИВИЙ — середняк с. Григорівки Пологівського району. З 1919 р. член спілки анархістів Гуляйпільського району. Беззмінний помічник начальника артилерії Повстанської Армії. В 1928 р. був живий.

ШАРОВСЬКИЙ Влас Корнійович — народився в 1896 р. в с. Гуляйполі. В махновщині з лютого 1919 р., відважний командир батареї, ад'ютант артдивізіону. Чесний товариш. В 1928 році був живий.

КАРПЕНКО Євлампій Антонович — народився в 1887 р. в сім'ї гуляйпільського середняка. З 1917 р. член спілки анархістів Гуляйпільської організації. В махновщині з дня її зародження. На царській службі — фейерверкер. В "Чорній гвардії" — командир взводу. В махновщині — відмінний бойовий командир батареї і артдивізіону. Амністований, в 1928 р. був живий.

ЛИСЕНКО Василь Семенович — народився в 1889 р. у бідній сім'ї Гуляйпільського району. На царській службі — солдат в артилерії. В махновщині з дня її утворення, голова сільради по виборах. Член групи анархістів Гуляйпільського району і командир батареї. Відмінний і чесний товариш. Амністований. В 1928 році — активний радянський кооператор.

ЧОРНИЙ ВОРОН — петлюрівець. Учасник григор'євського повстання. В махновщині з серпня 1919 р., в Кримському корпусі був другим помічником командира корпусу і командиром кавалерійського полку. Називав себе анархістом, але членом організації не був.

ХЕРСОНСЬКИЙ (Іван) — металіст із м. Миколаєва. На імперіалістичній війні — моряк. В махновщині з травня 1919 р. Анархіст з 1917 р. Помічник командира полку Кримського корпусу. Помер від рани в липні 1921 р.

Про **ДОМАШЕНКА Якова Семеновича**, якого Аршинов називав комендантом штабу армії, 13 листопада 1998 року дещо розповів нам його онук, житель Гуляйполя Є. І. Сахацький: "Домашенко Яків Семенович — це батько моєї матері Домашенко На-

талії Яківни, — почав розказувати Євген Іллч. — В Гуляйполі у нього була дружина Ірина Олександрівна Домашенко (дівоче прізвище Веретельникова). Пам'ятаєте в махновській армії був Борис Веретельников, який як агітатор і начальник штабу армії користувався широкою популярністю.

Яків Семенович утік разом з Махном в Румунію. Там він жив за 20 кілометрів від Бухареста і працював на мануфактурній фабриці, де згодом став якимсь начальником. В 1947 році прислав листа у райвиконком, де мій дядько працював першим заступником голови. Він і сказав матері, щоб відмовилася від батька-махновця, бо життя не буде. Вона так і зробила, коли її викликали в НКВС.

Згодом ми дізналися, що в Якова Семеновича в Румунії в 1922 році народилася дочка, яку назвав на честь моєї матері Наталією, а прізвище у неї Домашеру".

В Револуційній Повстанській армії України (махновців) служили чотири брати Данілови: Степан, Гнат, Василь та Іван. Вони із бідної сім'ї с. Гуляйполя.

Василь Антонович (1893-1960) — солдат-артилерист. В рядах революційного повстанства з перших днів. Беззмінний начальник артилерійського постачання. 28 серпня 1921 року пішов з Махном у Румунію. Там одружився на дівчині Розі.

Листувався з племінницею Надією Гнатівною — дочкою рідного брата Гната. Вона ж є рідною сестрою Олександра Гнатовича, батька відомого на Гуляйпільці приватного підприємця, директора ТОВ "Лілія" Олександра Олександровича Данілова.

Василь Антонович помер в Румунії в Бухаресті в 1960 році.

Василь Антонович Данілов з дружиною Розою. 20.12.1954 р., Бухарест. Румунія

* * *

Про Н. І. Махна та братів Данілових розповіла 15 липня 2009 року Галина Михайлівна Данілова (1933 р. н.) — невістка Гната Антоновича Данілова:

— Гнат Антонович — це мій свекор, бо замужем я була за його сином Олександром Гнатовичем.

У армії Махна служило чотири брати Данілови: Василь, Гнат, Степан та Іван. Гнат загинув у 1920 році, на Перекопі. Василь пішов з Махном у 1921 році в Румунію. Там одружився. Листувався з племінницею Надією Гнатівною Даніловою. Де подівся Іван, ніхто не знає.

Степан — батько відомої в Гуляйполі вчительки української мови та літератури Надії Степанівни Семенюти (працювала у СШ № 4).

Сім'я Антона та Марини Данілових жила в Гуляйполі (друга довга хата від млина). Було у них шість дочок і чотири сина. Семенюти, Єрохіни, Забави, Ольховики — це все рідня Данілових.

Дядько Дмитро Ольховик теж був у Махна (хата їх ось — поряд з нашою). Тут жила двоюрідна сестра мого чоловіка.

Про те, що батько Олександра Гнатовича перебував у махновській армії, розповідав Олександр Вікторович Білаш, коли готував книгу "Дорогами Нестора Махна". Тоді він забрав і всі фотографії, що зберігалися в нашій сім'ї про братів Данілових.

Сама я народилася на вулиці Трудовій. Біля нашої стояла хата Нестора Махна (на перехресті Трудової і Цвіткової). Зараз там живуть Баскакови, Григоряни, Блажки, спиною до вулиці — дворище Коваленків (дві хати), тоді — Махна, а за ним Середів, то було наше дворище, зараз там мешкають інші люди.

Баба Махниха, мати Нестора, дуже добрий житній хліб пекла, а моя мама пекла смачний білий хліб і поставляли в їдальню, яка стояла на місці теперішнього центру дитячої та юнацької творчості.

Мама казала: "Скільки живу, а такого смачного хліба, який пекла баба Махниха, не їла".

Хату Махна спалили австрійці. Вони ходили і казали: "Якби був Махно, ми б і його сюди вкинули". А Нестор стояв серед натовпу, одягнений у жіноче вбрання, і мовчки слухав. Ніхто з гуляйпільців його не видав окупантам.

В 1976 році до нас двічі заходила Галина Андріївна Кузьменко з Віктором Івановичем Яланським. Вона говорила, що Василь Антонович був чесний і порядний чоловік. Він залишився жити в Бухаресті.

Мій дідусь, Нікін Кіндратович Середа, як я вже говорила, жив біля Махна, а за ним Грицько Коваленко — хрещений батько Нестора Івановича.

У Нікіна Кіндратовича було два сина — Микита та Іван. Одного разу Махно заявив діду, щоб давав одного з них у армію. Дід покрутився, покрутився, та й віддав у військо неодруженого Івана.

А хитрий Грицько Коваленко тільки зачує, що Нестор набирає військо, і поховає синів. Так Махно двічі вивозив свого хрещеного батька за ставок прапорянський і розлючено кричав: "Давай мені синів, а то тебе розстріляю". А наш дід Нікін і дід Грицько — куми, то бере наш ціпок і бігом визволяти кума.

— Несторе Івановичу, — умовляє "батька", — не бери гріха на душу, це ж твій хрещений батько.

Перекипить Нестор Іванович та й відпустить, але застереже: "Ладно, Нікін Кіндратович, я тебе поважаю, ти, дядьку, хоч і хрещений батько, а хлопців у армію давай".

Дід Нікін віддав сина Івана у махновське військо, яке відступало на Покровку. Іван із дружком Терешком попросились у якогось селянина переховатись, доки відійде армія Махна. Той заховав їх на горищі, а, коли зайшли червоні, здалися їм, пояснюючи, що не хочуть воювати. Але ті назвали їх зрадниками і наказали копати для себе могилу. В Івана на пальці був перстень, він не знімався, то червоні живому відрубали палець і розстріляли.

Про цю трагедію дома нічого не знали. А коли хтось із гуляйпільців побував у Покровці, то хазяїн переказав про неї. Дід за ціпок і пішки подався в Покровку.

Отакі-то були страшні часи.

Василь Антонович Харламов.
Париж. 1928 або 1930 рр.

В Румунію разом з Н. І. Махном 28 серпня 1921 року пішов і **Василь Антонович ХАРЛАМОВ**, якого в роки громадянської війни Нестор Іванович узяв до себе писарем у штаб за красивий почерк. Жив у Румунії, Польщі, Франції. У Парижі підтримував тісні зв'язки з гуляйпільським "батьком". Одружився на французькій дівчині. Мав двох синів: Мішеля і Жака. Працював робітником на заводі. Листувався з рідними, що залишилися у Гуляйполі. Допомігав матеріально родичам, особливо у голодні 1932-1933-і і 1946-1947-і роки.

Василь Харламов із дружиною Жанною в Парижі

Василь Харламов (зліва) і Нестор Махно в Парижі

В 60-х роках минулого століття Василь Антонович Харламов загинув від нещасного випадку: під час страйку робітників заводу камінь попав у голову.

Його сім'я до середини 80-х років двадцятого століття підтримувала зв'язки з родичами В. А. Харламова, що мешкали у Гуляйполі. Про все це 16 лютого 1999 року розповів Володимир Павлович Прихідько — рідний племінник Василя Антоновича Харламова.

—У Володимира Павловича зберігається фотографія, на якій стоїть Василь Антонович з дружиною Жанною. На старому фото можна прочитати: "Тані (рідна сестра — Авт.) на спомин про брата, котрий, хотя і на чужині, завше споминає про тебе. Василь і Жанна".

Нижче французькою мовою йде адреса Харламова і дата "16.10.1939".

На початку 2009 року ми познайомилися з двоюрідним племінником Василя Антоновича Харламова мешканцем м. Гуляйполя Віктором Васильовичем Харламовим, який з грудня 2008 року листується зі своїм двоюрідним дядьком — сином Василя Антоновича Жаком, який проживав у французькому містечку Геньон, що неподалік Парижа.

Нестор Махно (стоїть) і Василь Харламов (зліва). 5.03.1928 р.

— Мені 74 роки і 4 місяці, — писав Жак, — і я все ще неодружений (холостяк). Я народився в Парижі на перехресті дороги, яка батька привела з України, а матір Жанну з центру Франції, де я живу. У 1940 році, коли німці захопили країну, сім'я перебралася у більш спокійний куток.

Я працював 43 роки в Національному банку в Парижі, а з 1991 року — на пенсії.

**Галина Андріївна Кузьменко, Нестор Іванович Махно,
Василь Антонович Харламов (стоїть перший зліва). 10.X.1929 р.**

У мене є брат Міша, який має від двох шлюбів 4 дітей і кілька онучат від 10 до 25 років. Він на два роки молодший за мене.

Мій батько Василь загинув від нещасного випадку на роботі на заводі, що стався у лютому 1964 році, через місяць його 65-річчя (він народився 2 січня 1899 року).

Моя перша невістка загинула в автокатастрофі у квітні 1969 р.

В. А. Харламов у Парижі

Живу я в маленькому містечку, де мешкає 8000 жителів, з великим заводом, що виготовляє листову нержавіючу сталь, а поряд навкруги луки з тисячами биків і білих корів, що пасуться біля широкої спокійної річки.

Жак повідомляє, що у нього зберігався архів, де були листи, різні папери, що цікавлять дослідників біографії Н. І. Махна. Він віддав папери два роки

**Віктор Васильович
Харламов. 2009 р.**

тому представникам українського посольства у Франції і більше про них нічого не знає.

Двоюрідному племіннику Віктору Васильовичу Харламову Жак вислав кілька фотографій, на яких є Н. І. Махно, Г. А. Кузьменко з дочкою Оленкою і В. А. Харламов.

Про свій родовід Віктор Васильович розповідає так: "У мого прадіда Антона Харламова і прабабусі Єфросинії Рябко було семеро дітей: Василь, Григорій, Панас, Агафія, Тимофій, Тетяна і Марія.

Панас — прямий рід Віктора Васильовича. А старший із братів Василь був штабним писарем у легендарного Батька Махна".

Як згадувала Галина Андріївна Кузьменко, Василь з ними був від початку і до кінця в еміграції.

— При радянській владі такі родичі були не дуже бажаними, —

Син Василя Харламова Жак, Париж. 1992 р.

розповідає В. В. Харламов. — Через те, що мій батько був племінником махновського писаря, його не прийняли в партію, і кар'єри він не зробив. Все життя працював майстром на заводі "Сільмаш". Але і батько, і дід Панас намагались не втрачати зв'язків із родичами. Із їх розповідей я знав, що у Франції у нас є якісь родичі.

Повернувшись у 1994 році після двадцятирічної служби в армії (останнє місце служби було в Тарту в Естонії у військово-транспортній авіації), почав збирати дані про родичів. І тільки в кінці 2008 року від троюрідної сестри із м. Славутича отримав адресу Жака Харламова (сина Василя Харламова) — мого двоюрідного дядька.

* * *

ПОПОВ Дмитро, росіянин, колишній командир бунтівного спецзагону ВЧК у Москві проти більшовицької неправди. У минулому чорноморський моряк. Останній секретар Військово-Революційної Ради повстанців. В подальшому — активний махновець. Член дипломатичної делегації махновців на переговорах з представниками Радянського уряду України в Харкові про спільні дії в боротьбі "з контрреволюцією — як вітчизняною, так і зовнішньою", а конкретніше — проти Врангеля. "Після того, як по спинах і крові хлопців — махновців червоні перебрали Сиваш, — зазначає Л. С. Верьовка, — і повернули зброю проти своїх союзників — махновців, у Харкові більшовики заарештували махновське представництво і тут же розстріляли Попова, Буданова, Хохотву доправили в Москву, щоб розстріляти там".

Про Калениченко у своїх "Воспоминаниях" (книга III "Украинская революция" (июль-декабрь 1918 г.) (П., 1937) розповідає на сторінках 21-23 Н. І. Махно: "Всего через день-два после убийства Емельяна Махно, власти узнали, что **Моисей КАЛЕНИЧЕНКО** находится в Гуляй-Поле. Калениченко был анархистом, из крестьянской семьи. Один из лучших мастеров механиков в Гуляй-Поле. Один из честнейших и мирнейших людей в районе. При организации отрядов против экспедиционного нашествия, он, по

постановленню гуляйпольської групи анархо-комуністів, прийняв енергичне участь в цій роботі. Во время одної поїздки он упав с лошади и сломал себе ногу. Это обстоятельство принудило его остаться в Гуляй-Поле, в постели, в доме своих братьев.

Тепер по доносу влади його направили. Но, зная о возмущении населения за дикий расстрел Емельяна Махно, они решили теперь, для вида, запросить мнения о Калениченко у общества. Был поставлен вопрос: — Кто такий Калениченко: злодій чи добрий чоловік?

Оставшееся не арестованным трудовое население ответило, что оно за Моисея Калениченко ручается, как за хорошего гражданина села Гуляй-Поля. Но командование (німецько-австрійських військ — Авт.) с этим ответом не считалось". Воно знало, що він був членом Гуляйпільського Революційного Комітету і помічником Нестора Махна в організації населення на боротьбу з окупантами. Товарища Калениченка убили вороги у Херсонській балці, в Гуляй-Полі.

— Кошмарная смерть настигла и товарища **Степана ШЕПЕЛЯ**, — писав у своїх "Воспоминаниях" Н. І. Махно (книга III "Украинская революция" (июль-декабрь 1918 г.) (П., 1937) на сторінці 23. — Он тоже крестьянин-анархист, можно сказать, мой воспитанник. Я ввел его в свой кружок и затем в группу. Он был сын хорошей, мирной, трудовой крестьянской семьи. После нашей таганрогской конференции он вернулся вместе с моим братом, Саввой Махно, и Семеном Каретником нелегальными путями в Гуляй-Поле для подпольной организационной работы. В одну из ночей Степан пошел домой, чтобы помочь жене и детям своим, которых было четверо, расчистить от сорных трав ток для молотбы. Он был выслежен шпионами и на следующую ночь схвачен немецко-австрийским ночным патрулем именно за этой домашней работой.

Как и всех революционеров в Гуляй-Поле, власти расстреляли его днем, на глазах у населения.

Перед расстрелом мужественный т. Шепель сказал своим убийцам:

— Сьогодні ви вбиваєте мене за мою вірність своїм братам працівникам. Цим ви викликаєте нас, анархістів-комуністів, на шлях помсти! Я вмираю за правду анархії. Вмираю від рук сліпих, але підлих катів революції. За це завтра мої товариші в'ють вас..."

* * *

Хіба розкажеш про трагічно-героїчні долі всіх махновців-гуляйпільців: і про **Василя ЗАЙЦЯ**, який звиклий до степової волі, не знайшов спільної мови з Парижем і у відчаї підніс до скроні заряджений наган і поставив кулею останню крапку на своєму житті (відбулося це в крихітній паризькій кімнатці, де квартирували вони з Нестором). І у присутності Нестора. І про **Федора ПУРИКА**, котрий ходив брати Перекоп — до солоних Сивашів додав і своєї крові, але вирвався з червоного кільця.

— Ніколи й нікому про те не казав, — пишуть В. І. Яланський і Л. С. Верьовка у книжці "Нестор і Галина. Розповідають фотокартки" (Київ-Гуляйполе, 1999). — Хіба можна? Навіть подумки згадати боявся. Тільки з Галиною Кузьменко — в 1976-му, яку зустрів біля братського кладовища в Гуляй-Полі, поділився: "Не

згадую, Галю. Бо страшно. У Вітчизняну воював, на яких тільки фронтах не був. А сниться Сиваш. Найстрашніше в житті. За війну не бачив, щоб стільки своїх коло мене погибло, як на Перекопі. А воювали ми там здорово. Вже як давав Хома Кожин команду: "Роби грязь!", і вдарили тоді двісті чи триста кулеметів — ніхто не міг з того вогню вийти...". І покоїться його прах на гуляйпільському цвинтарі, який обцілюють гуляйпільські вітри в усі пори року; і про кулеметника **Семена Митрофановича ПАНЧЕНКА**.

Родом Семен Митрофанович був з села Вишневецького на Катеринославщині, на десять років молодший від Нестора

Семен Митрофанович Панченко
з дружиною

Махна — 1898 року народження. Одружився з гуляйпільською дівчиною і став гуляйпільцем. Після громадянської війни жив у Гуляй-Полі, випікав хліб у пекарні, слюсарював на заводі "Червоний металіст". 7 січня 1943 року його заарештували німці як колишнього махновця, який воював проти них, і розстріляли. І про багатьох інших чий імена для історії невідомі, теж треба розповідати як і п'яťох кулеметників, які залишилися, знаючи, що загинуть, прикривати відхід Батька, Мишко з Чернігівки Бердянського повіту і ще четверо, чий імена невідомі...

"Люди наші помирають тільки через мене, через те, що не хочуть полишити мене", — згадуватиме Батько своїх синочків.

НОВОСПАСІВСЬКА ГРУПА

Трохим Якович Вдовиченко

Серед відомих махновців почесне місце займає **ВДОВИЧЕНКО Трохим Якович**.

За П. Аршиновим Вдовиченко — селянин села Новоспасівки (тепер Бердянського району с. Осипенко). Анархіст. Освіта початкова. Командир особливої групи повстанських військ. Один із активних діячів революційного повстання. Користувався величезною популярністю і любов'ю серед селян всього Приазов'я, а також серед всього повстанства. Грав видатну роль у розгромі Денікіна восени 1919 р. В 1921 р. з важкими пораненнями був схоплений більшовиками і, знаходячись напередодні розстрілу, з презирством відмів пропозицію останніх поступити до них на службу. Подальша доля невідома.

10 липня 1996 року районна газета "Голос Гуляйпільля" надрукувала статтю С. В. Серьогіна "Комкор Вдовиченко":

"Вітчизняна історія завжди служить невичерпним джерелам знань, цікавих прикладів та паралелей. Їх складають суспільні та історичні процеси, а часто долі людей, які були учасниками пережитих подій. Здається, в нашому місті велику цікавість викликають матеріали, розповіді про події громадянської війни. Адже в українську історію Гуляйполе увійшло як батьківщина величезного повстанського руху — "махновщини". Багато наших земляків поклали голови в буремних боях громадянської війни. В районі та місті живуть їх нащадки, які, на жаль, дуже мало знають про діяння своїх предків.

За сотню кілометрів від Гуляйполя, одним з центрів махновщини, було село Новоспасівка (нині Осипенко) Бердянського району. Зараз його знають як батьківщину легендарної льотчиці Поліни Осипенко. Але мало хто пам'ятає, що з цього села вийшла значна кількість бійців махновської армії. Дало це село і багато командирів, справжніх військових самородків, імена яких стоять поряд з іменем батька Махна. Це — Куриленко, Білаш, Вдовиченко, Бондарець, Проценко та ін.

Нещодавно працівники Гуляйпільського краєзнавчого музею дізналися, що в місті Бердянську проживають діти легендарного повстанського командира, начальника одного із чотирьох корпусів махновської армії Трохима Яковича Вдовиченка. Про нього і хотілося сьогодні розповісти.

...Ми сидимо в невеличкій однокімнатній квартирі, яка належить дочці колишнього комкора Азовського корпусу Ніні Трохимівни Вдовиченко. Сама ж вона називає свого батька Трифоном.

На стінах квартири висять портрети батька та матері Ніні Трохимівни. Зовні дочка дуже нагадує свого батька: та ж форма обличчя, високе чоло, широкі брови. В розмові жінка відрізняється чемністю, вихованістю. За коротку годину розмови мимоволі проникаєшся повагою до неї. Можливо, багато рис характеру вона отримала від батька, який користувався любов'ю та повагою всіх селян та повстанців.

В. Білаш, колишній начштабу повстанської армії про Вдовиченка, писав так: "Вдовиченко Трохим Якович (1889-1921 рр.) народився в сім'ї наймита с. Новоспасівки Маріупольського повіту.

Член Новоспасівської групи анархо-комуністів з 1910 року. На німецькому фронті — повний георгіївський кавалер, прапорщик. Голова полкового комітету, активний учасник антинімецького повстання, з травня 1918 — командир 2-го Новоспасівського загону. З вересня по грудень 1919 р. — командир 2-го Азовського корпусу Повстанської армії. Розстріляний ЧК у травні 1921 р. у м. Олександрівську".

"Дочка стверджує, що її батько народився у 1888 р., а мати Пелагея Марківна — в 1887 р. В їх сім'ї було п'ятеро дітей: Корній (1906-1974 рр.), Оксана (1908-1984 рр.), Поліна (нар. в 1914 р.), Ніна (нар. в 1919 р.) та Микола (нар. в 1921 р.). Коли батька розстріляли, найменшому братові було всього півроку. Зараз Микола Трохимович живе також в Бердянську. Він хоч і на пенсії, але ще працює. Його поважають у місті як талановитого лікаря-хірурга, який врятував життя багатьом людям.

Про свого батька родина Вдовиченків знає дуже мало, у старі часи говорити про це було не прийнято, хоча з розповідей людей їм стало відомо про останній бій батька.

... Вдовиченко був поранений у бою і переховувався на хуторі Новоіванівці, поблизу Новоспасівки. З ним був також А. Матросенко, член культосвітнього відділу махновської армії.

Одного дня Матросенко, зібравши у дворі селянських дітей, грав їм на гармошці та співав, Трохим Вдовиченко лагодив зброю. Так вони і не помітили підхід червоного карального загону, який, як не парадоксально, очолював також колишній махновець Зверев (от такі повороти долі). Вискочити вчасно не вдалося. Хоча у Вдовиченка ще був шанс — вихопитися верхи на коні, але нижня частина дверей конюшні була зачинена на шину... Виповзши на подвір'я до великої купи дров, Вдовиченко з Матросенком відстрілювалися до вечора. Матросенко був смертельно поранений (а може застрелився сам), а Вдовиченка, тяжко пораненого в голову, захопили червоні.

У махновського командира була можливість купити собі життя ціною зради. В ЧК йому запропонували підписати зречення, як це зробили деякі з повстанців. Але він з презирством відмовився це робити, вирішивши краще загинути, ніж зрадити ідеали селянської свободи, за яку боровся. Пізніше він був розстріляний чекістами.

Важко довелося сім'ї після смерті годувальника. Жінка одна залишилася з п'ятьма дітьми, яким, аби вижити, довелося йти в найми до заможних селян. Та і Радянська влада не надто жалувала дітей авторитетного махновця.

Спогади Ніни Трохимівни свідчать, що в житті їй не раз доводилося чути, що вона дочка ворога Радянської влади. Система пам'ятала авторитет махновців у населення, а тому старанно намагалася очорнити повстанський рух. Хоча про повагу селян до повстанців красномовно свідчить той факт, що Вдовиченка люди переховували з бажанням, бо дуже поважали, адже він був людиною щедро наділеною талантами — військовим, організаторським. І основними рисами характеру були чесність, порядність, відданість інтересам простого народу.

Звичайно, у скупих рядках важко в повній мірі розкрити життєвий шлях неординарної людини. Але, мабуть, хай навіть по-смертна реабілітація ватажків махновського руху вкрай потрібна. Ці люди були зі своїми позитивними і негативними рисами, але всі

вони боролися за кращу долю народу, вірно служили йому і віддали за нього своє життя".

КУРИЛЕНКО Василь Васильович (1891-1921) — народився в сім'ї батрака с. Новоспасівки Маріупольського повіту (нині с. Осипенко Бердянського району Запорізької області). У ранньому дитинстві залишився без батька. За професією чоботар. Єдиний годувальник матері і сестри. З 1910 р. член ново-спасівської групи анар-

Зліва-направо: В. Білаш, В. Куриленко,
Т. Вдовиченко

хо-комуністів. З 1912 р. на службі у царській армії в уланських частинах. Голова полкового комітету у дні Жовтневого перевороту. З червня 1918 р. — активний учасник повстання проти гетьманщини і командир першого новоспасівського загону. З грудня 1918 р. — начальник гарнізону залізничної станції Царекостянтинівки, член оперативного штабу махновців. З січня до червня 1919 р. — командир 8-го Задніпровського полку, начальник Маріупольського гарнізону і начальник боєдільниці Таганрозького напрямку. Член Ради революційних повстанців. Як досвідчений кавалерист в 1919 р., після оголошення махновців поза законом, був все ж запрошений червоним командуванням на посаду командира кінних частин. Зі згоди Махна і других товаришів прийняв цю пропозицію і стримував наступ Денікіна в районі Катеринослава (нині Дніпропетровськ). З вересня 1919 р. до квітня 1920 р. — червоний командир 8-ї дивізії Червоного козацтва. В момент політичної угоди махновців з більшовиками був уповноважений від махновців на ведення переговорів. До 1920 р. п'ять разів поранений в боях з білими і червоними. Досвідчений агітатор. З травня 1920 р. до липня 1921 р. — начальник адміністративно-організаційного відділу Ради Революційних повстанців України (махновців). Убитий в бою з червоною кіннотою у липні 1921 р. біля Лозової. Залишилась дружина.

Василь Куриленко був високий світловолосий, з вусами, в 1919 році йому виповнилось двадцять вісім років, міцний, природжений кавалерист, незмірної сили.

Додамо, що 27 березня 1919 року 1-а Задніпровська дивізія Павла Дибенка штурмом оволоділа Маріуполем. Головну роль при визволенні міста відіграла третя бригада імені батька Махна. Командував нею, звичайно, Нестор Іванович.

У телеграмі Раднаркому України начдив 1-ої Задніпровської писав: "Взятие Мариуполя велось под моим командованием. В боях отличились 8-й и 9-й полки, артдивизион, разбив на голову противника, захватив богатую военную добычу. Стойкость и мужество полков было неопишное. При наступлении полки обстреливались со стороны противника и французской эскадры с 60 орудий. Несмотря на губительный огонь противника, полки шли без выстрела до соприкосновения с противником, после чего под ко-

мандованим доблесного командира 8-го полка т. Куриленко бросились в атаку. Укрепления врага были взяты штурмом...".

У своєму телеграфному рапорті Павло Дибенко просив уряд України нагородити 8-й і 9-й полки і артдивізіон особливими червоними прапорами, командира 8-го полку — орденом Червоного Прапора, а командирю 9-го полку Тахтамишеву оголосити подяку.

27 березня 1919 року Дибенко призначив Куриленка начальником гарнізону звільненого Маріуполя.

Через два місяці після штурму Маріуполя Василь Куриленко був уже комбригом першої бригади у махновській дивізії, під його командою налічувалось до восьми тисяч бійців (три полки — 1-й повстанський, 2-й Маріупольський і 8-й Задніпровський радянський Український, які мали 7300 штиків, 300 кавалерії, 250 чоловік кулеметної команди).

У серпні 1919 року Куриленко приєднався до частин Федька і разом з Червоною Армією відступив з України на північ. Зі своїм полком увійшов у бригаду "червоних козаків", якими командував Віталій Примаков. І в рядах Червоної Армії він відзначався сміливістю і хоробрістю. У середині лютого 1920 року він отримав відпустку і, не заїхавши в рідну Новоспасівку, перш за все розшукав своїх махновських друзів.

Василь Васильович Куриленко

"Он был возмущен репрессиями, — писав маріупольський краєзнавець Л. Д. Яруцький у книзі "Махно і махновці" (Маріуполь, 1995), — прийнятими большевистськими властями против повстанцев.

— Гонения не помогут, — убежденно говорил он. — Наивно думать, что репрессиями можно разрешить все расхождения между селом и городом, между Красной Армией и махновцами" (с. 52).

"Красная Армия вместо прямой задачи — преследования отступающего Деникина, сейчас занята повстанчеством. Я думаю, что она своими действиями заново организует его: это неизбежно. Создается положение, при котором террор и насилие над махновщиной только увеличат сопротивление, — говорив Василь Куриленко (с.52-53).

У свою червоноармійську частину Куриленко вже не повернувся, він залишився з Махном.

— Під час Кримського походу, — зазначають Віктор Яланський і Лариса Верьовка (книга "Нестор і Галина. Розповідають фотокартки" (К.-Г., 1999), — махновців Куриленко очолював у Харкові представництво повстанців перед більшовицьким керівництвом. Пізніше, коли почалася операція з ліквідації повстанців ("Кримської групи", Гуляйпільської), махновських делегатів заарештували й розстріляли. Як пощастило врятуватися керівникові делегації — невідомо. Можливо, саме на той час він перебував у Гуляй-Полі. І вже до кінця був з повстанцями, командував окремими групами.

Про смерть одного з найталановитіших махновських командирів знаємо від Білаша: "... повстанці форсували річку Орель біля с. Перещекиного й Сомівки, ліва колона повстанців під командуванням Куриленка 8-го червня мала бій в районі с. Мар'ївки (30 верст на північ від м. Новомосковська), де її було розбито, із загону вціліло лише 30 чоловік, інші загинули або розсіялися. В цьому бою загинув і Куриленко". То було 1921 року.

ХОМЕНКО Мартин Федорович (1893-1921) — народився в сім'ї куркуля с. Новоспасівки. Член групи анархістів з 1910 р. Активний учасник повстання проти гетьмана П. Скоропадського, командир полку. Розстріляний у ЧК 29 грудня 1921 р.

ДАВИДОВ — із селян, вчитель с. Ігнатівки Маріупольського повіту, безпартійний, але активний прихильник анархізму. Командир полку, з 1 травня 1919 р. до середини червня 1919 р. — начальник штабу 2-ої бригади 1-ї повстанської дивізії імені Батька Махна. На 1930 р. член компартії.

ПРОЦЕНКО Володимир Трохимович (БІДА) (1890-1921) — народився в сім'ї мірошника в с. Новоспасівці. Член Новоспасівської

групи анархістів з 1910 р. Працював помічником паровозного машиніста, слюсар. Активний учасник повстання проти гетьмана Скоропадського. Командир роти. З липня 1920 р. — секретар оперативного відділу Ради Революційних Повстанців України (махновців). Чесний товариш. Розстріляний чекістами 29 грудня 1921 р.

БОНДАРЕЦЬ Лука Никифорович (1892-1920) — народився в селі Новоспасівці у сім'ї селянина-каменяря. Член групи анархістів з 1910 р. За професією — слюсар. В царській армії — рядовий солдат. Учасник повстання проти гетьмана. З березня 1919 р. — комбат, з липня того ж року — комполку 8-го Задніпровського полку. З вересня 1919 р. по січень 1920 р. — командир піхотного повстанського полку. З травня 1920 р. — начальник кавалерії Повстанської Армії. З липня — член Ради Революційних Повстанців України (махновців). 25 липня 1920 р. загинув у бою.

ГОНЧАРЕНКО Пилип Іванович (ЧУПРИНА) (1893-1921) — народився в с. Новоспасівці у сім'ї середняка. З п'яти років — круглий сирота. Член групи анархістів з 1910 р. Учасник антигетьманського повстання. Бойовий командир загону. З вересня 1919 р. — беззмінний командир Новоспасівського полку. Розстріляний "трійкою" у вересні 1921 р.

Віктор Федорович Білаш

МАТРОСЕНКО Антон (1888-1921) — народився в батрацькій сім'ї в с. Софіївці Бердянського повіту. Анархіст-комуніст новоспасівської групи з 1907 р. Природжений артист, хороший танцюрист і масовик. Активний учасник повстання проти гетьмана. У Повстанській Армії з перших днів її організації. З липня 1920 р. — член культурно-освітнього відділу Ради і завідувачий театральною секцією. У квітні 1921 р. під час арешту застрелився.

БІЛАШ Віктор Федорович (1893-1938) народився в с. Новоспасівці (нині с. Осипенко) Бердянського району Запорізької області, машиніст паро-

воза. Освіта початкова. Анархіст-комуніст з 1908 р. В махновщині з січня 1919 р. — начальник оперативного відділу штабу, начальник штабу, заступник голови Ради Революційної Повстанської Армії України (махновців).

За участь у махновському русі денікінці убили його діда, батька і двох братів і спалили все господарство.

23 вересня 1921 р. тяжко поранений був арештований. До загальної амністії перебував у Харківській тюрмі у камері смертників. В 1923 р. звільнений на поруки легальних анархістів. Працював у Харкові в правлінні "Югостали" інструктором з тарифних питань. Арештований органами НКВС 16 грудня 1937 р. Замучений 24 січня 1938 р. Реабілітований посмертно 29 квітня 1976 р.

— Талант організатора, — писала Л. С. Верьовка, — поєднувавсь в цій людині з мужністю і сміливістю, а винахідливість у воєнних операціях на перших його кроках у повстанстві переросла в талант воєначальника, що проявився на посадах — командира полку, комбрига (коли Третю Задніпровську бригаду було розгорнуто в дивізію, Білаш став командиром її Другої бригади), заступника голови Ради Повстанської армії. Як начальник штабу армії був розробником усіх операцій і бойових дій. Авторитет в армії мав величезний. Був час, коли як альтернативу Махнові називали Білаша і Куриленка.

Галина Андріївна Кузьменко і
Олександр Вікторович Білаш

Більшовики заарештували Віктора Білаша 23 вересня 1921 року. Нестор Махно вже перейшов у Румунію, а Білаш на Кубані готувався вивести в Туреччину залишки махновської армії ("Кавказьку армію") — тих, хто не хотів угоди з радянською владою. Тяжко пораненого в

останніх боях Білаша виказав енкаведистам у станиці Должанській його кучер.

— Відтак колишній начальник штабу армії опинився у Харківській в'язниці, в камері смертників: за участь у махновщині його засудили на страту. Але, — писала Л. С. Верьовка, — трапляється в житті подібне до казки.

У 1920 році Білаш врятував чекіста — не дозволив гарячим батьковим хлопцям вчинити самосуд над полоненим. Це був Баліцький, згодом заступник голови Української ЧК. У 1921 році Білаш опинився в його руках. Тепер у 1921-му доля знову звела їх, і тепер від Баліцького залежало Білашеве життя. Страту відстрочили. І запропонували Білашеві написати як спогади про махновський рух усе, що він знав. Ну що ж, ніде правди діти: рішення було мудре. Страта Білаша була б стратою правди про Махновщину. І ні нинішні, ні прийдешні покоління не дізналися б, що махновщина — не епізод в історії, а явище глибинне у своїй сутності і невідворотне в перебігу історичного буття України. Білаш писав — за ґратами, в камері смертників — про шляхи Нестора Махна і повстанської армії, про товаришів по зброї і про ворогів. У камері смертників народжувалася енциклопедія махновського руху — картина його народження, злету і загибелі, поставав детальний опис військових операцій повстанської армії.

— ... Білаш не запобігав перед владою і не ганьбив махновщину. Він просто був об'єктивний. А в тому часі і в тих умовах це важило надто багато, — констатує Л. С. Верьовка.

Перший рукопис "Махновщина" (так назвав Білаш) творився більш як два роки в Харківській тюрмі. 1923 року Віктор Білаш вийшов на волю завдяки загальній амністії. Влаштувався на роботу в правління тресту "Південьсталь" інструктором з тарифних питань. І писав "Махновщину". У 1928 році уривки опублікував журнал "Летопись революции". Третій рукопис взяло видавництво "Пролетарий", але не опублікувало.

У Харкові Віктор Білаш познайомився й одружився з дівчиною з махновського краю — гуляйпільською красунею Асею Тютюник (Анастасія Олексіївна — Авт.). Було кохання, щастя, очікування первістка. Його назвали, як батька, Віктором. Другий син отримав ім'я Олександр.

У тридцятих роках родина переїхала до Краснодару. Минуло кілька років і настав рік 1937-й. 16 грудня Віктора Федоровича забрали працівники ГПУ.

24 січня 1938 року В. Ф. Білаша стратили в Єйську. Могила — на дні Азовського моря.

— Сини Білаша виростили чесними, роботящими — чи меблі змайструвати, чи хату звести, чи сад зростити, — зазначає Л. С. Верьовка. — Оселі багатьох гуляйпільців і досі прикрашають меблі з фантазійною оздобою — то Вікторова робота. Стоїть у Гуляйполі хата, власноруч збудована від фундаменту до покрівлі Олександром, а під Києвом — так само зведений ним дачний будиночок, дарує яблука сад, ним виплеканий. Інженер, класний знавець поліграфічної техніки, людина, як кажуть, технічного складу. Олександр Вікторович вражав делікатністю, а надто ставленням до всього живого: людини, комахи, квітки. "Не наступить, бувало, на травинку, що пробилася з-під асфальту, обмине мурашку", — згадує Діна Олександрівна, дружина.

Мав хворе серце — і благав щодня Господа Бога дати дешицю часу, щоб дописати книжку. Бог зглянувся. Олександр Вікторович дописав. І прочитав верстку. Так, схиленого над аркушами верстки, непритомного, застала його дружина.

— Він зробив більше, ніж належить на цьому світі людині, — писала Л. С. Верьовка, — не тільки збудував хату, зростив сад, виростив дітей — двох доньок. Він дав друге, вічне життя в людській пам'яті і в нашій історії своєму батькові і українському повстанству.

У 1993 році у Києві у видавництві РВЦ "Проза" побачила світ книга О. В. Білаша і В. Ф. Білаша "Дорогами Нестора Махна". У передмові син Віктора Федоровича і співавтор пише: " После того, как 16 декабря 1937 г. в г. Краснодаре арестованный глубокой ночью работниками ГПУ мой отец, Белаш Виктор Федорович, бесследно исчез и в доме забрали все представляющие какую-то ценность: письма, рукописи, книги, вплоть до вилок, мы (мать, брат и я), оставшись без средств к существованию, вынуждены были переехать на место жительства к бабушке в с. Гуляйполе Запорожской области.

Так в семилетнем возрастe я попав в центр некогда своенравного району, где прошли мое детство и юность. Я считался сыном "врага народа" и соответственно рос "неполноценным" гражданином своей Родины.

Жил я среди людей, которые были свидетелями или участниками революционного прошлого Гуляйполя.

Наслушавшись о махновщине под разными углами толкования и понимания, из бесхитростных уст очевидцев и участников, я не мог не вынести своего впечатления и мнения о происходящем здесь в 1917-1921 гг. Тем более, отец был участником повстанского движения и написал три рукописи "Махновщина": одну — когда больше двух лет находился в камере смертников харьковской тюрьмы, вторую — в 1928 г., отрывок которой публиковался в органе Истпарте Украины ("Летопись революции", 1928, № 3) и третью — в 1930 г., принятую к печати издательством "Пролетарий" (г. Харьков), но не вышедшую в свет.

Все рукописи, заметки, дневники были конфискованы при аресте и пропали.

Изучение махновщины, поиски рукописей отца в архивах привели меня к официальным документам, которые проливают свет на события того времени. В архиве обнаружили 393 машинописных страниц второй рукописи. Начиналась она с 206 страницы, но опубликованный в журнале отрывок восполнял отсутствующее начало.

Я считал необходимым восстановить рукопись и подкрепить ее доступным для меня материалом".

Дійсно в книзі "Дорогами Нестора Махна" на основі багаточисленних оригінальних документів створюється образ одного із перших кавалерів Червоного Прапора Нестора Махна — організатора Повстанської Армії (махновців) та його побратимів, пошуки їх шляхів і методів боротьби задля свободи народів України. Показані дії махновців з березня 1917 року по серпень 1921.

ВЕЛИКОМИХАЙЛІВСЬКА ГРУПА

До третьої групи махновських командирів — великомихайлівців (покрівчан) належали:

Федір (Феодосій) Щусь

ЩУСЬ Федір (Феодосій) (1893-1921) — народився в с. Велика Михайлівка (Дібрівки) Олександрівського повіту Катеринославської губернії, у батрацькій сім'ї. В 1915 р. призваний на царську службу — матросом. Активний учасник гуляйпільської "Чорної гвардії". Організатор дібрівської групи анархо-терористів. З червня 1918 р. — командир партизанського загону в боротьбі проти гетьмана і окупантів. З лютого по травень 1919 р. — член штабу 3-ї Задніпровської бригади ім. Батька Махна. З липня по серпень 1919 р. — начальник кавалерії загону Махна. З вересня по грудень 1919 р. — командир кавбригади 3-го корпусу. З травня 1920 р. по квітень 1921 р. — член штабу Повстанської Армії. З травня по червень 1921 р. — начштабу 2-ї групи. Його ім'я серед повстанців і на півдні України було таким же популярним, як і Махна. Убитий у червні 1921 р.

під смт Недригайлів того ж району Сумської області в бою з червоними.

— Вторая выдающаяся фигура движения — Федор Щусь, — писал у книзі "Нестор Махно. Казак свободы — 1888-1934" Олександр Скирда, — он пользовался у повстанцев почти равным с Махно почетом. Тоже из крестьян-бедняков — большевики его характеризовали как люмпен-пролетария — родом из Велико-Михайловки (Дибровки). Во время войны он был матросом, в 1918 году стал одним из самых активных членов черной анархистской гвардии Гуляй-Поля, затем успешно сражался с австро-немецкими захватчиками.

Моряк Феодосій Щусь

Был когда-то матросом Балтийского флота и прославился там как непобедимый в спортивной борьбе. Знал приемы французской борьбы, бокса. Смыслит и в лионском джуджитсу.

Носил он, как и Махно, длинные волосы, но черные. Высокий, здоровый, статный детина. Одевался в какой-то фантастический костюм: шапочка с пером, бархатная курточка. Сабля, шпоры. Человек огромной отваги, он был по очереди командиром кавалерии, кавалерийской бригады 3-го махновского армейского корпуса и членом штаба.

А таким його вперше побачив на чолі озброєного загону у Дібрівському лісі Н. І. Махно: "... глядя на Щуся, одетого в гусарскую немецкую форму, плотно обле-

Дібрівський загін Ф. Щуся (сидить в центрі)

гавшую его красивую и стройную фигуру, и вооруженного до зубов, узнал в нем того самого красавца матроса Щуся, которого знал раньше" (с. 73, "Воспоминания", книга III "Украинская революция" (июль-декабрь 1918 г.) (П. 1937).

— Гуляйполе запам'ятало Щусеву ні на чію не схожу сміливість, — зазначає Лариса Степанівна Верьовка у журналі "Хортиця" (№ 4, 2003). — Відчайдушність — любив похизуватися нею. А ще — нестриножену лють, яка неоднораз ставила його перед судом своїх же товаришів. Не раз Нестор погрожував його розстріляти за жорстоке поводження з полоненими чи заручниками.

Сміливість, відчайдушність, жорстокість... І це все?

Ні. Гуляй-Поле пам'ятає і Щусеву любов.

Була вона, гімназистка Таня Карманова, вродлива красою білої квітки, котра, вцілівши поміж поколошмаченого буревієм рясту, ніби ніяковіє і картається тим, що залишилася живою і чистою".

І далі: "Підлітала розцяцькована Щусева тачанка до будинку Карманових на Центральній (тепер — Леніна — Авт.) вулиці, на-

Повстанці з "батьком" Махном. На передньому плані: Петров, Г. Горев, Н. Махно, Ф. Щусь, 1919 р.

впроти церкви. Виходила Таня на ганок — очі долу, а від того чорні-чорні віяльця вії тіннями на білому-білому личку — і Щусь, не даючи їй кроку ступити по землі, підхоплював могутніми руками, як білу пиріжку, і ніс до тачанки — так бояться розхлюпати чи розбити щось дорогоцінне.

Всадовляв, обгортав пухнастим білим хутром ніжки, взуті у високі шнуровані білі напівчобітки. Той Щусь, котрому ні в чому і ніде не було перепину, котрий дозволяв собі все, що заманеться, не смів обійняти Таню (як пригортали молоді махновці своїх дівчат, з гиком і піснями катаючи на тачанках), прикушував язика, щоб солоним жартом не сипонути, пересолити у присутності Тані".

Таким різним у різних обставинах був Феодосій Щусь — один з найближчих помічників Нестора Махна.

ПЕТРЕНКО (Платонов) Петро (1890-1927) — виходець з батрацької сім'ї с. Велика Михайлівка Олександрівського повіту

В госпіталі. Зліва направо верхній ряд: С. Каретник(ов), Н. Махно (поранений), В. Куриленко (поранений), Василевський. Нижній ряд: П. Петренко і сестра милосердя Галя Губенко. 1920 р. Старобільськ.

Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська область). Повний георгіївський кавалер, прапорщик. Член Дібрівської групи анархістів з 1918 року, командир загону. З травня 1919 року — начальник бойової дільниці. Командир загону в тилу Денікіна і командир піхотного полку Повстанської армії (махновців). З травня 1920 року — командир піхотної групи. Учасник штурму і взяття Перекопу. Убитий в бою з червоною кавдивізією на Херсонщині у серпні 1921 року.

ГОЛОВКО Костянтин — середняк с. Велика Михайлівка. Анархіст з 1917 р. Голова першого махновського з'їзду.

КАЛЕНИК — середняк с. Маломихайлівки Чаплинського району. Член Дібрівської групи анархістів з 1917 р. і бойовий командир Повстанської Армії. Пропав безвісти в 1921 р.

***

Зліва направо: Олександр Тарановський,
Феодосій Щусь, Хома Кожин

КОЖИН Хома — селянин-середняк із села Катеринівки Юзівського району. Безпартійний. У махновщині з грудня 1918 р., командир загону. На початку 1919 р. — командир кулеметної команди 13-го Радянського полку. За переконанням анархіст. Займав посади командира кулеметного полку і бригади. Відіграв значну роль у розгромі Денікіна восени 1919 р. і в розгромі Врангеля в 1920 р. В 1921 р. — командир групи. Відважний боєць. В боях з Денікіним і Врангелем був декілька разів поранений.

Помер у серпні 1921 р. на операційному столі в м. Таганрозі.

ІВАН НЕГРЕБИЦЬКИЙ

Іван Якович Негребицький — поет-пісняр в армії Махна, народився у травні 1896 року в бідній селянській сім'ї Якова Івановича та Марії Петрівни Негребицьких, що мешкала в м. Полтаві. Коли хлопчикові виповнилося чотири роки, сім'я переїхала жити в село Гуляй-Поле Олександрівського повіту Катеринославської губернії. В 1900 році в сім'ї народилася друга дитина — дівчинка, котру назвали Марією.

Негребицькі займалися сільським господарством. Діти підросли, допомагали батькам. Пройшов час. Іван став міцним і дужим парубком. В царській армії служив у артилерії із земляком із Гуляй-Поля, рідним племінником Нестора Івановича, Михайлом Карповичем Махном. Після служби в армії доля закрутила їх, завертіла і звела в армії Н. І. Махна, в якій Михайло був одним із командирів.

Галина Андріївна Кузьменко, дружина Батька пригадувала: "Я так добре його (Івана Негребицького — Авт.) пам'ятаю. Це ж він складав пісні в нашій армії. Симпатичний хлопчина був, усі ми його любили. Пам'ятаю першу зустріч з ним. Сиділи ми якось вночі з Нестором і Васею Харламовим, писарем, у штабі. Штабну роботу доводилося ночами робити, вдень Нестор виїздив то на ту, то на іншу дільницю фронту. Нестор був знервований від перевтоми — якраз тоді командирів бракувало, був він і командуючим, і начальником штабу.

Причинилися двері, у кімнату зайшов невисокий русявий хлопець: " Нестор Іванович, можна? Несторе Івановичу, я склав пісню. Це для вас". І подав Нестору аркушик паперу. Нестор читає, я зазираю через плече:

*Розпрягайте, хлопці, коні,
Та й лягайте спочивать,
А я піду в сад зелений,
В сад криниченьку копать.
Копав, копав криниченьку
У зеленому саду —*

*Чи не вийде дівчинонька
Рано-вранці по воду?
Вийшла, вийшла дівчинонька
Рано-вранці воду брать,
А за нею козаченько
Веде коня напувать.
Просив, просив відеречко.
Вона йому не дала.
Дарив-дарив їй колечко,
Вона його не взяла.
Знаю, знаю, моя мила,
Чим я тобі не вгодив —
Що учора із вечора
Кращу тебе полюбив.
Вона ростом невеличка
Ще й годами молода.
Руса коса до пояса,
В косі лєнта голуба.*

Нестор прочитав, посміхнувся — втому як рукою зняло.

Підхопився з-за столу:

— От здорово, правда, Галино?

До хлопця:

— Молодець!

Я теж посміхаюся, кажу Нестору:

— Гарна буде пісня.

— Подобається? — запитав юнак. — А до вашої армії візьмете, Несторе Івановичу?

— Беру тебе, беру! — Нестор ляпнув його по плечу, а сказавши спохватився:

— А ти хто?

— Негребицький Іван, ми з вашим племінником Михайлом разом у Севастополі царську службу відбували, — каже.

Незабаром вже усі наші загони виводили: "Розпрягайте, хлопці, коні...". Заспівували їй Вася Данілов і Вася Харламов. І ні якого приспіву, ні якої "Раз-два-три, калина", — як її тепер виспі-

вують не було, просто повторювалися два останні рядки кожного куплета. А співали ще наші хлопці так:

*Запрягайте, хлопці, коні,
Годі вже вам спочивать,
Та поїдем з Гуляй-Поля
Щастя-волю здобувать!"*

Спогади Г. А. Кузьменко про Івана Негребицького та історію створення пісні "Розпрягайте, хлопці, коні" взято із книги Віктора Яланського і Лариси Верьовки "Нестор і Галина. Розповідають фотокартки (Київ-Гуляйполе, 1999, с. 325-326).

На початку червня 1919 року, коли Ворошилов у Гуляйполі вручав Нестору Махнові орден Червоного Прапора, Іван Негребицький почув "Інтернаціонал" і під його впливом склав пісню "Под знаменем черным", яка стала гімном махновської армії:

*Споемте же, братья,
Под громы ударов,
Под взрывы и пули,
Под пламя пожаров,
Под знаменем черным
Гигантской борьбы.
Под звуки набата
Призывной трубы.*

Припев:

*Давно уже, товарищи, время настало
Проснуться рабочему люду,
На бой нас давно вызывает
Деникин-враг, царящий всюду.
Пусть маузер, бомба собой защищают
Идею рабочего люда.
Их много, без счета
Судьбою забытых,
Замученных в тюрьмах
На плахе убитых.
Их много, о, правда,*

*Служивших тебе
И павших в героической
Неравной борьбе.
Никто не даст нам освобожденья,
Ни царь, ни Бог и не герой.
Добьемся мы освобожденья
Своею собственной рукой.*

У цій пісні взято всього потрошку не тільки з "Інтернаціоналу", а й з інших пісень.

Іван Негребицький присвятив пісню Нестору і Галині:

*Среди зноя и пыли
Из Махном мы ходили
На рысях, на большие дела.
По курганам богатым,
По черным перекатам
Наша громкая слава прошла.
Эх, ура, ура, ура!
Пойдем мы на врага
За матушку Галину,
За батька за Махна.*

Як стверджувала Галина Андріївна Кузьменко, махновський поет-пісняр був автором і одного із багатьох "Яблучок", а саме: "Ех, яблучко та із листочками, їде "Батько" Махно із синочками":

*Ех, яблучко та із листочками,
Їде Батько Махно із синочками!
З Вдовиченком, із Куриленком,
З найменшим синком, із Чуприненком!*

Іван Якович не тільки складав пісні в армії Махна, а й брав участь у боях на Перекопі, воював з білими і червоними, аж до кордону з Румунією, куди дійшов живим. Але далі йти не захотів, залишився на Батьківщині.

Повернувся в Гуляй-Поле, але рідних там не застав: батьки померли, а сестра Маруся, яка була розвідницею в армії Махна, за-

гинула в Гуляй-Полі у двадцятому році. Одружившись, Іван поїхав до Полтави, де жив і працював до 1938 року. У сумнозвісному тридцять восьмому його арештували.

1950 року Іван Якович надіслав до Гуляйполя лист, в якому писав, що звільнився з таборів, мріяв повернутися до Гуляйполя, але не судилося.

Іван Якович Негребицький помер, залишивши нам свої пісні.

Лев Миколайович
Зіньковський (Задов)

ЛЬОВА (ЗІНЬКОВСЬКИЙ) ЗАДОВ

Одним із колоритних махновців був Льова Зіньковський (Задов), якого ми знаємо по кінофільмах і книгах як начальника махновської контррозвідки, ката і садиста. Цей стереотип надовго врізався в пам'ять не одного покоління людей. Насправді Лев Миколайович Зіньковський (Задов) був зовсім іншою людиною.

У "Листі до друга" про нього тепло згадує Нестор Махно: "Меня в это время Лева Зиньковский на руках переносил из тачанки на крестьянские дроги, которые повстанцы достали (крестьянин куда-то ехал)".

Про людину незвичайної долі розповів у статті "Його звали Льова Задов" у районній газеті "Голос Гуляйпільля" 7 червня 1997 року місцевий краєзнавець В. І. Жилінський:

"Повернення чесних імен тисячам і тисячам громадян, яких роздавила сталінська машина терору, є духовною потребою і, навіть, мірилом нашої моральності. Відновлення справедливості щодо жертв беззаконня — наш обов'язок.

У 1937 році перші шквали масових репресій обрушилися на людей розумової праці та військових, а далі і на всі верстви населення.

Про одного з репресованих у тому страшному році і наслідки цього і піде мова. А точніше про Лева Миколайовича Зіньковського, якого знаємо по роману О. Толстого "Ходіння по муках" і ряду кінофільмів та творів багатьох письменників як Льову Задова — бандита і садиста. А в дійсності це не так.

Народився Лев Задов у 1893 році в багатодітній єврейській сім'ї (було в нього 8 братів і сестер, за іншими даними 10), що проживали в єврейській колонії Веселе (Гупалівка) (нині село Ремівка — Авт.) Новозлатопільського приказу Катеринославської губернії.

Під час допиту 17 листопада 1937 року на питання слідчого: "Ваше справжнє прізвище?" Лев Миколайович відповів, що і було записано в протокол: "Справжнє моє прізвище Задов Лев Миколайович. В 1917 році я присвоїв собі псевдонім "Зіньковський". Під цим прізвищем і був відомий...". І далі йде перелік, де під цим прізвищем довелось йому бути: в армії Махна (1918-1921 р.р.), в еміграції в Румунії (1921-1924 р.р.) і після повернення в Радянський Союз. Ким же він був у армії Нестора Махна? Ось що писав у автобіографії в 1937 році: "Під час мого перебування в махновських бандах я займав такі командні пости: помкомполку, начальника контррозвідки 1-го Донецького корпусу, коменданта, так званої, Кримської групи під час ліквідації Врангеля, члена штабу і ад'ютанта...". А посаду начальника контррозвідки махновської армії йому приписали в радянський період.

Після повернення із-за кордону, перевірки органами і до арешту Л. М. Зіньковський працював оперуповноваженим іноземного відділу управління НКВС Одеської області.

Приводом для арешту були провали в 1935 році за кордоном агентури. Для цього оперуповноважений 3-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області сержант держбезпеки Ораторський написав "Довідку", в якій між іншим сказано: "Зіньковський-Задов Л. М. залучений до закордонної роботи від органів УДБ НКВС, у свою чергу залучив до цієї розвідки як кур'єрів колишніх учасників банди Махна, які ходили за кордон із спеціальним завданням по зв'язку з закордонною агентурою (прим. Авт. — Це перебільшення сержанта, бо Л. Зіньковський був рядовим співробітником і міг тільки рекомендувати кур'єрів, а не залучати...).

Частина цих кур'єрів викликала підозру органів УДБ НКВС у тому, що вони перевербовані органами іноземної розвідки і видали останнім відому їм агентуру УДБ НКВС, яка знаходилася за кордоном... Особливо серйозні підозри викликав... Каретников Пантелеймон Микитович (нині заарештований), який в 1936 році при одному з переходів кордону... був затриманий.

За час роботи Зіньковського Л. М. таємним працівником 3-го відділу УДБ НКВС по Одеській області за ним спостерігався ряд моментів, які послужили основою підозрювати його в причетності до провалу деяких (закордонних) агентів, які сталися в 1936 році (провали були в 1935 році — Авт.), а також в перевербуванні його іноземною розвідкою.

Враховуючи приведені моменти, Зіньковський-Задов Лев Миколайович підлягає арешту по обвинуваченню в злочині..." і Л. Задов був 1937 року заарештований. Розпочалося "слідство". Так, як до провалів агентури доказів не було, на перший план виходить зв'язок з Н. Махном і підготовка контрреволюційної змови. І "слідство" "зібрало" обширний матеріал про зв'язки Зіньковського із закордонним центром Махна з метою антирадянської змови і контрреволюційного виступу. Добувалися ці дані і від самого Лева Миколайовича. Ломка його характеру і сили, не дивлячись на всілякі хитрощі, погрози і провокації, йшла довго і важко.

У 1937 року заарештували і брата Лева Миколайовича Данила Миколайовича Зотова-Задова, який працював оперуповноваженим іноземного відділу управління НКВС Молдавської АРСР.

А в Гуляйполі були заарештовані колишні учасники армії Махна Павло і Сергій Савелійовичі Лепетченки, Костянтин Іванович Чуприна та інші. Та все ж матеріалів виявилось малувато, щоб одержати додаткові обвинувачувальні факти на Л. Зіньковського та інших "змовників", то слідству довелося "організувати" нову контрреволюційну групу в Гуляйполі. Про це свідчить довідка з архівно-слідчої справи № 19420 "По обвинуваченню Шаровського Василя Михайловича й інших в кількості 30 чоловік".

У ній повідомляється, що всі особи, які проходять по цій справі, заарештовані в лютому-березні 1938 року Гуляйпільським районним відділом НКВС Дніпропетровської області як учасники

Лев Миколайович Зінковський (Задов) з дружиною і дочкою, м. Одеса, 1926 р.

контрреволюційної організації колишніх махновців, які готували збройний виступ проти Радянської влади.

"Свою практичну діяльність по підготовці повстання, — відмічалоя в довідці, — штаб повстанської організації контактував з українським націоналістичним центром в Києві, очолюваним Любченком і Хвилею (треба Хвильовим — Авт.). Разом з цим організація підтримувала зв'язок з закордонним центром Махна в Бухаресті і центральною анархістською групою в Москві... Рішенням "трійки" УНКВС по Дніпропетровській області всі обвинувачені 25.IV. 1938 року були засуджені до розстрілу. Вирок виконано".

Взагалі, всі, хто був у армії Махна, були заарештовані і розстріляні.

Крім цього, "створили" і другу групу "змовників" по справі Л. Зінковського в кількості 49 чоловік серед ув'язнених Ахнунського відділення Сиблача НКВС, яких також присудили до розстрілу.

Судила Л. Зінковського і його брата Данила Військова ко-

легія Верховного Суду СРСР 25 вересня 1938 року. Старшого брата звинуватили в тому, що в 1918 році вступив у банду Махна, де був начальником контррозвідки, в 1921 році разом з рештками банди втік у Румунію і підтримував зв'язок із лідером анархістів Марином-Аршиновим, у 1923 році брав участь у конференції петлюрівців, у 1924 році ніби-то встановив зв'язок з румунською розвідкою і за її завданням нелегально перейшов кордон і обманним шляхом проник в органи НКВС, в 1925 році завербований англійською розвідкою і був активним учасником правотроцькістської терористичної організації в органах НКВС тощо.

ПРИМІТКА. В 1938 році за участь в армії Махна Л. Зінковський не повинен був підлягати суду тому, що ще 2 листопада 1927 року постановою Президії ЦВК СРСР "Про амністію" махновці звільнялись від відповідальності за дії під час громадянської війни і Лев Миколайович був тоді повністю реабілітований.

25 вересня 1938 року братів Задових було засуджено до вищої міри покарання — розстрілу. Вирок виконано в той же день.

Нині вони реабілітовані: Данило Миколайович Зотов-Задов Військовою колегією Верховного Суду СРСР 5 вересня 1964 року, а Лев Миколайович Зінковський — 29 січня 1990 року.

Реабілітовані і всі незаконно засуджені і розстріляні гуляйпільці.

* * *

У другій половині 2008 року за допомогою гуляйпільського лікаря шанувальника історії рідного краю Олександра Григоровича Рябка один з нас, авторів, заочно познайомився з сином Льва Миколайовича Вадимом Львовичем Зінковським і отримав 30 вересня 2008 року листа і рецензію на нашу книжку "І вічно тополі шумлять...". Нам було дуже приємно прочитати такі рядки: "Большое спасибо за письмо, а еще больше за Вашу замечательную книгу, которую прочитал с большим интересом. Написал рецензию на Вашу книгу".

Вадим Львович Зінковський — син Л. М. Зінковського (Задова)

Цю рецензію ми друкуємо мовою оригіналу:

"Перевернута последняя страница замечательной книги гуляйпольских авторов Ивана Кушніренко и Владимира Жилинского "И вечно тополя шумят...". Книга о создателе и руководителе крестьянского освободительного движения в годы немецко-австрийской оккупации Украины и Гражданской войны Несторе Ивановиче Махно. Жаль расставаться с книгой и ее главным героем. Авторы сумели в доступной форме рассказать о жизненном подвиге человека из народа, провести читателя по сложному пути неординарного героя книги. Прошло столетие с начала революционной деятельности Нестора Ивановича Махно, сумевшего повести за собой сотни тысяч людей. Его имя стало символом борьбы за

волю, равноправие и справедливость. Долгие годы его имя старались вычеркнуть из истории, а его борьбу за лучшую жизнь обогатить и представить, как простой бандитизм. История все расставила по своим местам. Пройдут столетия, а имя Махно будут помнить также, как Емельяна Пугачева, Степана Разина, Богдана Хмельницкого. Нужно с благодарностью помнить, что славу Гуляйполью принес крестьянский паренек, который за свою преданность родному краю, бескорыстность, отчаянную смелость был провозглашен "Батькой". Авторы очень бережно отнеслись к историческому прошлому. Ценность книги заключается в том, что она доступна читателям любого возраста. Хорошо было бы издать книгу в России на русском языке и дать отпор всем тем, кто пытается извратить историю. Авторам необходимо продолжить работу по увековечиванию памяти Нестора Ивановича Махно и его соратников.

И так же как вечно шумят тополя, вечно будет жить имя Гуляйпольского батьки, командующего революционной крестьянской Украинской армии Нестора Махно.

Вадим Зиньковский, г. Геленджик".

Мы, авторы, щиро дякуємо Вадиму Львовичу за добрі слова

Вадим Львович Зиньковський (перший справа) і Віктор Іванович Яланський (п'ятий зліва) з гуляйпільцями. 1998 р.

про нашу роботу. Разом з листом і рецензією ми отримали від нього його книжку "Правда о Зиньковском-Задове Льве Николаевиче — анархисте, чекисте", видану в 1999 році в м. Геленджику.

Шановний Вадиме Львовичу, ви підготували гарну книжку, яка доводить, що ваш батько Лев Миколайович не здійснював ніяких злочинів, чесно працював у іноземному відділі Одеського НКВС, вів активну боротьбу з румунськими, німецькими і польськими агентами, які чинили підступи проти СРСР. А в роки громадянської війни на Україні 1918-1921 рр. проявив себе відважним бійцем Революційної Повстанської армії України (махновців).

Щоб більш точно і правдиво передати біографію Лева Зиньковського-Задова, використаємо уривки із книги Вадима Зиньковського "Правда о Зиньковском-Задове Льве Николаевиче — анархисте, чекисте".

Отец — начало биографии

Ранней весной 1882 года Вениамин Плинер выдал свою двадцатипятилетнюю дочь Хаву за восемнадцатилетнего работающего, тихого, но бедного соседского сына, — Задова, моего деда, дав приданное за дочерью две десятины земли. В колонии Веселая Ново-златопольского уезда (района), что в Екатеринославской губернии, отгуляли скромную свадьбу и молодые зажили своей жизнью. Григорий Задов ничего не дал за сыном и молодожены могли рассчитывать только на, доставшуюся за Хавой, землю, да на свои молодые руки.

В январе 1883 года Хава подарила мужу первенца, которого называли Исааком, а в конце этого же года родила еще одного мальчика, которому дали имя, — Наум. Свою молодость Хава вспоминала, как постоянное чередование беременности, родов и кормление грудью. Так, что рук для работы оставалось только две, а семья все увеличивалась и увеличивалась. За двумя мальчиками Хава родила двух девочек: Фиру и Любу, затем Абрама и Хайсорку. Родившегося 11 апреля 1893 года, седьмого ребенка в семье, назвали Львом.

Две десятины земли не могли прокормить такую большую семью, несмотря на то, что подросшие старшие сыновья стали помогать отцу в тяжелом крестьянском труде. В конце столетия, так и не сумев вырваться из пут бедности, Задовы решаются продать землю и попытаться счастья на новом месте. К этому времени семья увеличилась еще на три человека. На свет появились: Катая, Гриша и Даниил. Переехав в рабочий поселок Юзовку, Задовы купили на 11-й линии дом-развалюху. На новом месте легче не стало. Привыкший к крестьянскому труду, Задов тяжело приспособился к непривычным для себя условиям. Рабочей специальности не было, а временная малооплачиваемая работа не обеспечивала заработок, необходимый для содержания большой семьи. Тогда, продав все, что еще можно было продать, дед на вырученные деньги купил пару лошадей, телегу и занялся извозом. С раннего утра, до позднего вечера, не покладая рук, трудился дед не жалея ни себя, ни лошадей, пытаясь как-то прокормить жену и детей. В Юзовке родились еще две девочки: хорошенькая, удавшаяся в отца Ася и ладненькая, последняя в большой семье — Цива.

Росли дети без лишней опеки, свободными, в меру послушными и трудолюбивыми. К труду приобщались рано, окончив кто два, кто четыре класса, трудились, помогая матери в присмотре за младшими детьми и отцу в поле и других работах. Физической силой Бог детей не обидел. Подросли первенцы, стали обзаводиться своими семьями. Женились Исаак и Наум, вышли замуж Фира и Люба. Появились и первые внуки. Жизнь, вроде стала налаживаться, вот только здоровье деда, подорванное непосильным трудом, все чаще стало давать сбой. В 1910 году, не дотянув и до пятидесяти лет, тихо ушел из жизни дед Задов, оставив бабушке в наследство одиннадцать детей (Гриша умер в четырехлетнем возрасте, простудившись во время переезда в Юзовку).

В семье бабушку Хаву звали Ева. Годы и постоянные трудности не сломили эту крупную, волевою женщину. Она умела держать в руках большое семейство, успевала обшивать, обстирать и накормить всех детей. Никого не выделяла, зря не обижала. Ее побаивались, но любили.

В такой большой и дружной семье вырос мой отец: Зиньковский-Задов Лев Николаевич. Жизнь многодетной семьи накладывает особый отпечаток на воспитание. Рано приходит самостоятельность. Старшие, подрастая, становятся опорой семьи. Кому посчастливилось, получают кое-какое образование, но основную науку дают двор, улица, такие же, как ты, малолетки. Лева окончил два класса "хедера". Большого родители дать не смогли. Помогал отцу, присматривал за младшими сестрами и братьями, но больше всего любил лошадей. С ними мог находиться сутками: ходил в ночное, купал, чистил, по возможности подкармливал. Лошади на заботу отвечали привязанностью. Радостно ржали увидев своего покровителя, влажными губами хватали за руки и терлись крупными теплыми мордами о плечи, не по годам рослого Левы. Бойким и удалым рос рыжий вихрастый мальчишка. Никому не давал себя обидеть на 11-й линии, да и на других линиях побаивались разухабистого парня. Незаметно подошло время подыскивать работу. Пристроили Леву на мельницу, где он, наравне со взрослыми, таскал мешки с зерном и мукой. Благодаря, унаследованной от родителей, большой физической силе, взяли Леву в 1911 году каталом в доменный цех Юзовского металлургического завода. Так началась жизнь рабочего паренька, еще не полностью окрепшего, не познавшего детства, как и многие его сверстники начала XX века.

С ростом рабочего класса, захлестывало Россию революционное движение, пришедшее с Запада. Не остался в стороне и шахтерский край. Прокламации, стачки и маевки звали трудовой народ к счастливой свободной жизни. Из далекой Запорожской Сечи повеяло воздухом свободы. Появилось множество партий, различных течений — пойдй разберись, что к чему, а свобода так заманчива... Потянулся Левка к анархистам, обещавшим полную свободу личности и безвластие. Волновали юношеское воображение рассказы о Кропоткине, о первых анархистах, отдавших свои жизни за общее счастье.

Раздираемая противоречиями Россия неумолимо движется к революции. Анархия! Анархия, мать твою...! Закрутила, завертела Левку. Его, как сильного и бесстрашного, привлекают к участиям

в экспроприациях. Первый налет для пополнения партийной кассы, второй, третий и, как следствие — арест. В 1913 году суд приговорил двадцатилетнего анархиста Леву Задова к восьми годам каторжных работ. Наказание отбывал в Луганской, Бахмутской и Екатеринославской тюрьмах. Там же пополнял свое образование. В 1917 году февральская революция освобождает его, как политического заключенного. Будучи на каторге, Лева взял себе псевдоним, — Зиньковский. Под этой фамилией он с 1918 по 1921 годы был у Махно, под этой фамилией с 1921 по 1924 годы пробыл в эмиграции, и Зиньковским с 1924 по 1937 годы работал в ГПУ и НКВД. Обращаю на это внимание потому, что некоторые исследователи пишут, что отец взял фамилию Зиньковский, вернувшись из Румынии с целью проникнуть в органы, для ведения подрывной работы, а до возвращения в Советский Союз был Задовым. Как видно, такой взгляд не имеет под собой никакого основания.

После освобождения с каторги, отец возвращается на завод, где работал до ареста. Рабочие избирают его членом, а затем старостой цехового комитета. В сентябре 1917 года рабочими доменного цеха Л. Н. Зиньковский-Задов был избран в Совет рабочих, крестьянских и солдатских депутатов, в котором состоял до отступления партизанских отрядов из Украины.

Необходимо уточнить, этот материал взят из автобиографии, написанной отцом 20 марта 1936 года и хранящейся в его личном деле, копия которой была любезно выслана мне заместителем председателя Комитета Государственной безопасности Украинской ССР 29 октября 1990 г. Ковтуном Г. К.

Дальше в автобиографии отец пишет: "В декабре 1917 года вступил добровольно в партизанский отряд, именуемый тогда Красной Гвардией и участвовал в боях во время налетов донских казаков на Донбасс.

В апреле месяце 1918 года, во время прихода немцев, отступил с красногвардейским отрядом, под руководством анархиста ЧЕРНЯКА. Отступали мы до города Царицына.

Под Царицыным наш отряд, как и большинство анархистских отрядов, разоружили, но дней через десять снова вооружили и

бросили на фронт, в районе станицы Потемкинской, против казачьих банд генерала Краснова.

Через некоторое время я был избран начальником штаба боевого участка от ст. Жутово до станции Потемкинской. Наш отряд входил в бригаду товарища КРУГЛЯКА.

В августе месяце 1918 года к нам в отряд прибыло распоряжение из Царицына о том, чтобы именоваться Красной Армией. Были присланы деньги для выплаты зарплаты, где мне, как начальнику штаба боевого участка, полагалось 750 рублей, а красноармейцу-рядовому 50 рублей. Я, как анархист, с этим положением не согласился и с разрешения ЧЕРНЯКА выехал в Козлов, в штаб Южного фронта и оттуда был направлен на Украину, в тыл к немцам, для ведения подпольной работы".

До этого случая с выплатой зарплаты у отца еще были стычки с командованием Красной Армии. Об одной из них рассказывала мать.

На одной из станций, которую охраняла группа под командованием отца, скопилось много эшелонов с ранеными, продовольствием, оружием, беженцами. Шли упорные бои с наступавшими белогвардейцами. В разгар боя пришел приказ: станцию оставить, а красногвардейцам отступить. Отец категорически отказался выполнить приказ до отправки всех эшелонов. Не выполнил он и повторный приказ и, только после того, как со станции ушел последний паровоз, оставил станцию, за что вместо благодарности, получил выговор. Приказ об отходе был отдан командармом К. Е. Ворошиловым. Выговор объявил тоже он.

Но вернемся к первоисточнику. Дальше в автобиографии отец пишет: "По приезде на Украину я связался с атаманом МАХНО, у которого я и остался до 1921 года, т. е. до момента ухода в Румынию.

Во время моего пребывания в Повстанческой армии, я занимал следующие командные посты: помощник командира полка, начальник контрразведки 1-го Донецкого корпуса, комендант, так называемой, Крымской группы во время ликвидации Врангеля, член штаба армии и адъютант.

С августа 1921 года по июнь 1924 года находился в эмиграции в Румынии...".

Период пребывания Льва Николаевича Зиньковского-Задова в Повстанческой армии, под командованием Нестора Ивановича Махно с 1918 по 1921 годы, описан многими писателями. Очень много противоречивого, а порой и взаимоисключающего в художественных произведениях. Его пытались показать от закоренелого бандита до героического сотрудника ЧК, от ближайшего сподвижника легендарного "батьки" до спившегося одесского куплетиста. Правда заключается в том, что он был простым рабочим парнем, поверившим в идеалы анархизма и пронесшего это наивное чувство через всю жизнь. Оставаясь бессребренником, уверовавшим во всеобщее братство свободных людей, встретил смерть в одном из подвалов Киевского НКВД.

Как же, на самом деле, начиналась и проходила служба Льва Николаевича Зиньковского-Задова в Повстанческой армии под командованием Нестора Ивановича Махно?

В конце 1918 года, после направления штабом Южного фронта для ведения на Украине в тылу у немцев подпольной работы, отец заехал на несколько дней в Юзовку. Побывал дома, встретился с друзьями-анархистами, собрал небольшую группу 7-8 человек, взял с собой младшего брата Даниила и направился в Гуляйполе к Махно, о непримиримой борьбе которого с австро-немецкими оккупантами и гетманской вартой, докатился слух до шахтерского центра.

По прибытии в отряд отец занялся созданием типографии и выпуском листовок, а затем его направили для ведения агитационной работы по сбору крестьян в отряд Махно в села Гуляйпольского, а затем Юзовского и Мариупольского районов. Даниила Задова, которому только исполнилось девятнадцать лет, определили в комендантскую команду при штабе отряда.

После выполнения первого задания, Лев Николаевич был включен в состав вновь созданного при его непосредственном участии полка рядовым бойцом. Благодаря личному мужеству и незаурядной военной смекалке, повстанцы избрали его помощником командира полка. На этой должности отец пробыл до середины 1919 года.

Постоянно пополнявшаяся Повстанческая армия, к тому времени насчитывала, примерно, 60 тысяч человек и возникла необходимость в создании армейской контрразведки, которую и создали после занятия махновцами города Александровска. Начальником контрразведки был назначен Лев Голиков, а его помощником стал отец. Вскоре контрразведка разделилась на армейскую и корпусную. Начальником контрразведки 1-го Донецкого корпуса стал Лев Николаевич. Необходимо уточнить, что контрразведка была основным органом ведения войсковой разведки. Агентура разведки состояла в основном из молодых женщин 18-20 лет, мальчиков-подростков и стариков. Разведка велась по следующему принципу, разработанному и внедренному отцом: на подводу, запряженную одной лошастью, садились женщина, старик и подросток, которые под видом местных жителей, уезжали в тыл противника и устанавливали месторасположение, количество и вооружение частей. Таких подвод, в разные стороны, высылалось 4-5 и таким образом о расположении и нередко о настроениях противника было известно в радиусе 50-60 км.

В октябре 1920 года отца назначают комендантом Крымской группы в период ликвидации войск Врангеля. После успешного завершения Крымской кампании командующего махновской группировкой Семена Каретника, вызванного в штаб Южного фронта, расстреляли, а махновским частям предложили разоружиться. Оставшиеся с остатками группы Марченко и отец с боями против недавнего союзника, неся потери, пробившись из Крыма в Гуляйполе с небольшой группой в количестве 250 человек — все что осталось от армии после освобождения Крыма.

В начале 1921 года отца избирают членом штаба армии Махно, в ведении которого были вопросы войсковой разведки и назначают адъютантом. С этого времени и до ухода остатков армии в августе 1921 года в Румынию, отец беспрестанно находился рядом с Нестором Ивановичем...

Возвращение

Прошло около трех лет после того, как в августе 1921 года, небольшой отряд, в количестве 78 человек, под командованием Нестора Ивановича Махно, между селами Рыбница и Подомийца, перешел границу и оказался в Румынии.

За Днестром их разоружили и направили в город Бельцы, а затем в лагерь для интернированных — в глубь страны, город Брашов.

Махно, его жене Галине Андреевне Кузьменко, члену штаба армии Данилову и отцу разрешили жить в гостинице в Бухаресте. Дней через 8-10 отцу и Данилову из-за отсутствия средств для проживания пришлось уехать в лагерь, где содержались остальные махновцы. Так рушится версия о богатствах, якобы награбленных "бандой" Махно. При переходе границы отец снял с пальца перстень и отдал его жене Махно со словами: "Тебя, Галина, как женщину, возможно не будут обыскивать, а эта вещица пригодится, чтобы первое время как-то продержаться". Несмотря на то, что Нестор Иванович и Галина Андреевна жили бедно, на скудную зарплату плотника Парижской кинофабрики и гувернантки, легенда о несметных богатствах существует до сих пор.

Вернувшись в лагерь отец вместе с братом Даниилом и остальными махновцами работал на лесоповале, а после расформирования лагеря, работал в Орадя, Фогараше, Гимеше, Плоешти. Всюду с ним был и Даниил. Все чаще посещала братьев мысль о возвращении на родину, но как воплотить мечту в реальность? С чем вернуться и поверят ли им, прошедшим всю Гражданскую войну с "баькой"? Жить дальше с эмигрантами против кого воевали за лучшую долю, не хотели. И вот возможность возвращения появилась. Румынская сигуранца вынашивала идею создания диверсионного отряда для заброски на территорию Советской России. Подыскивали исполнителей и руководителя отряда. Бывший петлюровский сотник Гулий Евграф Онуфриевич с одобрения румынской разведки предложил отцу возглавить диверсионную группу, с целью дестабилизации обстановки в приграничных районах, организации грабежей, нанесения ущерба, угона лошадей,

тем самым улучшить и свое материальное положение. Поразмыслив отец дал согласие и занялся подбором людей, на которых можно положиться в таком непростом деле, а главное таких, которые согласятся с тем, чтобы покончить с жизнью в эмиграции. Кроме Данила, который всегда поддерживал старшего брата, в группу вошли бывшие махновцы: Скомский Андрей Сафонович, Шанкала Андрей Капитонович, Бойченко Емельян Алексеевич. Запорожченко Ивана Севастьяновича, бывшего петлюровского сотника, включили в группу по настоянию Гулия.

Готовясь к переходу границы, Лев Николаевич исподволь готовил группу к тому, чтобы не возвращаться обратно в Румынию. Не открывая главную суть, побеседовал с каждым, кроме Запорожченко, которому не доверял, но во всем чувствовалось, люди настроены и не совсем готовы к откровенному разговору. Отец не терял надежды, что подобранные им люди пойдут за ним до конца.

В начале июня группа в полном составе прибыла в город Яссы. Здесь ей выдали оружие: шесть револьверов, один карабин, двенадцать гранат и патроны. Офицер румынской разведки еще раз уточнил задачу группы, особенно подчеркнул, чтобы обязательно пригнали в Румынию пару хороших лошадей.

В ночь с 5 на 6 июня 1924 года диверсионная группа была переправлена на советскую сторону в районе Рашковской заставы. Отойдя от границы километров на 25-30, отец объявил группе о своем решении: явиться с повинной и сдать оружие. Махновцы не противоречили, только Запорожченко пытался уговорить всех, не слушать отца и после выполнения задания вернуться в Румынию, где обещал улучшить материальное положение, но, оказавшись единственным, кто не поддержал Льва Николаевича, вынужден был подчиниться общему решению.

Прийдя в село Баштанка Песчанского района, вся группа зашла к председателю сельсовета и отец сказал, что они пришли из Румынии и в полном составе сдают оружие. Напуганный, внезапным вторжением вооруженных людей председатель сельсовета, преодолев чувство страха, принял оружие, выделил подводу и отправил непрошенных гостей в Песчанку. Из Песчанки группу срочно доставили в Тульчин, а затем — в Харьков.

После допросов и уточнений, всех кроме Льва Николаевича Зиньковского-Задова, освободили из-под стражи, запретив выезд из Харькова до полного выяснения обстоятельств, а отца продолжали допрашивать, проверять и перепроверять.

Здесь надо сделать небольшое отступление. Дело в том, что большинство исследователей и журналистов, которые взяли на себя нелегкий труд рассказать читателям правду о жизни и деятельности моего отца в период революции, Гражданской войны, вынужденной эмиграции и последующей работы в органах ГПУ, НКВД, — пользовались, в основном, материалами опубликованными в "Военно-историческом журнале" №№2, 4, 10 1990 г. и № 11 1991 г., "Слуга анархии и порядка", повести Виталия Оппокова "Лев Задов: смерть от бескорыстия" и моими многочисленными интервью, которые я давал журналистам для публикации в различных печатных изданиях. Многие материалы неоднократно тиражировались. Но многое, как говорят, осталось за кадром. Постараюсь, в какой-то мере, в силу своих возможностей и способностей, восполнить этот пробел материалами, нигде раньше не опубликованными, но имевшие место в реальной жизни Льва Николаевича.

Как рассказывал Марк Борисович Спектор, работавший в эти годы в ГПУ Украины в Харькове, из-за отсутствия места для содержания арестованных, отца поместили в ванную комнату, на долгие полгода, которая заменила ему камеру.

С целью проверки показаний, которые давал отец, а также для выполнения отдельных заданий в Румынию, Польшу, Францию нелегально переправлялись Даниил Николаевич Зотов-Задов и Емельян Алексеевич Бойченко. В этот период, по словам Спектора, отец сделал очень многое для ликвидации заговоров против молодой Советской республики и, по его мнению, надо было отцу продолжать нелегальную работу, а не переходить на легальную в иностранный отдел ГПУ. Шли месяцы, а отца продолжали держать в импровизированной камере и казалось этому не будет ни конца ни края. Потеряв надежду на благополучный исход, на одном из допросов, который проводил Спектор, отец попросил: если ему будет грозить расстрел, то Марк Борисович принесет чекушку водки. Спектор постарался уверить отца, что самое страшное и тя-

желое, — позади, но просьбу пообещал выполнить, заверив, что пить будут не за смерть, а за жизнь.

После шести месяцев допросов, судьба отца решилась в его пользу. Как это ни парадоксально, органы решили использовать его богатый опыт работы в разведке и контрразведке, а также большой авторитет среди махновцев, привлечь к нелегальной работе в ГПУ.

Здесь, многие пишущие об отце, допускают ошибку, указывая на то, что Лев Николаевич после освобождения из-под ареста, сразу был направлен оперуполномоченным в иностранный отдел Одесского отдела ОГПУ — НКВД, а его брат Даниил, в такой же отдел в Тернополь. На самом деле Лев Николаевич, после освобождения работал с братом Даниилом Николаевичем нештатными сотрудниками Харьковского республиканского ГПУ и только весной 1925 года их определили на легальную работу оперуполномоченными иностранных отделов ГПУ. Отца направили в Одессу, а дядю Даню в Тирасполь, а не в Тернополь, как ошибочно пишут.

Первым весть об освобождении принес отцу Марк Борисович Спектор. Небольшого роста, смуглый, с большими, чуть на выкате, глазами, похожий на цыгана он выглядел младше своих двадцати трех лет и рядом с отцом казался мальчиком. На радостях, что несет отцу хорошую новость, Марк Борисович прихватил бутылку водки и радостный вошел в ванную комнату. Увидев в руках следователя чекушку, отец, как-то обмяк, опустил голову с непроизвольно выступившими на глазах слезами и не слыша, о чем говорил Спектор, смотрел только на его руки, державшие бутылку. Только теперь вспомнил Марк Борисович просьбу отца, — принести бутылку водки, если будет принято решение о его расстреле. Стараясь сгладить впечатление, которое произвела на отца, злополучная бутылка, Спектор, пытаясь убедить отца, говорил: "Нет Лева. Нет! Это не то, что ты думаешь! Тебя освобождают! Тебе поверили! Сейчас выпьем и пойдем! Ты свободен!", но отец не верил словам молодого следователя и не сводил глаз с бутылки. "Лев Николаевич, ну поверь ты мне. Я на радостях взял эту чертову бутылку, хотел обрадовать тебя и забыл наш уговор, — продолжал убеждать отца Марк Борисович, — ты свободен. Пойми ты наконец, — свободен!". Постепенно смысл сказанного стал доходить до

сознания отца. И он поверил. Поверил в то, что обретет такую желанную свободу. Водку выпили молча и после соблюдения необходимых формальностей, впервые после долгих шести месяцев заточения в крохотной ванной комнате, отец вместе с Спектором вышел из здания ГПУ на улицу морозного Харькова. Был декабрь 1924 года.

Шли недолго. Одетый не по сезону отец, не чувствуя мороза, полной грудью вдыхал, такой желанный воздух свободы. "Сейчас придем на квартиру и я схожу куплю материал на рубаху и кое-что потеплее", — пообещал Спектор. Пришли на квартиру латыша (к сожалению, не запомнил его фамилии), который, встретив гостей, начал готовить на примусе немудренную еду. Марк Борисович, как и обещал, обмерив отца, пошел за покупками, а молчаливый латыш, хлопоча над примусом, присматривался к гиганту, заполнившего собой всю небольшую квартиру. Вернувшись, Марк Борисович со смехом рассказывал, как не хотели в магазине верить, что столько материала надо на одну рубашку, а затем портной, которому он отнес отрез, долго прицокивал языком, уверяя, что в такую косоворотку можно одеть целое семейство. Сели к столу. Разлили спирт: латышу и Спектору понемного в стаканы, а отцу, по его просьбе, в пустую консервную банку. Как положено, сказали тост: "за счастливое освобождение", чокнулись и выпили. Пригубив обжигающую жидкость, латыш с изумлением смотрел, как отец не отрываясь пил из банки спирт и медленно, под смех Спектора, сполз с табуретки на пол. Не запивая и не закусывая, отец не обращая ни на кого внимания, надолго задумался. Что ждет его дальше в этой суровой жизни?

Через несколько дней, отдохнувшего, мало-мальски приедетого, повели отца на квартиру, где он должен был жить, а вернее, под негласный надзор, секретного работника ГПУ Константина Пузвича. Органы не доверяли активному махновцу, прошедшему с Повстанческой армией весь путь, от ее расцвета до заката.

Дверь открыла молодая красивая женщина. Высокая, стройная, с необыкновенного цвета пепельными волосами, спадавшими на покатые мраморные плечи, широко открытыми серо-зелеными глазами и покоряющей женской улыбкой. С первого взгляда на

нее, дрогнуло сердце, ожесточившегося на жизнь, так много пережившего за свои тридцать один год Льва Николаевича. Вера, так звали молодую хозяйку, пригласила гостей в квартиру, показала комнату, в которой будет жить квартирант и, неслышно удалилась на детские голоса.

Как произошло, что получив назначение на работу в Одессу, отец вместе с моей будущей матерью, Верой Ивановной (до замужества Матвеевко), преодолев сопротивление мужа и срочно вызванной из Кременчуга матери Веры, взяв годовалую Аллочку, бросив все, уехали создавать новую семью, в новой жизни. Какой силы должна была быть любовь, чтобы вот так, взявшись за руки, навсегда соединить свои сердца. Они мечтали о вечности, а впереди им было отпущено только 12 лет. 12 лет счастливой семейной жизни в любви и согласии.

Соединил их Бог. Разлучили люди и смерть.

Из рассказов бабушки, — Надежды Александровны Матвеевко (урожденная Трунова), ее предки получили дворянское звание из рук Императрицы Екатерины II. Во время знаменитого путешествия Екатерины II из Петербурга в Севастополь, на каждом участке длинного пути, по прихоти князя Потемкина, царствующую особу сопровождал один из местных жителей. В районе Кременчуга такой чести был удостоен мой прапрадед: вольный казак, хлебороб, чернобровый, кудрявый, красивый той особой мужской красотой, что так нравится женщинам, — Иван Трунов. Видно хорошо правил, рвущейся из сбруи, шестеркой лошадей лихой казак. В знак особой благодарности, подарила сумасбродная правительница казаку канатную фабрику и обласкала дворянским званием. Так, по преданию, начался дворянский род Труновых.

В 1900 году бабушка вышла замуж за железнодорожного машиниста Ивана Матвеевко, через год у них родилась девочка, которую назвали Вера. Семейная жизнь продолжалась недолго. Видимо не сошлись характерами, избалованная всеобщим вниманием, своенравная дворянка, кременчугская красавица Надя Трунова и пропахший угольной пылью машинист паровоза Иван Матвеевко. Вскоре разошлись. Воспитывалась Верочка без отца. Окончила Полтавский институт благородных девиц. Училась хорошо.

Особенно хорошо давались ей иностранные языки. На всю жизнь сохранила мама хорошие манеры, которым учили девочек в институте и интеллигентность, в самом высоком смысле этого слова.

В 1919 году бабушка с мамой уехали, из раздираемой противоречиями гражданской войны Украины, в тихую провинциальную Феодосию. Здесь в феодосийском банке начала трудовую деятельность Вера, а вскоре вышла замуж, и в 1921 году с мужем переехала в Харьков, где родила двоих детей. В 1922 году — Владислава, в 1924 году — Аллу. В декабре этого же года судьба свела ее с Львом Николаевичем, а весной 1925 года уехала в Одессу.

Отец и мать начинали жизнь в Одессе в маленькой комнатке в Красном переулке, недалеко от Греческой площади, но вскоре они поселились в уютном домике на Канатной улице, между 2-й и 3-й станциями фонтанской дороги. Здесь в сентябре 1926 года родился я. Семья увеличилась и на помощь маме из Кременчуга приехала бабушка. Жили очень дружно. У меня на всю жизнь сохранился стереотип супружеской жизни. Женившись первый раз, я не мог себе представить, что в семье возможны ругань и раздоры. В памяти был пример жизни моих родителей. Отец всегда был Левушка, а мать, — Верунчик или Верусик. Много не сохранилось в памяти, но один эпизод, характеризующий богатырскую силу отца, вижу, как сейчас. Рядом с нашим домом находилась мельница. Принесли оттуда гири и отец, перед собравшимися друзьями, продемонстрировал свою незаурядную силушку. Взяв полотенце он пропустил его под ручкой двухпудовой гири, и расставив ноги, зубами, за полотенце, поднял гирю. Один из друзей взял пудовую гирю и с размаха ударил по висевшей на полотенце, зажатом зубами, гире. На шее отца вздулись вены, лицо покраснело, а тридцатидвухкилограммовая громадина маятником раскачивалась между широко расставленных ног, под изумленными взглядами и одобрительный гул свидетелей отцовской удали.

Вскоре отец с матерью, бабушкой и двумя детьми перебрался в двухкомнатную квартиру по улице Разумовской на Молдаванке, а в 1932 году получили трехкомнатную квартиру по улице Жуковского, дом № 5.

Работа отца постоянно была сопряжена с риском для жизни, но он старался не показывать этого дома, чтобы лишний раз не беспокоить маму. Не всегда это можно было скрыть. В 1929 году, после очередной командировки, отец вернулся домой с перевязанной и подвешенной на косынке рукой. История этого ранения такова. В одном из приграничных районов участились террористические акты против руководящих работников и активистов, а также грабежи и разбойные нападения. Почерк всех этих преступлений говорил о том, что действует один и тот же преступник, после совершения очередного акта, каждый раз уходящий за границу. Несколько раз его преследовали, но он отстреливаясь, уходил от пограничников. Установили, что в одном из близлежащих сел живет его знакомая, у которой он скрывался после перехода границы, выжидая удобное время для совершения очередного террористического акта. Когда отца привлекли к операции по обезвреживанию диверсанта, то он первым делом постарался войти в доверие к его зазнобе и через нее узнал примерное время, когда надо ждать "гостя". Начальника заставы и свое начальство предупредил, что брать бандита будет один. Тщательно изучив район и местность, отец точно определил, где нужно ждать нарушителя границы и не ошибся в своих предположениях. Находясь в засаде, он сначала уловил шорох, а затем увидел, медленно продвигавшийся между деревьями силуэт человека. Подпустив диверсанта метров на 5-6, отец вышел из засады и громко потребовал: "Бросай оружие!". В ответ, в то же мгновение, прогремел выстрел. Острая боль обожгла руку. Не шелохнувшись и не изменив интонации, в ответ на выстрел в упор, отец повторил: "Бросай оружие!" — и пошел к бандиту. Матерый убийца дрогнул и поднял руки. Впоследствии, на допросе задержанный говорил, что если бы на него напала группа, он остреливаясь ушел бы от них, как уходил неоднократно: "А тут, стреляю в упор, а он стоит и спокойно предлагает сдать оружие. Не помню, как поднял руки", — показывал на следствии бандит.

В личном деле отца появилась скупая запись: "За обезвреживание крупного диверсанта, — объявлена благодарность ГПУ УССР и 200 рублей премия". В этом же году отца наградили "Ма-

узером" с золотой монограммой "За боевые заслуги" от Одесского губотдела ГПУ. В 1932 году Одесским облисполкомом отец вторично награждается боевым оружием. В 1934 году в личном деле появляется еще одна запись: "Поощрен месячным окладом зарплаты от ГПУ УССР — за личную храбрость во время ликвидации группы террористов".

Так служил бывший анархист, бывший махновец — оперуполномоченный разведки иностранного отдела Одесского ГПУ — НКВД — Зиньковский-Задов Лев Николаевич.

А теперь слово архивным документам:

Герб СССР
Военная Коллегия
Верховного Суда
Союза СССР
16 февраля 1990 г.
№ 6н-0808/89
12160, Москва,
ул. Воровского, д. 15

СПРАВКА

Дело по обвинению Зиньковского-Задова Льва Николаевича 1893 года рождения, арестованного 4 сентября 1937 года, пересмотрено Пленумом Верховного Суда СССР 29 января 1990 года.

Приговор Военной коллегии Верховного Суда СССР от 25 сентября 1938 года в отношении Зиньковского-Задова Льва Николаевича отменен и дело по обвинению его по ст. ст. 54-1"б", 54-8 и 54-11 УК УССР прекращено за отсутствием в его действиях составов преступлений, а по ст. 54-13 УК УССР — вследствие акта амнистии.

**Начальник секретариата Военной коллегии
Верховного Суда СССР
полковник юстиции
НИКОНОВ**

(Подпись, печать)

Через некоторое время у меня появляется документ, составленный 29 сентября 1938 года. Эти строчки нельзя читать без содрогания. Именно здесь поставлена точка в жизни замечательного человека, борца за всеобщее равенство людей, анархиста по призванию, — Льва Николаевича Зиньковского-Задова. Теперь появилась возможность найти, если не могилу, то место захоронения отца. Приведу этот документ полностью:

СПРАВКА

Зиньковский-Задов Лев Николаевич приговором выездной сессии Военной коллегии Верховного суда в Киеве от 25 сентября 1938 года осужден к ВМН.

Приговор приведен в исполнение.

Врид нач. I спецотд. НКВД УССР
лейтенант госбезопасности

(СЛАВИН)

29 сентября 1938 г.

СПРАВКА

Приговор о расстреле Зиньковского-Задова Льва Николаевича приведен в исполнение в гор. Киеве 25*/IX.1938 г.

* Чернилами записано "23", красным карандашом исправлено на "25".

Точно такая же справка составлена и на родного брата отца Зотова-Задова Даниила Николаевича, прошедшего с ним весь путь с 1918 по 1938 годы.

Не теряя надежды найти последнее пристанище отца, снова пишу письмо, на этот раз на имя Председателя Комитета госбезопасности Украины:

Уважаемый товарищ Председатель!

34 года добивался я реабилитации моего отца, работника ЧК, ГПУ, НКВД, полковника Зиньковского-Задова Льва Николаевича

ча, арестованного в гор. Одессе 26 августа 1937 года. 29 января 1990 года дело по обвинению Зиньковского-Задова Льва Николаевича пересмотрено Пленумом Верховного Суда СССР.

Приговор Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 25 сентября 1938 года в отношении отца отменен и дело по обвинению его по ст. ст. 54-1"б", 54-8, 54-11 УК УССР прекращено за отсутствием состава преступления, а по ст. 54-13 УК УССР вследствие акта амнистии.

В настоящее время мне стало известно, что приговор приведен в исполнение 25 сентября 1938 года в гор. Киеве.

Убедительно прошу Вас сообщить о месте захоронения моего отца.

Надеюсь получить от Вас ответ. Пусть место захоронения будет всего лишь топографическая точка. Это очень важно для меня, внуков и правнуков Льва Николаевича.

С уважением

полковник в отставке
В. Л. Зиньковский

29 июля 1990 г.

Думаю, и читатели согласятся со мной, что ответ на это письмо явился кульминацией в деле реабилитации отца и возвращения ему доброго имени. Потом, в результате многочисленных интервью, которые я давал корреспондентам различных газет и журналов, материалы, содержащиеся в этом документе, неоднократно тиражировались и выдавались за собственный материал. Обратимся к первоисточнику:

КОМИТЕТ

государственной безопасности
Украинской ССР
29 октября 1990 года
№3-18
г. Киев
Зиньковскому В. Л.

Уважаемый Вадим Львович!

Получив Ваше письмо, мы еще раз обратились к архивным документам о Вашем отце — бывшем сотруднике советской разведки Зиньковском-Задове Льве Николаевиче.

Мы понимаем, что многие страницы его сложной и трагической судьбы Вам известны, однако хотели бы сообщить о тех фактах его биографии, которые нашли отражение, в сохранившихся архивных материалах.

Лев Николаевич родился в апреле 1893 года в колонии Веселая Новозлатопольского района Екатеринославской губернии в многодетной семье. Его отец, Задов и мать, Задова Ева Вениаминовна, кроме Льва Николаевича, имели еще 10 детей.

Трудиться Лев Николаевич начал рано. С 1909 по 1912 год был чернорабочим на частной мельнице, каталем в доменном цехе одного из заводов Юзовки.

В 1913 году был осужден к 8 годам каторжных работ за принадлежность к партии анархистов.

По возвращении с каторги в 1917 году снова поступил на работу в доменный цех, где проработал до апреля 1918 года. Избирался в этот период членом и старостой цехового комитета. В сентябре 1917 года от рабочих доменного цеха был избран также членом Совета рабочих, крестьянских и солдатских депутатов.

В январе 1918 года он вступил добровольно в Красную гвардию, участвовал в боях по защите Донбасса от белогвардейских банд.

В апреле 1918 года в период оккупации немцами Украины, в составе красногвардейского отряда под руководством анархиста Черняка участвовал в районе г. Царицына в боях против белогвардейских войск генералов Каледина и Краснова.

Некоторое время после этого Лев Николаевич являлся начальником боевого участка ст. Жутово — станции Потемкинской. В августе 1918 года штабом Южного фронта был направлен для ведения подпольной работы в тыл к немцам на Украину.

По приезду на Украину он связался с атаманом Махно и находился у него до 1921 года. Занимал посты помкомполка, началь-

ника контрразведки 1-го Донецкого корпуса, комендантом т. н. Крымской группы в период ликвидации войск Врангеля, был членом штаба армии Махно и его адъютантом.

С августа 1921 по июнь 1924 года под фамилией Зиньковский находился вместе с Махно в эмиграции в Румынии.

В июне 1924 года возвратился в СССР и в декабре этого же года был принят на службу в органы ГПУ.

По немногочисленным архивным материалам сообщить более подробно об этих периодах жизни Льва Николаевича возможности не имеется, данная информация взята нами из его автобиографии, написанной в марте 1936 года.

За время работы в органах разведки Зиньковский-Задов Л. Н. зарекомендовал себя только с положительной стороны, проявлял личное мужество во время боевых операций, за что неоднократно поощрялся:

1929 год — благодарность ГПУ УССР и 200 рублей за обезвреживание крупного диверсанта;

1929 год — награжден "Маузером" с золотой монограммой с надписью "За боевые заслуги" от Одесского губотдела ГПУ;

1932 год — Одесским областным исполкомом награжден боевым оружием;

1934 год — награжден месячным окладом за личную храбрость во время задержания группы террористов.

Последняя должность Льва Николаевича в Одесском управлении НКВД — оперуполномоченный разведки.

4 сентября 1937 года Зиньковский-Задов Л. Н. был арестован по необоснованному обвинению в шпионской деятельности и 25 сентября 1938 года выездной сессией военной коллегии Верховного Суда СССР приговорен к высшей мере наказания. Приговор приведен в исполнение в тот же день в г. Киеве.

Ваш отец захоронен в 19 квартале Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства г. Киева (так называемого Быковня). По решению Правительства УССР там будет сооружен памятник жертвам массовых репрессий.

Как Вы уже знаете, постановлением Пленума Верховного Су-

да СССР от 29 января 1990 года Зиньковский-Задов Лев Николаевич полностью реабилитирован.

Нами дано поручение УКГБ Одесской области решить вопрос о выписке нового свидетельства о смерти Зиньковского-Задова Льва Николаевича и выплате Вам двухмесячного оклада по занимаемой Вашим отцом должности на день реабилитации.

Посылаем также копию автобиографии Льва Николаевича и его фотографию.

С уважением

Заместитель Председателя
Комитета
Г. К. Ковтун

Вскоре я получил письмо из УКГБ по Одесской области:

Управление комитета
госбезопасности
УССР по Одесской обл.
14 ноября 1990 г.
№ п/п-905
г. Одесса
Зиньковскому В. Л.

Уважаемый Вадим Львович!

Сообщаем, что нами направлены соответствующие документы в комиссию при Одесском областном Совете народных депутатов по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х и начала 50-х годов (270107, г. Одесса, ул. Свердлова, 83), на рассмотрение в отношении возмещения стоимости конфискованного при аресте Вашего отца Зиньковского Льва Николаевича.

Нами также направлено извещение в отдел ЗАГС исполкома Жовтневого района г. Одессы для подготовки и выдачи Вам свидетельства о смерти отца (270026, г. Одесса, ул. Ласточкина, 8).

В отношении получения двухмесячного оклада по занимаемой Вашим отцом должности на день реабилитации Вам необходимо обратиться в ФИНО УКГБ УССР по Одесской области (270001, г. Одесса, ул. Бебеля, 43).

Начальник подразделения
УКГБ по Одесской области
А.А. Столетов

* * *

Хто ж такий Вадим Львович Зіньковський?

Звичайно ж, син свого батька, який поставив собі за мету добитися його реабілітації, відновлення справедливості до Льва Миколайовича Зіньковського-Задова.

Вадим Львович народився 12 вересня 1926 року в м. Одесі. До Великої Вітчизняної війни закінчив 7 класів. У вересні 1941 року евакуювався з матір'ю в Казахстан, де закінчив курси трактористів і працював у Талди-Карганській МТС. В кінці 1942 року за комсомольською путівкою його направили у звільнені райони. В 1943 році працював трактористом на Кубані.

7 січня 1944 року в Радянській Армії. Учасник Великої Вітчизняної війни, з боями дійшов до Будапешта. Після закінчення в 1948 році танкового військового училища продовжував служити в армії. Пройшов шлях від командира взводу до командира полку. В грудні 1977 року у званні "полковник" звільнений в запас через хворобу. Нагороджений двома орденами і 22 медалями.

Вадим Львович разом з дружиною виховали двох синів, які стали офіцерами Радянської Армії.

У 1998 році син Льови Зіньковського з дружиною приїздив у Гуляйполе на святкування 110-річчя від дня народження Нестора Івановича Махна. Після звільнення в запас працював до 1998 року директором пансіонату і віце-президентом ВТ "Геленджиктурист".

* * *

МИХАЙЛОВ-ПАВЛЕНКО — син селян із Центральної Росії, петроградський анархіст, учасник махновського руху з 1919 року.

Був організатором і командиром інженерно-залізничних військ армії махновців. Надзвичайно чиста і делікатна душа юнака-ідеаліста. 11 чи 12 червня 1919 року, знаходячись на бойовому поїзді і не виходячи ні на хвилину із боїв з наступаючими денікінцями, був разом з Бурбигією по-зрадницьки схоплений Ворошиловим, командиром 14-ї армії, і страчений 17 червня 1919 року в Харкові.

РИБІН (ЗОНОВ) Петро — робітник-металіст із Орловської губернії. Під час царської реакції емігрував у Америку, де відразу увійшов у профспілковий революційний рух і відіграв у ньому велику роль, був членом Союзу російських робітників Сполучених Штатів і Канади. На початку революції 1917 року вернувся через Японію і Владивосток у Росію і зупинився в Катеринославі. Тут він цілком пішов у профспілковий рух і користувався великою популярністю серед робітників.

У кінці 1917 року катеринославські робітники посилають його на всеукраїнську конференцію представників фабрично-заводських комітетів і профспілок. На цій конференції прийняли схему Рибіна, схему об'єднання промисловості і відновлення транспорту. Після цього Рибін залишається в Харкові, працюючи у спілці металістів та інших центральних установ промисловості і транспорту.

Влітку 1920 року він усвідомлює, що з більшовиками працювати неможливо, тому що вони увесь свій фронт повернули проти робітників і селян.

— Следует заметить — писал П. Аршинов, — что Рыбин работал с большевиками в качестве кропотливого усидчивого профессионального работника и совсем не предьявлял советской власти анархических требований. Однако, оставаясь только профессионалом, он нашел невозможным честно служить рабочему классу в условиях коммунистической диктатуры. Осенью 1920 г. его мысль обращается к лагерю Махно, он едет туда и становится энергичным работником в культурной области этого движения. Через некоторое время его выбирают в Совет революционных повстанцев в качестве члена и секретаря Совета. Как организатор и культурный работник, Рыбин проявляет огромную энергию. В январе 1921 г. он временно покидает лагерь махновцев и едет в Харьков.

Здесь у него было намерение вызвать по телефону Раковского, назваться и заклеить позором его и остальных виновников изменнического нападения на махновцев и анархистов. Возможно, что он и выполнил это свое намерение и, возможно, что это привело его к гибели; через 5 дней по прибытии в Харьков он был арестован, а через месяц после этого расстрелян по постановлению Че-Ка: расстрелян большевиками, которые не так давно прочили ему большую будущность как самобытному, из низов вышедшему организатору и теоретику рабочего движения".

МАКЕЄВ — робітник м. Іваново-Вознесенська. Член Іваново-повстанської організації анархістів. Приїхав у Гуляй-Поле в кінці квітня 1919 року разом з 36 робітниками-анархістами Іваново-Вознесенської організації. Спочатку вів пропагандистську роботу. Незабаром його обрали комендант штабу армії. В кінці листопада 1919 року, командуючи повстанським загonom у районі станції Запоріжжя, був убитий в бою з частинами генерала Слащова.

КОЛЯДА Євдоким — середняк с. Петропавлівки Олександрівського повіту. Анархіст з 1918 року. Командир петропавлівського загону в 1918 році, член оперативного штабу, начальник бойової дільниці махновців на початку 1919 року. З вересня того ж року — командир кавалерійської бригади Повстанської Армії (махновців), в 1920 році — член штабу армії. Вбитий 24 листопада 1920 року в бою з 3-м кавкорпусом.

* * *

Так все-таки хто ж такі махновці і за що вони боролися під чорним прапором?

На це питання дав відповідь культурно-освітній відділ Революційної Повстанської армії України (махновців) у листівці

1. КТО ТАКИЕ МАХНОВЦЫ И ЗА ЧТО ОНИ БОРЮТСЯ?

1. Махновцы — это крестьяне и рабочие, восставшие еще в 1918 году против насилия немецко-мадьярской [sic], австрийской

и гетманской буржуазной власти на Украине. Махновцы — это те труженики, которые подняли знамя борьбы против Деникинщины и всякого гнета, насилия и лжи, откуда бы последняя не исходила. Махновцы — это те самые труженики, трудом которых всю жизнь обогащается, жиреет и царствует буржуазия вообще и ныне советская буржуазия в частности.

2. ПОЧЕМУ МЫ НАЗЫВАЕМСЯ МАХНОВЦАМИ?

Потому, что впервые, в самые тягчайшие дни реакции на Украине, мы увидели в своих рядах неизменного друга и вождя МАХНО, голос протеста которого против всякого насилия над трудящимися прозвучал по всей Украине, призывая на борьбу против всяких насильников, мародеров и политических шарлатанов, обманывающих нас, и который поныне идет совместно с нами в наших общих рядах безизменно [sic] к конечной цели: раскрепощению трудящихся от всякого гнета.

3. В ЧЕМ ВЫРАЖАЕТСЯ ПО НАШЕМУ ОБОСНОВАНИЮ РАСКРЕПОЩЕНИЕ?

В свержении монархического, коалиционного, республиканского и социал-демократического, коммунистически-большевистского партийного правительства, место которых должен заменить свободный, ни от кого независимый, советский строй трудящихся без власти и ими писанных произвольно законов; так как советский строй не есть власть социал-демократов, коммунистов-большевиков ныне именующихся советской властью, а есть высшая форма безвластного антигосударственного социализма, выражающего собою организацию свободного, счастливого и от властей независимого строительства общественной жизни трудящихся, при котором каждый труженик в отдельности и общество в целом сможет самостоятельно строить свое счастье и благополучие по принципу солидарности, дружбы и равенства между собой.

4. КАК МАХНОВЦЫ ПОНИМАЮТ СОВЕТСКИЙ СТРОЙ?

Сами труженики должны свободно избрать свои советы, выполняющие волю и порядки самих трудящихся, то есть советы **ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЕ**, а не властные.

Земля, фабрики, заводы, рудники, железные дороги и прочие народные богатства должны принадлежать самим трудящимся, работающим на таковых, то есть, должны быть социализированы.

5. КАКОВЫ ЖЕ ПУТИ ДОСТИЖЕНИЯ ЦЕЛИ У МАХНОВЦЕВ?

Непримиримая революционная и последовательная борьба со всякой ложью, произволом и насилием, откуда бы последнее не исходило; борьба не на жизнь, а на смерть, борьба свободным словом, правдивым делом, борьба с оружием в руках. Только через упразднение всяких правителей, через разрушение всяких основ их лжи, как в государственном, так и политическом и экономическом отношении. И только через разрушение государства и посредством социальной революции можно осуществить подлинный Рабоче-крестьянский советский строй и прийти к **СОЦИАЛИЗМУ**.

27 апреля 1920 г.

Культурно-просветительный отдел
Повстанческой Армии (махновцев)

РЕПРЕСІЇ

Вже перші виступи повстанців проти окупантів викликали зворотну реакцію — репресії, терор. Братів Омеляна і Карпа вбили тільки за те, що носили прізвище Махно. Доценту спалили і зруйнували батьківську хату, а це теж викликало негативну реакцію — помсту.

Про цей факт писала 4 квітня 1919 року більшовицька газета "Известия": "В даний момент сім'я Махна знайшла притулок у тісній хаті старшого брата. Махно міг би реквізувати найкращий

будинок в Гуляйполі для своєї сім'ї. Але він цього не зробив, щоб хто-небудь не мав права сказати, що він використовує владу для власних вигод".

Розповідає В. Голованов: "В Гуляйполі стояв мадьярський батальйон з командою з офіцерів-австрійців. Будинок матері Махна окупанти спалили так, як і будинки інших заколотників сімнадцятого року, розстріляли старшого брата Омеляна, який був фактично інвалідом світової війни і до бунту не мав відношення..."

Згадує Н. І. Махно: "В першу чергу вони знайшли потрібним відомстити мені, як організатору революційних сил району".

Найстаршого, Карпа, теж водили розстрілювати, але з невідомої причини, через знущання чи що, пальнули поверх голови і стали полосувати нагайками, питаючи, де гроші. Карпо Іванович чоловік був смирний, працював, як віл, годуючи одинадцятьох дітей, грошей у нього зроду не було. Залпу в обличчя собі і батогів він не виніс і ледве дотягнувши до дому, попрощався зі всіма і помер.

Ці жертви були невинні, вони кликали до помсти, і син Карпа Мишко потім пішов у загін до Махна — мстити за батька (В. Голованов "Тачанки с Юга". М., 1997, с. 67).

Щоб зрозуміти психологію махновців, причини, що породили і особливо проявилися в 1920-1921 роках репресії проти всіх, хто виступає за повстанців, ще раз звернемося до В. Голованова, який твердить: "Махно в 1919 році червоним не зраджував, фронту не відкривав і зрадником не був, що зрадником його зробили, іменно зробили за допомогою всіх можливостей пропаганди зовсім конкретні люди із більшовиків, яким треба було звітувати — чому програна війна, де за їх же словами, вона повинна була бути виграна?" (с. 110).

Коли ще тільки перші пробні камінці почали кидати в махновців, командуючий Другою армією червоних Скачко мав мужність телеграфувати Антонову-Овсеєнку особисто: "Дрібні місцеві надзвичайки ведуть посилену кампанію проти махновців і в той час, як ті проливають кров на фронті, в тилу їх ловлять і переслідують за одну тільки приналежність до махновських військ. Нерозумними, безтактними витівками дрібні надзвичайки безумовно провокують махновські війська і населення на бунт проти

радянської влади. Так далі продовжуватися не може; робота місцевих надзвичайок без сумніву провалює фронт і зводить на ніщо всі військові успіхи, створюючи таку контрреволюцію, яку ні Денікін, ні Краснов ніколи створити не могли".

Гуляйпільське братське кладовище, де поховані перші жертви революції — 45 робітників і селян із махновського загону самооборони, підступно порубані білими під залізничною станцією Гуляйполе. Фото 1965 р.

Побувавши в Гуляйполі, Антонов-Овсієнко телеграфував у Харків: "Треба негайно припинити газетне цькування махновців, яке почалося".

Але цього не було зроблено і запущений Троцьким маховик почав набирати обертів. При бажанні його ще можна було зупинити.

В 20-х числах грудня 1919 року червоні війська прийшли на територію, яку контролювала Революційна Повстанська Армія України (махновців), як засвідчує П. Аршинов: "Зустріч між махновцями і червоноармійцями вийшла теплою, товариською. Був організований загальний мітинг, на якому бійці обох армій протягували один одному руки, заявляючи, що у них спільний ворог — капітал і контрреволюція. Така згода тривала з тиждень". (П. Аршинов. Історія махновського руху. З., 1995, с. 150). Але червоному командуванню необхідно було за всяку ціну скопромету-

вати махновців і після відмови їх іти на радянсько-польській фронт, Махна оголошують знову поза законом. Війна ця тривала дев'ять місяців, доки знову махновці не стали червоним у пригоді. А до того... між махновцями і комуністичною владою пішла жорстока боротьба, яка "приняла беспощадний характер с обеих сторон" (там же, с. 151).

Жертвами часто ставали не махновці, а зовсім невинні люди. "Прихід червоних дивізій в будь-яке село незмінно супроводжувався захопленням місцевих селян, яких потім розстрілювали або як махновців, або як заручників. Село Гуляй-Поле, яке десятки разів переходило із рук червоних в руки махновців і назад, більше всього постраждало від цього. При входженні в село або при відступі із нього командири червоних частин незмінно захоплювали декілька десятків селян, більшість просто з вулиці і розстрілювали їх. Будь-який житель Гуляй-Поля може розказати приголомшливі історії із цієї практики більшовицької влади. В різних місцях України було розстріляно і скалічено до 200 тисяч селян і робітників. Така ж кількість була заслана у віддалені міста Росії і Сибіру.

Махновці — революційні сини революційного народу — не могли залишатися пасивними, бачачи таку жакливу наругу над революцією" (с. 153).

Разом з тим, свідчить П. Аршинов: "Доводиться дивуватися тому такту, витримці і революційній честі, з якою махновці обходилися з широкою червоноармійською масою: ні один чоловік із цієї маси, потрапляючи до них в полон, не терпів від них. І це проходило в той час, коли захоплених махновців, хто б вони не були, обов'язково розстрілювали тут же перед червоноармійцями.

Зовсім інакше вели себе махновці з верхівкою Червоної Армії і надмінною аристократією. Їх вони вважали єдиними і справжніми винуватцями всіх страхіть, які влада творила в районі. Ці верхи свідомо умертвляли волю народу і перетворювали увесь повстанський район у рану, що кровоточить. І з ними махновці чинили відповідно: при захопленні, звичайно, убивали.

Захоплених махновців, якщо не розстрілювали зразу, то садили в тюрми, катували і часто муками намагалися добитися від них відмови від руху, видачі товаришів і вступу на поліцейські посади.

Березовський, помічник командира 13-го повстанського полку, потрапивши у руки більшовиків, став агентом особливого відділу (чека); але він пішов на це, за його словами, зазнаючи катувань і тортур. Начальнику підривної команди махновців Чубенку більшовики пропонували волю, якщо він сприятиме у вбивстві Махна (там же, с 153-154).

Червоні неодноразово намагалися організувати вбивство Махна, але терпіли поразку за поразкою.

Запущений молох знищення і руйнації працював на повну силу. Особливо грізних обертів він набрав після розгрому барона Врангеля у Криму, коли надійшов час впритул зайнятися всієї Червоної Армії Революційною Повстанською Армією України (махновців). В цьому смертельному двобої пощади не було нікому.

24 жовтня 1998 року районна газета "Голос Гуляйпільля" надрукувала матеріал "Так розстрілювали...": "Злочин це чи трагедія, вирішувати читачеві, та світло правди хай освітлює ці факти.

13 липня 1920 року, коли Революційна Повстанська Армія України (махновців) — РПАУ(м) проходила Юзівський (нині Донецький) район, то Чаплинська група Червоної Армії, у складі якої налічувалось 5000 багнетів, 1000 шабель при 12 гарматах та чекістських батальйонах із Москви, Петрограда, Харкова та інших міст, зненацька напала на ліву колону РПАУ(м) — піхотну групу Клейна і з допомогою бронепоездів розбила її в районі станції Курахівки, що на захід від Юзівки (Донецька). Група Клейна складалася тоді з 3-х полків піхоти (3000 багнетів) і одного кавполка (500 шабель) при 100 кулеметах і 5-ти гарматах. Клейн устиг врятувати дві гармати, 30 кулеметів і кавполк: решта все потрапило в полон. Тут же, на місці, чаплинці розстріляли до 2000 полонених бійців Революційної Повстанської Армії України (махновців). Цей злочин Чаплинської групи був покараний, до 9 серпня 1920 року вона була розбита махновцями.

Виконуючи наказ командуючого Південним фронтом М. В. Фрунзе, в ніч з 25 на 26 листопада 1920 року 42-а стрілецька дивізія червоних атакувала піхотний полк Клерфмана РПАУ(м), який стояв у селі Малій Токмачці Оріхівського району Запорізької області. Пам'ятаючи, що з керівництвом Червоної Армії

підписано договір про спільні дії, піхотний полк Клерфмана не став чинити опір. Лише командир полку з полковою кіннотою (три сотні) пробився через лави червоних і прибув у Гуляйполе, по дорозі розігнавши червоний батальйон Ленінських Петроградсько-Московських курсантів.

За свідченням командира полку Клерфмана: "Червоні командири із кулеметів розстрілювали полонених, полк цілком загинув". Розстріляли близько тисячі повстанців.

За спогадами селян-очевидців із села Мала Токмачка, що записані краєзнавцем Шитиковим М. М., розстрілювали полонених справа біля дороги з Малої Токмачки на Оріхів, за п'ятсот метрів від села.

Земля пухом праху Вашому невинно, без суда і слідства, убієнні. Пам'ять про вас — у народі!"

На розв'язаний червоними терор та винищення повстанці відповіли своїм терором. Як правило, винищувались командири, комісари, комуністи, продзагонівці.

Після розгрому Кримської групи військ настали чорні дні.

"Забирали всех, — пишет Волин, — вплоть до 14-16-летних мальчиков. Будто речь шла "об уничтожении грязной расы анархистов до третьего колена". "Всего в последнюю неделю ноября (мова йде про 1920 рік — Авт.) в Харькове было арестовано 346 анархистов. Представляющие махновскую делегацию Попов, Буданов и Хохотва были отправлены в Москву и расстреляны. Всего в Москву из Харькова было переправлено 40 человек. Вновь возвращался в знакомые места отсидки Волин, впервые должны были увидеть настоящие застенки ЧК махновские командиры Середа, Зинченко, Колисниченко".

"Надежды анархистов интегрироваться в систему советского строя рухнули", — цілком правильно зробив висновок В. Голованов.

Як стверджує Л. Кирилаш: "В останні дні 1920 року органи ЧК закінчили справу, яку можна вважати символічною".

Із записки уповноваженого особвідділу (номер написано не розбірливо): "Начальнику контрпункта при полештадиве 7 кавдивизии. Препровождаю при сем арестованного племянника "Махно" —

Махна Павла". Чекісти не цікавились родинними зв'язками 18-річного жителя Гуляйполя Махна Павла Савовича, однак ймовірно, що він дійсно був сином старшого брата Нестора Махна — Сави, якого червоні розстріляли в Гуляйполі у січні 1920 року.

А було так: 20 грудня у с. Воздвижівці Гуляйпільського повіту троє махновців під командою Зелінського роззброїли 15 червоних кавалеристів, але нікого з них не вбили. Павла Махна Зелінський попросив заховати у себе одного з сільчан, який і здав хлопця червоним по приходу їх в село. Хлопця звинуватили в участі у роззброєнні червоноармійців, однак той звинувачення заперечував і пояснював, що в боях не був і нікого не вбив, а сховався, щоб "красные меня не зарубали ибо каждому своя жизнь дорога". Не здобувши доказів вини хлопця, слідчий робить висновок, що Махно "никакой должности не занимал, но бывал всюду, что дает основание предполагать, что его функции были возить награбленное добро". Комісія — "трійка" винесла юнаку смертельний вирок — розстріл. Постанову виконали 28 грудня 1920 року об 11 годині.

Хіба це не трагедія? На початку року від рук чекістів загинув батько, а наприкінці — син.

Та, на жаль, це була не остання репресія проти махновців. Ще жорстокіший терор і нові методи його ведення (розстріли заручників і просто авторитетних людей, провокації чекістів, які діяли під маркою махновців) були ще попереду. "Відлуння" махновського "спадку" довго ще чулося й після відходу Махна в Румунію.

Репресивна машина неквапливо, але упевнено перемелювала все, що хоч трішки пахло "махновією". В квітні 1926 року ДПУ республіки розіслало на місця секретний циркуляр "Про махновців" і зобов'язала вести контроль за ними, особливо в тих округах, де колись діяла махновська армія.

Тільки протягом лютого-березня 1938 року Гуляйпільським райвідділом НКВС було заарештовано 40 колишніх махновців.

У звинувачувальному висновку і постанові "трійки" УНКВС по Дніпропетровській області зазначалося, що всіх їх визнано винними в тому, що були учасниками Гуляйпільського військово-махновського контрреволюційного повстанського полку, який ставив за мету збройну боротьбу шляхом організації повстання проти ра-

дянської влади, здійснювати антирадянську агітацію, готувати диверсійні акти на державних та колгоспних об'єктах і терористичні акти проти сільських активістів, комуністів і комсомольців. Незважаючи на те, що ніяких доказів "контрреволюційної" діяльності знайти не вдалося, всіх їх було розстріляно і лише в 1959 році помертньо реабілітовано (ДА СБУ, УСБУ в Запорізькій області, справа № П5124).

Цікавим є спостереження О. В. Скрипника з Києва, що Гуляйпільський та навколишні райони у тридцяті роки давали змогу репресивним органам виконувати й перевиконувати плани по викриттю "ворогів народу". Адже у махновській армії служили тисячі, навіть, десятки тисяч чоловік. Як наслідок, багато з них у роки тоталітаризму потрапили до списків неблагонадійних.

Згубна традиція по виконанню й перевиконанню планів по викриттю махновців дала про себе знати в середині 80-х років двадцятого століття, напередодні горбачовської перебудови. Які то були часи — представники старшого покоління добре пам'ятають: економіка країни — супергіганта задихалася від надмірного перенапруження у воєнному змаганні з другим супергігантом, який був на іншому кінці планети, суспільство, яке зав'язло в корупції, хабарництві, "кумівстві", було у стані рибини, викинутої на берег. Духовна деградація країни давала про себе знати у всіх сферах життя, хоча офіційна ідеологія, пропаганда продовжувала нарощувати темпи по звеличенню нашого керманіча. Тверезо мислячі люди починали, особливо після смерті Брежнєва, відкрито говорити про недоліки не тільки дома в себе на кухні, а й в колективах, на зборах. Особливо їх обурювали діди-пенсіонери, що засідали в Політбюро ЦК КПРС і їх водили стрункі статурні хлопці попід руки. "Коли ж затхлості, рутині, застою буде кінець?" — питали один в одного. Але відповіді поки що не було. Дещо політична, економічна й ідеологічна атмосфера в суспільстві почала мінятися на краще з приходом Генсеком Ю. В. Андропова, але йому доля не дала довгого віку і тоді появився на політичній арені К. У. Черненко — слабовільна і слабосильна людина.

В цей період і "організувалася" в Гуляйполі махновська справа, яка розгорнулася навколо книги Кліма Поліщука "Гу-

ляйпільський батько", випущеної видавництвом "Коломия" в 1925 році. Видавництво знаходилося тоді на території Західної України, яка не входила до складу УРСР. А мав книгу гуляйпільський краєзнавець Володимир Ілліч Жилінський. Хто ж він такий і як книга опинилася у нього?

Звернемося до автобіографії Володимира Ілліча, написаної 26 травня 1996 року: "Я, Жилінський Володимир Ілліч, народився в Санжарівці (нині с. Полтавка) Гуляйпільського району Дніпропетровської (нині Запорізької) області 8 лютого 1930 року.

Тут же в селі в 1938 році пішов у перший клас Санжарівської СШ. Під час окупації німецько-фашистськими загарбниками нашого району мешкав з батьками у цім же селі. Після звільнення у вересні 1943 року працював у колгоспі "Комсомолец": збирав пізні культури (картоплю, кукурудзу, сояшник). Середню школу спалили німці, то вчилися в інших будівлях, відведених під школу.

В 1948 році, не закінчивши середньої школи, поступив у механічний технікум в м. Великий Токмак (нині Токмак). Був зарахований на перший курс з наданням гуртожитку, але без стипендії (на вступних екзаменах одержав одну трійку), тому в кінці серпня того ж року забрав документи в технікумі і виїхав до Запоріжжя. Там поступив у залізничне училище № 3 при Запорізькому паровозоремонтному заводі за спеціальністю слюсар по ремонту паровозів.

В училищі навчався на "відмінно". Вибирався членом комітету комсомолу і заступником секретаря. Одночасно з навчанням в училищі закінчив вечірню школу в 1950 році і одержав атестат зрілості. В квітні того ж року парторганізація училища прийняла мене кандидатом партії. Училище закінчив на "відмінно" і з двома похвальними грамотами — від дирекції училища і від обкому комсомолу (грамота підписана секретарем).

Зразу ж після закінчення училища склав іспити і був зарахований в Дніпропетровський гірничий інститут. В 1955 році закінчив горно-механічний факультет за спеціальністю збагачення корисних копалин.

В інституті виконував громадські доручення: на першому курсі був секретарем комсомольської організації курсу горно-ме-

ханічного факультету, через рік — технічним секретарем партбюро факультету.

В серпні 1955 року розпочав трудову діяльність молодого інженера майстром ВГК шахти № 27 тресту "Сніжняноантрацит" у Сніжнянському районі Донецької області. В цьому ж році був призначений пропагандистом семінару по економіці при шахтоуправлінні.

За станом здоров'я у травні 1956 року був звільнений з роботи на шахті і переїхав до м. Гуляйполя. В липні того ж року затверджений інструктором Гуляйпільського райкому КП України по зоні Успенівської МТС. З квітня 1957 року перейшов на роботу в завод сільгоспмашин (тоді називався завод сільгоспобладнання), де працював контролером ВТК, майстром механічного і ливарного цехів, технологом, старшим технологом, металургом, потім начальником механічного, ливарного цехів, головним інженером заводу, начальником бюро і техвідділу заводу, а з 1981 року переведений контролером ВТК корпусу малих серій. З 1 листопада 1990 року на пенсії.

На заводі весь час був пропагандистом у системі політосвіти (політшкола, гурток по вивченню історії партії та семінар по економіці). При вивченні історії для використання місцевого матеріалу (правильніше, за його відсутністю) довелося активно включитися у збір його. Були поїздки у Дніпропетровський і Запорізький обласні державні архіви, публічні бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна в Ленінград, ім. Короленка в Харків та Академії Наук в Київ, в книжкову палату в м. Харків та листування-запити в публічну бібліотеку ім. Леніна м. Москви і архів управління кадрів Міністерства оборони Союзу РСР та ін.

Для цього використовувалися відрядження в Ленінград, Київ і Харків, обласні архіви — більше за рахунок вихідних і різних відпусток.

Перший матеріал з історії рідного краю відклав ще в 1950 році, а систематичніше почав збирати дані в 1958 році, а активно — з 1960 р. Розпочав друкуватись в районній газеті з 1969 року.

Ще навчаючись в школі, почав записувати анекдоти та приказки в ріднім селі. Добірку прислів'їв про В. І. Леніна і Ко-

муністичну партію було надруковано в журналі "Народна творчість і етнографія" за 1960 рік в № 3 та в районній газеті.

В 1984 році за розповсюдження "вредної" літератури (мав мікрофільм з книги К. Поліщука "Гуляйпільський батько", виданої в м. Коломиї в 1925 році (1 частина) і 1926 році (2-га частина) і дав одному журналісту) був виключений з рядів партії і з цього року не допускався до пропагандистської роботи та друкування матеріалів у районній газеті. Друкуватись в "районці" знову розпочав у 1988 році.

Був одним із авторів нарисів з історії Гуляйполя в "Історії міст і сіл" (українське і російське видання) та "Книги пам'яті".

У автобіографії Володимир Ілліч дещо сказав про "Гуляйпільського батька" і атмосферу навколо нього.

"Свою находку Владимир Ильич дал почитать журналистам районной газеты "Заря коммунизма", а те, по своей доброте — братьям по перу соседней пологовской газеты", — пишуть Т. А. Безпечний, Т. Т. Букреева у книзі "Нестор Махно: правда и легенды", — хто-то из фотокоров перефотографировал ее. Что было дальше — нетрудно представить. Работники органов "выловили" копию в Запорожье. Так, как книжка издана была при буржуазном строе в Западной Украине, то по закону недавнего времени, являлась крамольной". А звідси і наслідки: виключення з партії і "возня" з переведенням на нижчу посаду.

Чого тільки вартє розпорядження помічника директора по кадрах і побуту заводу від 25 березня 1984 року. Подаємо дослівно (все-таки цікавий документ): "Контролеру ОТК. Администрация опытно-экспериментального завода сельхозмашин, рассмотрев постановление закрытого партийного собрания от 19 марта 1984 г. "О целесообразности пребывания тов. Жилинского Владимира Ильича в должности контролера ОТК, а также учитывая грубые нарушения трудовых обязанностей и потерей авторитета в коллективе, считает невозможным дальнейшее пребывание тов. Жилинского Владимира Ильича в должности контролера ОТК и предлагает ему работу по выбору, не связанную с контрольными функциями, в качестве:

1. Слесаря по ремонту обладнання.
2. Резчика металла.
3. Грузчика".

Цікаве зауваження до наведеного документа зробив В. І. Жилінський:

1. С предьявленным обвинением совершенно не согласен.
  2. Как рабочего — беспартийного, да еще и заочно, закрытое партийное собрание согласно Устава КПСС, разбирать не имеет права.
  3. За три года работы контролером ОТК ни грубых нарушений, а также даже замечаний, устных или письменных не было.
  4. Предлагаемая работа не соответствует состоянию здоровья.
  5. Как инженеру, необходимо предложить работу инженера".
- Володимир Ілліч (до честі йому) не ходив у вищі партійні інстанції не благав, щоб повернули партійний білет. Чому?

— Тому, що я почував і відчуваю себе невинним. Справу з "Гуляйпільським батьком" було надумано. За неї дехто отримав подяки і підвищення по службі, у мене ж совість чиста, бо до Махна я проявляв інтерес як краєзнавець.

Нищівний караючий молот дуже боляче вдарив по працівниках Гуляйпільської районної газети "Зоря комунізму". Постраждали члени партії: відповідальний секретар П. І. Дашевський, фотокор Ю. П. Тур і безпартійний завідуючий відділом І. І. Нежижим.

В чому їх звинувачували? Щоб відповісти на питання, вдамося до (тепер уже історичного документа) — протоколу відкритих партійних зборів редакції газети "Зоря комунізму" від 5 березня 1984 року, на яких розглядалося питання "Про негідну поведінку працівників редакції, членів КПРС т.т. Дашевського П. І. і Тура Ю. П."

З інформацією на зборах виступив відповідальний працівник райкому партії. Він, зокрема, сказав: "Здійснюючи контроль за діяльністю районної газети "Зоря комунізму", було встановлено, що окремі її працівники, зокрема т.т. Дашевський П. І., Тур Ю. П., Нежижим І. І. (перші два — члени КПРС), допустили "вольности" у вчинках і висловлюваннях, які стосуються нашої радянської дійсності, діяльності місцевих партійних і радянських органів, ок-

Зліва направо: І. К. Кушніренко, І. І. Нежижим, Л. С. Верьовка, В. І. Жилінський, В. І. Яланський, П. І. Дашевський, м. Гуляйполе, 9.05.2000 р.

ремих керівників. Концентрували при цьому увагу на недоліках і упущеннях, допускали перебільшення. Крім цього серед співробітників вони поширювали інформацію зарубіжних радіостанцій ("Голос Америки", "Бі-бі-сі").

Фотокор редакції т. Тур Ю. П. разом з інженером заводу сільгоспмашин т. Жилінським В. І. займались розмноженням забороненої (ворожої по смислу і націоналістичної за змістом) книжки К. Поліщука "Гуляйпільський батько". В подальшому фотонегативи знаходились у користуванні Дашевського П. І. та Нежижима І. І.

Вказані проступки комуністів несумісні з високим званням члена партії і працівника радянської преси".

Таке було офіційне звинувачення (не забуваймо, тоді йшов 1984 рік і до початку перебудови залишався цілий рік).

Збори постановили: "За негідну поведінку працівників редакції, членів КПРС т.т. Дашевського П. І. і Тура Ю. П. із рядків КПРС виключити".

Не залишилися без суворого партійного покарання член бюро РК КПУ редактор газети і секретар партійної організації.

Слідом за виключенням з рядів КПРС т. т. Дашевський П. І., Тур Ю. П. і безпартійний тов. Нежижим І. І. були звільнені з роботи в редакції. Тур і Нежижим після роздумів та митарств пішли робітниками дослідно-експериментального заводу сільгоспмашин, Дашевський — вихователем у Гуляйпільську допоміжну школу — інтернат. Він не примирився з виключенням з рядів КПРС і через кілька років по тому добився, що його заново прийняли в партію.

Ю. П. Тур до виходу на пенсію працював на заводі, а І. І. Нежижим через кілька років страждань повернувся на попереднє місце роботи в редакцію районної газети, де і працював до 3 лютого 2004 року. Справедливість восторжествувала, але поранені душі кровоточать і досі, не можуть забути кривди, загублених років життя, передчасної сивини на скронях, що лягла, як ранній сніг на молоде дерево.

* * *

Серед тих людей, хто постійно захищав честь, ім'я та справу Нестора Махна — "Гуляйпільського батька", — був його двоюрідний онук Віктор Іванович Яланський. Скільки довелося сьорбнути з чаші полинового меду за свого родича, це знає тільки один він. Але Віктор Іванович не здавався ні за яких обставин.

Невисокий, русявий, з хитринкою в очах чоловік (вуличне прізвисько "Килина", від імені матері) віддалік схожий на свого легендарного родича.

Злі вітри доперебудовного періоду не оминули і його, людину, яка ніколи не приховувала гордості і симпатії до Нестора Івановича і в знак поваги до нього назвала сина Нестором. У офіційних будинках його умовляли не чинити так, але він не послухав.

Свого часу Яланський багато клопоту завдавав кипучою енергією кадебістам і партійним функціонерам, його часто запрошували на "бесіди", а то непрохані гості відвідували невтомного

"махновця" дома, перекидаючи усе вверх дном, шукаючи заховані матеріали про Н. І. Махна. Вони хотіли винищити все, що про нього мали в цій хаті, але і господар був не промах: цінні матеріали і фотографії закопував у землю (тим паче, що у дворі і на городі місця вистачало). І все ж найбільший трус і погром стався у березні 1984 року, коли "розкрутили" справу із Жилінським і працівниками районної газети. Та, слава Богу, до арешту не дійшло: перебудовні вітри потроху починали вносити зміни у затхлу, застійну, задушливу атмосферу подавлення "інакомислія".

А тут, у 1989 році Олена Несторівна Міхненко (дочка Махна) отримала повідомлення про свою реабілітацію, а згодом і матері Галини Андріївни Кузьменко (посмертно). Взнавши приємну новину, В. І. Яланський пише заяву до Верхньої Ради України та Прокуратури України із проханням реабілітувати його діда — Нестора Івановича Махна. Коли там отримали листа, то в Гуляйполе полетів гнівний наказ: розібратися із зухвальцем і поставити на місце, провести роз'яснювальну роботу: відповідь "о проделанной работе" направити в Київ.

Для проведення "бесіди" з "Килиною" була утворена група, куди входив і поважний за віком пенсіонер, історик, знавець махновського руху. Під час бесіди він намагався довести Віктору Івановичу, що Махно — бандит з великої дороги, ворог трудового народу і радянської влади.

Бесіди відбувалися в кабінеті секретаря партійної організації дослідно-експериментального заводу сільгоспмашин (свого часу тут працював ливарником Нестор Махно).

І до честі Віктора Івановича, він тримався зі своїми опонентами чесно і гідно.

"Ви мені доведіть, — стояв він на своєму, — в чому моя провина. Хіба може бути гріх у тому, що я хочу знати правду про діда. Так, я послав заяву в Київ і хочу, щоб справедливість щодо Нестора Івановича була відновлена".

— Та він неперевершений бандит, кат селянства, — доводили Віктору Івановичу учасники бесіди, — і його засудила, розвінчала історія.

— Е, ні, — уперто стояв на своєму "махновець", — історія не сказала свого останнього слова і я переконаний: прийдуть часи і гуляйпільська земля гордитиметься, що тут народився і діяв її легендарний син — Нестор Іванович Махно.

— Ну, так же не можна, — переконували упертюха. — Нащо ворухити минуле і наживати зайвих неприємностей? Був би товариш Яланський поступливіший, відкликав би заяву, — хитали головами, — дивись і знайшлася б на заводі якась... більш престижна посада, а то...

— А я у начальство не пнусаю, — зауважував спокійно, — мені добре і рядовим робітником. А вас мені жалко. Ви ж усі освічені, розумні люди, а не бачите де правда (чи не хочете бачити), а де брехня витає навколо імені діда Нестора.

"Виховна" розмова закінчилася нічим.

А через деякий час (у 1991 році) В. І. Яланський отримав листа з Прокуратури України і КДБ, в якому, зокрема, писалося:

"Повідомляємо Вам, що Махно Нестор Іванович, 1889 року народження, до кримінальної відповідальності радянськими правоохоронними органами не притягувався, як відомо, він у 1921 році з окремими учасниками свого загону, який переслідували частини Червоної Армії, втік до Румунії. Помер в Парижі у 1934 році. Ці дані підтверджуються протоколами допитів його дружини Кузьменко Галини Андріївни і дочки — Міхненко Олени Несторівни, які в 1946 році були безпідставно засуджені відповідно на вісім років виправно-трудових таборів і п'ять років заслання. В 1989 році вони були реабілітовані Прокуратурою УРСР.

Начальник служби національної безпеки України

А. М. Пшенніков

24 жовтня 1991 року, м. Київ

* * *

Хоч і мала, але це вже була перемога. Та до справжньої залишалося ще цілих сім років.

"Відтоді, як усвідомив, що крім мене увічнити дідову справу нікому, — каже Віктор Іванович, — задумав написати книгу і вмістити в ній все, що в мене є, що передала мені дружина Нестора Івановича Галина Андріївна Кузьменко, що почув від дружини Омеляна Махна Варвари Петрівни. А допомогти згодилася землячка, поетеса з Києва Лариса Верьовка. То ж їм слово:

"Ця книга матиме двох авторів і пересічному читачеві їхні імена, можливо, не скажуть нічого. Але якщо бути уважнішими: Галина Кузьменко — це ж дружина Нестора Махна? Так. А Віктор Яланський — онук рідного Несторового брата. Ще за життя Галини Андріївни Кузьменко Віктор Іванович пообіцяв: якщо колись таки вийде у світ книга, він поставить її ім'я як автора. Бо в основу книги лягли її листи, її розповіді, — те, про що знала і про що розповісти могла тільки вона. Те, про що не розповість тепер уже ніхто".

Вступне слово до книги "Нестор і Галина"

Про історію махновського руху є і ще буде, я впевнений, не одна книжка, не одне дослідження. Мені ж хочеться розповісти про селянського ватажка, вождя руху, чие ім'я дало назву цьому явищу, — Нестора Махна, мого двоюрідного діда. Я бачу його очима тих, хто знав, любив чи ненавидів цю людину.

Я народився й живу в Гуляйполі, в хаті свого діда (Несторового брата) Карпа, тут був штаб повстанської (махновської) армії. Я знав це з дитинства, та нікому не казав, навіть своїм близьким товаришам. Про ті часи, про наш родовід я знаю від Варвари Петрівни, дружини другого Несторового брата — Омеляна. Вона прожила 108 років (померла 1973 року), і все, що берегли її пам'ять і душа, передала мені. Її розповіді стали основними документами в неписаному життєписі нашого роду. Вона зробила неймовірне — зберегла листи за тих часів, родинні фотокартки, і серед них усіма тепер знану, надіслану їй з Парижа 1928 року, на якій Нестор Іванович з донькою Оленою. Варвара Петрівна для мене — теж автор цієї книжки.

Я зустрічався з людьми, котрі були свідками чи учасниками революційного минулого Гуляйпілля, а їх і в нашому містечку, і в

навколишніх селах в часи моєї юності було чимало. В 1973 році в Нікополі я зустрічався і розмовляв з Вольдемаром Генріховичем Антоні, котрий був організатором і натхненником Гуляйпільської анархо-революційної групи "Спілка бідних хліборобів". Того ж таки року я розшукав першу дружину Нестора Івановича — Настю Васецьку (вона усе життя прожила в сусідньому містечку Пологах, а в літературі про Нестора побутувала легенда, що махновці вбили її). Та головні факти, що маю у своєму розпорядженні, ті, що передала друга дружина Нестора Махна Галина Андріївна Кузьменко. Вона була поряд з чоловіком у боях і рейдах громадянської війни, розділила з ним поневіряння на чужині, вже без нього до дна випила отруйну чашу життя в сталінських таборах, пізнала гіркоту зневаги, біль розлуки з єдиною дитиною. Я низько вклоняюсь цій жінці.

Я бачився з Г. А. Кузьменко та її дочкою Оленою Несторівною (моєю тіткою) в місті Джамбулі. Потім Галина Андріївна в 1976 році (на 80-у році свого життя) приїздила до мене в Гуляйполе і передала мені все, що збирала для книги. Вона сказала мені: "Вікторе, я вбачаю вас людиною історії, вам доводити справу до кінця". Я хотів назвати книгу "Тяжкі дороги революції", сказав про це Галині Андріївні, на що вона відповіла: "Так, вони були всі тяжкі. Але це дуже загальна назва". Я запропонував: "А якщо "Нестор і Галина?" Галина Андріївна засумнівалася, чи буде це скромно, але зійшлися на тому, що це буде справедливо.

Але ця, здавалося б, дуже вузька назва не обмежує обширів розповіді. Про Несторів родовід, про долю чотирьох братів Нестора, про доньку, якій випало все життя нести батьків хрест, я хочу розповісти правду, щоб у майбутньому історикам чи дослідникам не треба було вдаватися до вигадок та легенд.

Книжка має вийти з друку в Києві.

**Віктор Яланський,
двоюрідний онук Нестора Махна**

ВІКТОР ЯЛАНСЬКИЙ

(1940-2003)

**Віктор Іванович Яланський,
внучатий племінник Н. І. Махна**

Віктор Іванович Яланський народився 1940 року в місті Гуляйполі (мати — Килина Карпівна — дочка Карпа Івановича Махна, а Карпо Іванович — рідний брат Нестора Івановича) у хаті діда Карпа. Закінчивши першу міську середню школу, служив в армії. Потім все своє свідоме життя працював на місцевому дослідно-експериментальному заводі сільгоспмашин робітником.

Віктор Іванович був завзятим футболістом, провідним футбольним арбітром, йому довіряли судити матчі першості області і республіки.

Впродовж багатьох років як робкор активно дописував до районної газети.

В. І. Яланський стояв біля витоків Всеукраїнської громадської організації "Товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле", був членом його правління. Результатом його співпраці з відомою журналісткою і поетесою Ларисою Степанівною Верьовкою стало народження книги "Нестор і Галина. Розповідають фотокартки", за яку авторів нагороджено Міжнародною літературною премією імені Володимира Винниченка.

27 лютого 2003 року раптово зупинилося серце Віктора Івановича Яланського. Поховано його на старому міському кладовищі серед великої махновської родини.

28 лютого 2004 року в районній газеті "Голос Гуляйпілья" писала володар регіональної медалі "За заслуги перед Гуляйпільським краєм", лауреат Міжнародної літературної премії імені В. Винниченка Українського фонду культури Л. С. Верьовка:

— Вже рік, як не одержую з Гуляйполя листів, де б у зворотній адресі стояло: вулиця Трудова, В. І. Яланський. Приходили листи від Віктора — і я ніби відвідувала Гуляйполе: слухала концерт

у КСК, ходила по базару, заглядала в музей чи редакцію. Знала про всі гуляйпільські новини, і про ціни, і про погоду — Віктор Іванович любив писати листи. Любив бути поміж людей, любив спілкуватися, радо вітав гостей у своїй оселі, вважав за приємний обов'язок повести їх на цвинтар, де похована рідня його двоюрідного діда Нестора Махна і його, отже, Вікторової рідні. Тепер вже рік, як і сам там, біля матері, діда Карпа, діда Омеляна... А все ще не віриться.

Немає людини досконалої, і йому, як і всім нам, чогось бракувало. А тепер Гуляйполю бракує Віктора Івановича Яланського — його нестримної енергії, його небайдужості — надто там і тоді, коли йшлося про Нестора Махна і Повстанську армію України. І певна, не дав би спокою нікому, доки б вулицю, названу іменем ката гуляйпільських повстанців М. Фрунзе, не перейменувало б Гуляйполе, ну, приміром, на вулицю Повстанців. Ходив би, добивався відновлення зруйнованої стели на вулиці Трудовій, поставленої на честь 110-х роковин від дня народження Н. Махна. Своє призначення він вбачав у збереженні пам'яті про махновщину — і він його виконав.

Коли вийшла у світ наша з Яланським книжка "Нестор і Галина. Розповідають фотокартки", не одна людина в Гуляйполі (та й у Києві) цікавилася, чому на першому місці серед авторів стоїть прізвище Яланського, хіба є підставою для того 15-20 сторінок його записів? Запитував про те в інтерв'ю для журналу "Хортиця" (№ 1, 2001 р.) і його головний редактор. І я відповідала, що ті сторінки лягли наріжним каменем в будову книжки, саме вони спонукали до її написання, бо це свідчення людини, котра спілкувалася і з дружиною, і з дочкою Н. І. Махна, і зберегла, всупереч усьому, їхні листи, фотокартки, пам'ять про них. Що після стількох років принижень і цькувань хай буде, як кажуть, і на його вулиці свято. Він мріяв про цю книжку — і мрія збулася. А в наступному виданні, домовилися з ним, напишемо авторів у іншому порядку. Воно буде, але, то питання часу. Доповнення до нього — з архівних матеріалів, зі споминів я підготувала. Частина їх — під рубрикою "Запалюємо свічку пам'яті" — опубліковано вже у часописі "Хортиця" (2003 р.). Це розповіді про батька і сина Білашів, про Щуся і Щусеве кохання та ін. З Наталею Василівною

Дубенюк, художником і видавцем нашої книги, з нашими родинами згадуємо Віктора Івановича, сумуємо на ним, співчуваємо його рідним і за прадавнім звичаєм кажемо: "Пухом йому земля!" Тими ж словами звертаємося й до пам'яті про Анатолія Васильовича Єрмака, котрий багато зробив для повернення належного місця в історії українським повстанцям, котрому Віктор Іванович беззастеречно вірив.

Віктор Іванович Яланський

* * *

Коли розмова заходить, про велику родину Махнів, доводиться констатувати, що крім двоюрідного онука Віктора Івановича Яланського, в Гуляйполі мешкала рідна племінниця Нестора Івановича. Звали її Ліза (Єлизавета) Омелянівна Махно.

— 19 червня 1917 року в сім'ї Омеляна Махна народилася сьома дитина, яку назвали Ліза. Омелян Іванович — рідний брат Нестора Івановича не служив у його армії. Був тихим чоловіком. З першої світової війни повернувся контужений. В рідному селі

Слизова Омельянівна Махно

ним комісаром від Польської сотні по розподілу поміщицького майна (Польська сотня охоплювала територію колишнього колгоспу "Червоний прапор" (це теперішні вулиці Спартаківська, Степна, Трудова і південно-західна частина Гуляйполя до вулиці Шевченка — Авт.). Як активний учасник революційних подій був розстріляний австрійськими окупантами в 1918 році".

Та послухаємо В. І. Яланського: "22 травня 1918 року по дорозі з села Пологи їхало троє авст-

працював поштарем, у політику не встрявав, — стверджують В. Голованов і В. І. Яланський.

А працівник Гуляйпільського краєзнавчого музею С. В. Серьогін (дальній родич активного махновця Григорія Івановича Серьогіна — начальника постачання Повстанської армії — Авт.) переконує читача у своєму дослідженні "Третій шлях", що Омелян Махно "брав участь в революційних подіях в Гуляйполі. Був вибор-

**З капсулою В. Л. Зінковський і В. І. Яланський.
м. Гуляйполе, 1998 р.**

Віктор Іванович Яланський (перший справа) слухає пісню про Гуляйпільського "батька". 1998 р.

рійців і у Батрака, жителя Гуляйполя, спитали: "Де тут живе Махно?" Той показав на хату Омеляна Махна.

Австрійці увійшли у двір, арештували Омеляна і повели на розстріл. Це було метрів 300 від двору Вінгліньського. Окупанти

заставили Омеляна копати яму по поясу. Він копав і просився у австріяків: "Я ж не винен. Я ж тільки брат Махна. Я ж не воюю", — але нічого не допомогло. А тим часом дружина Варвара Петрівна, побігла в комендатуру з маленькою Лізою на руках, якій сповнилося лише 11 місяців, просити за чоловіка. Там її вислухали і послали вершника, щоб відмінити розстріл. Коли вершник прискакав, Омеляна австріяці вже розстріляли. Йшов йому 49 рік. Доля була милостивою до нього в першу світову війну, та не вберегла на батьківській землі від кулі чужинських зайд.

Не солодко жилося маленькій Лізі, вона та ще шестеро безбаченків не вилазили із злиднів, матері Варварі Петрівні ледь вдавалося зводити кінці з кінцями. Рано пізнала мозолі на руках і наймолодша Ліза — з 14 років вже ходила по наймах, тяжкою працею заробляла на шматок хліба. Згодом разом із сестрами Фросею та Оксаною вирушає на заробітки на Донбас. Спочатку працює в м. Авдіївську, потім в депо в м. Ясинувата (мила колеса з вагонів).

Перед війною Ліза повертається в Гуляйполе, де працює в колгоспі "Червоний прапор". Виходить заміж за гарного хлопця, та війна розлучила їх навіки. Горе втратою чоловіка намагалася забути в роботі. Йшла туди, де було найважче. В 1948 році її посилають від колгоспу на відбудову Дніпрогесу, де беручку і завзяту гуляйпільську жінку не раз відзначали за успіхи в роботі.

В 1950 році Єлизавета Омелянівна поступає працювати в Гуляйполі в лікарню і аж до виходу на пенсію трудиться в інфекційному відділенні. Вдруге заміж вийшла за Івана Грома, народила йому сина, якого назвали Юрієм. Жили дружно, але щастя було коротким: невдовзі помер чоловік, залишивши саму вдову доживати віку.

Прошли роки. В 1998 році бабі Лізі вже пішов 82-й рік. Племінниця Н. І. Махна (до речі, прізвище вона, виходячи заміж, не змінила, щоб зберегти пам'ять про свого дядька Нестора Івановича) раділа, що правда перемогла, а дядька реабілітувала історія.

Розділ третій

ІІІ. МАХНОВКИ

Настя Васецька

Сестри Васецькі у дворі старшої сестри Насті Васецької — першої дружини Н. І. Махна (крайня справа), м. Пологи. 1976 р.

У суворі роки каторги Нестор Махно з теплотою гадував просту селянську дівчину із Гуляйполя Настю Васецьку, з якою листувався. Її листи приносили надію на скоре визволення, терпкуватий дух рідного степу, що манив, кликав у свої вільнолюбиві простори. Тож не випадково, повернувшись у 1917 році з Бутирської тюрми і, не наговорившись з матір'ю та чотирма братами, подався до Васецьких. Незабаром Нестор одружився з коханою дівчиною. Та революційна робота поглинула всю його енергію, "він майже не бував дома, все ходив по мітингах і комітетах, а

потім, коли час завирував, забився, як вода у вирі, умудрився загубити дружину свою у часі: він залишив її в Царичині і поїхав у Москву, щоб не повернутися до неї. Коли вони розставались, вона була вже давно вагітна, — пише В. Голованов, — і незабаром народила, але хлопчик, Саша, з'явився на світ з якимось вродженим каліцтвом і швидко вмер. А Настя прожила довго. Як і у всіх, опалених близькістю з Махном, доля її склалася несолодко. В кінці-кінців вона влаштувалась, вийшла заміж за бурлака, виростила йому чотирьох дітей. Старою жінкою продавала соняшникове насіння на станції Гуляй-Поле. По мудрій простоті душі зла на колишнього чоловіка свого вона не тримала" (с. 33-34).

Виявляється Нестор завжди пам'ятав свою Настю і тепло згадував її у своїх "Спогадах", зокрема, в книзі 2-3, виданій в Парижі, 1936, на стор. 66-70, 89: "Лише моя подруга, мила Настенька, — вона була напередодні пологів, — і слухати не хотіла про те, що я не постараюсь зустрітися з нею перед пологами. Вона чекала мене кожного дня. Іноді сумувала, що її чекання, за розповідями комунарів, може виявитися даремним. Тепер її чекання збулося... В цей час із іншого вагона вискочила моя подруга і за нею всі комунари, і радощам всіх нас не було межі..." (с. 66).

Далі "Моя подруга довго трималось, все не піддавалась важкому, перед пологами особливо, почуттю самотності, і тепер плакала..." (с. 69). Там же: "Подруга погоджувалася зі всіма моїми доводами про те, що я не можу просто так сидіти біля неї, а повинен бути до липня в Гуляй-Полі, щоб там не стало, але почуття брали перевагу над розумом і вона, ніби дитя, плакала. Все це створювало у мене пригнічений стан духу. Все це наштовхувало мене на думку взяти її з собою, бо удвох з близькою, дорогою людиною краще вмерти біля справи... Але таке рішення вона і сама вважала безумством. Вона уже мало ходила, більше лежала в ліжку..."

"Нарешті, під стогін і схлипування моєї подруги..." (с. 70) і ось: "...я вдруге вже ні з ким не прощаючись, крім своєї подруги, покинув хутір Ольшанський" (с. 71).

Скільки в цих словах смутку за дорогою, втраченою навіки... подругою. А вона доживала свій вік у сусідньому з Гуляйполем місті Пологах.

Згадував двоюрідний онук Нестора Івановича, житель Гуляй-поля Віктор Іванович Яланський: "Настю Васецьку, або просто бабу Настю, першу дружину Нестора Махна, я знав особисто. Їздив до неї у гості в Пологи".

Розповідав гуляйпільський краєзнавець Володимир Ілліч Жилінський (вівторок, 24 листопада 1998 року): "Про Настю Васецьку, дружину Нестора Махна я дізнався, коли займався написанням історії району. Про неї мені говорила голова Пологівської міської ради. Ось ці слова: "До мене кілька днів тому приходила стара Настя Васецька, колишня дружина Махна, і просила допомогти з паливом, бо надворі зима, а в неї нема чим топити в хаті".

Настя Кузьмівна Васецька померла в 1981 році на вісімдесят першому році життя. Мала вона сестер — Марію і Федору.

Галина Андріївна Кузьменко.
Гуляй-Поле. 20-ті роки

"Мати" Галина

— Галина, — скривився Нестор, як від зубного болю, почувши ім'я колишньої другої дружини, з якою розсталися в 1927 році.

Тепер він упевнений, що Гафія (Галина) Андріївна Кузьменко ніколи не кохала його по-справжньому. Через те і у "Воспоминаниях" (Книга 1, Париж, 1929 р.) тільки раз про неї згадав на сторінці 26 та й то лише мимохідь, називаючи гуляйпільських вчителів: "...всі вони тепер щиро прагнули до роботи з селянами і робітниками. Такі із них — як А. Корпусенко, Г. Білоус, Лебедєв, Г. Кузьменко і Марія Алексеева..." (с. 26). А вони ж пройшли із нею

пліч-о-пліч три нелегких, героїчних і трагічних роки громадянської війни на Україні.

Галина Кузьменко була красивою брюнеткою, високою, стрункою, з прекрасними темними очима, смаглявим обличчям, для форсу чи через короткозорість носила пенсне. Відзначалась освіченістю, тягнулася до української національної культури, мала характер енергійний, рішучий і владний, була схильна до гострих емоцій і авантюрних пригод. Тому енергійний, імпульсивний любитель гострих відчуттів Нестор не міг не імпонувати їй. Особливо, коли він користувався незаперечним авторитетом як політкаторжанин, революціонер серед місцевих селян. А потім і "батько", і командир Революційної Повстанської Армії України (махновців), хоч був на цілу голову нижчий за неї, мав непривабливе обличчя з впалими щоками, кирпатим носом і невеликими гіпнотизуючими очима. Русяве волосся на голові побила рання сивина.

Як згадувала приятелька Галини Кузьменко К. Сухогорська, Махно не справляв би ніякого враження, якби не його погляд. "Спочатку я думала, що це мені стає страшно, коли він гляне на мене своїми сірими, холодними сталевими, прямо таки гіпнотизуючими очима, а потім виявилось, що навіть найзавзятіші розбійники — махновці не витримували цього погляду і ловили дрижаки". (С. Сьрьогін. Третій шлях. Гуляйполе. 1998 р., с. 191).

Постійно перебуваючи у вирі подій, що часто несли страждання і смерть близьким людям, їхні серця поступово черствіли, грубіли і місця ніжним почуттям часом не знаходилося в них. Тому Галина шукала їх, ті почуття серед чоловікового оточення.

Хто ж вона "мати" Галина? — як її називали бійці — повстанці.

Галина (справжнє ім'я — Агафія — Авт.) Андріївна Кузьменко (прізвище не міняла і виходячи заміж) народилася 28 грудня 1896 року в селі Піщаний Брід Єлисаветградського повіту (нині Кіровоградська область Добровеличківського району).

В. Голованов у романі "Тачанки с Юга" (М., 1996 р. с. 77) пише, що Махно давно придивлявся до двадцятичотирирічної вчительки з Добровеличківки Галини Андріївни Кузьменко". Якщо іти за Головановим, то в 1918 році Галині Андріївні було двадцять чотири роки, а не означає, що народилася вона в 1894 році. Гуляйпільський краєзнавець В. І. Жилінський твердить: Кузьменко 1896 року народження.

Тут ми (солідарні з краєзнавцем), бо і місце народження В. Голованов називає не точно. У Добровеличківці Агафія (Галина) навчалася в жіночій духовній семінарії. По її закінченні приїхала вчителювати в Гуляйполе.

Але послухаємо В. Голованова: "Йому (Махнові) суджена була інша жінка, здатна до війни і боротьби. Нею стала вчителька гуляйпільської двокласної школи Галина Андріївна Кузьменко. Безперечно була вона натурою романтичною, ніж Настя (Настя Васецька — перша дружина Н. Махна, про яку вже згадано — Авт.). До знайомства з Махном вона встигла закінчити шестикласну школу, піти з батьківського дому в послушниці Красногірського жіночого монастиря, втекти з монастиря з бароном Ю. Корфом в його маєток під Умань, бути проклятою бароновою ріднею і, в кінці кінців, зрадженою женихом, щоб знову вернутися в монастир, бути вигнаною звідти, щоб уникнути скандалу, закінчити на відмінно жіночу семінарію в Добровеличківці і, на кінець, стати вчителькою в Гуляй-Полі".

Батько Галини (згадується в деяких джерелах) був жандармом, але вийшов у відставку, одружився і зайнявся сільським господарством, дочці бажав тільки добра. Матір через батька в селі по-вуличному, називали (стверджує В. І. Жилінський) "баба жандарка".

В 1916 році Галина прибула в Гуляй-Поле. Яким же вона побачила його?

"В центрі білили дві церкви, височили кам'яні будинки промисловців, купців, поміщиків, крамниці та торговельні склади, — пише С. Сergyin в книзі "Третій шлях" (Гуляйполе, 1998 р., с. 13-14). — Далі від центру розташувалися хати простого люду. Вулиці мали такі назви: Поліцейська, Вокзальна, Лісна та ін. Влітку більшість вулиць потопало в куряві, а восени чи навесні — в багнюці.

На весь повіт славилася гуляйпільська Свято-Троїцька церква. Висотою понад 30 метрів, з дуже гучними дзвонами. Вона була побудована на місці старої, дерев'яної, яку зруйнувала пожежа (зараз це місце зайняте парком біля СШ № 1). Будувалася церква понад 10 років, а завершено будівництво в 1910 році.

В 1913 році в селі функціонували земські початкові школи: однокласна, церковнопарафіяльна, фабрична, німецька, дві єврейські. Існували гімназії: чоловіча і жіноча.

Старожили села згадували, що в дореволюційні часи в Гуляйполі був самодіяльний театр "Колізей", який користувався великою популярністю у всього місцевого населення.

В 1895 році в селі було відкрито невеличку бібліотеку-читальню.

Не зважаючи на невеликі культурні надбання, Гуляйполе славалося на той час у повіті, як осередок цивілізації".

Спершу Галина працювала (стверджує В. І. Жилінський) в школі, а з організацією гімназій в Гуляйполі (чоловічої — з листопада 1916 року, а жіночої — з вересня 1917 року) в них.

Чоловіча гімназія містилася в будинку, де нині гастроном "Еталон" (новий гастроном), жіноча, де зараз будинок райвузла зв'язку і колишній ресторан.

Коли Кузьменко почала працювати в гімназіях, точних даних немає. У відомостях про зарплату вчителям гімназій її прізвища у січні 1918 року немає і українська мова тоді не викладалась. Її, як навчальний предмет, було уведено з нового навчального року — восени 1918 року. З цього періоду Галина починає в гімназії викладати українську мову.

Після звільнення Російською Лютневою революцією, Нестор Махно 2 березня 1917 року вийшов з Бутирської в'язниці і повернувся в Гуляйполе, де і зустрівся вперше з Галиною Кузьменко.

Про це згадувала сама Г. А. Кузьменко: "В 1917 році доля звела мене з людиною, яку в своїй уяві вважала визволителем народу з-під царського гніту. Нестором Івановичем Махном...".

Якою ж була вчителька Гуляйпільської гімназії Галина Кузьменко?

По-перше, красивою, по-друге, "в ній не було спокою і в ній була непогамована пристрасть і порох для вибуху, — ось така жінка потрібна в роки боротьби", — каже В. Голованов. Це, мабуть, інтуїтивно відчував і Махно і, незважаючи на те, що в нього вже була дружина, з якою розстався в Росії в першій половині 1918 року, він одружується з Галиною. Але в церкві не вінчалися і гучного весілля не справляли, не до того було.

Тоді за ідейними переконаннями Кузьменко знали як щирю українку, що стояла за самостійність України і була активісткою Гуляйпільської "Просвіти". І їй дуже імпонував політкаторжанин, борець за волю трудового народу — Нестор Махно.

Н. І. Махно з дружиною Г. А. Кузьменко і дочкою Оленкою.
м. Париж, 30-ті роки.

Пригадує гуляйпільська вчителька Н. Сухогорська: "3-я дружина Махна (залишимо на совісті Сухогорської порядковий номер дружини Махна — Авт.). Агафія Андріївна, яка потім називала себе для краси і поетичності Галиною Андріївною, була колись гуляйпільською вчителькою і вважала себе тому благодійницею і патронесою школи й інтелігенції. Викладала вона в школі ще до свого зближення з Махном. Навчала Агафія Андріївна української мови. За переконанням була щирою українкою і стояла за самостійність.

Не знаю, коли став самостійником і Махно, але ним він теж був, як і анархістом колись. "Батько" дуже часто змінював своє забарвлення і був справжнім хамелеоном. Насправді йому хотілося

відділення України для того, щоб стати її главою. Григорьєва він убив як небезпечного конкурента. "Батько" любив владу і страх, знаки уваги і почесні, які до неї відносяться. (Все це стосується і Галини — Авт.). — Я бачила Махна з дружиною, які виїздили в село на дивовижній трійці сірих мишастої масті коней, у прекрасній, оббитій голубим сукном, колясці. Народ стояв і кланявся, знімаючи шапки, а "батько" з супругою милостиво відповідав підданам, киваючи головою. Справжній гуляйпільський монарх".

Далі слухаємо Н. Сухогорську: "Дружина Махна справляла враження незлої жінки. Якось вона зайшла в той будинок, де я наймала кімнату, в гості. В котиковому пальті, у світлих ботах, красива, усміхнена вона здавалась елегантною дамою, а не дружиною розбійника, яка сама ходила в атаку, стріляла із кулемета і воювала. Розповідали про неї, що декількох махновців вона сама убила, спіймавши під час грабунку і гвалтування жінок. Її махновці теж побоювалися. Звали її "матір'ю" так же, як Махна "батьком". В гульбищах і пиятиці Махна вона не брала участі, в карти грати любила, причому грала крупно, бо було багато грошей, зароблених не працею, а грабунками." ... "зближення з Махном давало їй владу існування, повне пригод, ніяк не схоже на сіре животіння в селі." Із цими словами перегукуються спогади анархістки І. Метт. Махно "познайомився з Галиною Кузьменко, коли був уже "батьком" Махном, просту вчительку безсумнівно привабила роль дружини могутнього отамана на Україні". "А якій жінці не імпонувало бути в центрі уваги?" -хочеться запитати в цікавої І. Метт.

Увага чоловіків лестила самолюбство Галини.

— Коли на початку травня 1919 року, — каже В. І. Жилінський, — в Гуляйполе прибули Л. Каменєв (уповноважений Ради Оборони) і К. Ворошилов, то після офіційної частини і вручення Махнові ордена Червоного Прапора № 4, гості "перейшли до хати Махна обідати. Обстановка в ній була, як у квартирі земського лікаря. Подавала обід старенька селянка. Господарювала дружина Махна — його особистий секретар, гарна молода українка".

В армії Махна, як стверджує запорізький журналіст І. Я. Науменко: "Галина Кузьменко завідувала культурно-освітнім

відділом: в її обов'язки входила організація концертів, театральних вистав (зокрема, в Шевченківські дні була поставлена п'єса Т. Шевченка "Назар Стодоля"), а також навчання махновців у школі, звичайно ж, коли не було боїв".

Які культурні заклади діяли тоді в Гуляйполі?

За даними обласного архіву в 1921 році в містечку Гуляйполі було театрів — 2, читалень — 14, клубів — 2, бібліотек — 3, гуртків — 5, художник — 1.

Театр, що розміщувався в народному домі "Просвіти", мав назву "Колізей".

В повітовому центрі діяла музична і художня школи, започатковані ще Н. І. Махном. При "Колізеї" був духовий оркестр з семи музикантів. Керував цим колективом скрипаль Прихидько, з місцевих. Перед виставами оркестр грав танцювальні мелодії.

6 червня 1921 р. у "Колізеї" грали два водевілі, хорові твори, які виконував хор, що складався з учнів жіночої і чоловічої гімназій.

А які п'єси ставилися в ті роки?

15 червня 1921 року (на користь тижня охорони дитини) гуляйпільці знайомилися з виставою "Степовий гість", а наступного дня — з п'єсою "За волю народу". Філія товариства "Просвіта" у школі Піщанської сотні (колишня СШ № 3) влаштувала виставу "Назар Стодоля". 21 червня в "Колізеї" йшла п'єса Тогобічного "Борці за мрії", а 28 червня — "Каторжна".

Поступово Галина Кузьменко, яка відзначалася бойовитістю і рішучістю, набувала ваги в очах повстанців. Невипадково її поставили на чолі особливої політкомісії, яка складалася з трьох чоловік: самої Галини Андріївни і командирів сотень Василевського і Зінченка по розгляду антимахновської діяльності. За постановою Реввійськради комісія мала право виносити смертні вироки без розгляду: чекістам, продагентам, заврадгоспами, завколгоспами, комуністам, хто зі зброєю в руках або словесно виступав проти махновщини.

В кінці серпня 1919 року Галину спіткало велике особисте горе. Чорноармійський загін під командуванням члена Реввійськради 12-ої армії В. П. Затонського в с. Піщаний Брід провів арешти

селян, які були незадоволені політикою радянської влади або допомагали махновцям. Арештували і батька Галини Кузьменко, і розстріляли, провівши про людське око військово-польовий суд.

Дізнавшись про це, Махно, який в той час був у сусідньому селі Добровеличківці в гостях у Фені Гаєнко — подружки Льови Зінковського (Задова), направив у Піщаний Брід загін кавалеристів у 300 шабель на чолі з Щусем. Вночі загін непомітно оточив село, зняв вартових і знищив усіх червоних. Затонський врятувався, бо звечора покинув село.

"Наступного ранку, — писав у документальному нарисі "Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста" історик В. Волковинський, вміщеному в "Українському історичному журналі", № 4 за 1990 рік, — до Піщаного Броду приїхав Махно зі своєю вбитою горем дружиною та її подругою Ф. Гаєнко — вчителькою з с. Добровеличківки.

Розшукуючи тих, хто видав батька червоним, Галина натрапила на місцеву жительку Бродську, яку запідозрила у зраді, і, за свідченнями місцевих жителів, зарубала її. Після цього на площу перед церквою було виведено 16 полонених червоноармійців. З помсти за вбивство батька подружки Ф. Гаєнко власноручно розстріляла всіх полонених. Махно похмуро дивився на цю картину, не промовивши жодного слова."

Галина Кузьменко була і здібна розвідниця. Про один випадок пише В. Волковинський у згаданій праці.

"Одним із них (бронепоїздів — Авт.) під гучною назвою "Непереможний"

Г. А. Кузьменко з дочкою Оленкою,
Париж. 25.II.1926 р.

махновці заволоділи на станції Помічна завдяки розвідданим, здобутим Г. Кузьменко. Переодягнувшись у вбрання світської дами, вона нібито з метою розшуку безвісти зниклого чоловіка-офіцера — дісталася до штабу, де познайомилася з підполковником В. А. Ковальським. Вбивши закоханого в неї штабіста, Г. Кузьменко роздобула відомості про маршрут та час руху "Непереможного"... За роздобутими даними махновці захопили бронепοїзд".

Про подорожі Галини Кузьменко повідомляють і автори книги "Нестор Махно: правда и легенды" Т. А. Безпечний, Т. Т. Букреева: "7 вересня 1920 року Галина Кузьменко у селянському одязі і під чужим ім'ям відправилася із Старобільського повіту в небезпечну подорож в ті самі місця, із яких тільки-но повернулися головні сили Махна. У зворотній шлях піти можливо, як мені здається, з двох причин, Махно дуже цінував зв'язок з людиною (тут автори мають на увазі письменника В. Г. Короленка — Авт.), до якої посилав дружину і якій наобіцяв чогось, старався виконати. Більше всього вона направлялася з якимись даними або документами. Не виключено, що це були протоколи селянських сходів на підтримку Махна" (с. 131-132).

Треба відзначити і те, ще Галина завжди і скрізь була біля пораненого чоловіка і не давала спуску медичним працівникам. Вона мала чіпке око і добру пам'ять на обличчя. Так, раз побачивши Марію Форту — червону розвідницю, вона впізнала її через кілька місяців у одному із махновських загонів уже як медсестру, хоч в Катеринославі бачила її в ролі вчительки, яка приходила до Махна просити грошей для вчителів, сподобалася йому. Галина інтуїтивно відчула в ній суперницю і розвідницю наказала розстріляти. Але на щастя куля пробила Марії лише плече.

Сьогодні можна співчувати чи осуджувати тодішні вчинки "матері" Галини, але кочове життя, сповнене небезпек і тривог, давало про себе знати. Постійна гонитва за ворогом, втеча від нього, очікування нападу, кров і смерть близьких людей не могли не вплинути на внутрішній світ людини, ідеалом якої було зовсім інше. І, мабуть, не випадково дослідники махновщини зупиняються на тому, що вже в цей час у стосунках подружжя Махнів стається надрив, який пізніше за кордоном приведе до остаточного розриву.

Але то буде потім, а тепер пережите і побачене дві добровеличківські подруги Галина Кузьменко і Феня Гаєнко записують по черзі у Галинин щоденник, якому судилася незвичайна доля.

Слово В. Голованову (Книга "Тачанки с Юга", М., 1996 р., с. 300-306): "В кінці березня 1920 року на одній із безчисленних, розбитих копитами доріг України червоноармійський роз'їзд зупинив підводу, в якій їхали дві жінки, в селянських кожухах. Червоний командир подивився на смирних молодичок і наказав розпрягати коней.

Випрягли коней.

Бійці загону ще пошукали в підводі — чи не знайдеться щонебудь таке? Нічого підозрілого не знайшли, але приховали жіночі пожитки. Коли стали ділити захоплене, на дні фанерного чемоданчика виявився зошит в чорній клейончастій обкладинці. Щоденник. Починався він із запису:

"19 лютого (по новому стилю) 1920 року. Сьогодні вранці виїхали із с. Гусарки. Годині об 11 ранку приїхали в с. Кінські Роздори. Тут наші хлопці роззброїли чоловік 40 "червоних". Із цього ж села до нашого загону приєдналося декілька хлопців. Стояли тут недовго, години три, після чого поїхали у Федорівну..."

Ось тут, наскільки це можна уявити, у того, хто читав, повинно було йокнути серце, він повинен був набрати повні груди повітря, перш, ніж прочитати далі:

"...червоноармійці не дуже протестували і швидко здавали зброю, начальники ж захищались до останнього, поки їх не вбили на місці..."

Тут уже не вистачає фантазії уявити, що відбувалося з тим, хто читав, бо повинен був всотатися в душу йому неясний смуток, здогадка, яка наближалася:

"...замерзли і потомилися наші хлопці, доки завершили цю справу, але нагородою за цю працю і страждання у кожного повстанця було усвідомлення того, що і маленька група людей, слабких фізично, але натхненних ідеєю, може робити великі справи. Так, 70-75 наших хлопців за декілька годин перемогли 400-450 ворогів, вбили майже всіх командирів, забрали багато гвинтівок, патронів, кулеметів, двоколок, коней і так далі.

Г. А. Кузьменко з дочкою Оленою і
В. А. Харламовим. 20.X.1928 р.

Завершивши справу, хлопці розійшлися хто куди. Хто пішов спати, хто додому, хто до знайомих. Ми з Нестором теж поїхали в центр. Дещо купили, декого провідали і повернулись на свою квартиру...".

"Ми з Нестором...".

Не знаємо, що сталося з червоноармійцями, коли вони зрозуміли, кого упустили. Дружину Махна, "матір Галину"! Була споряджена погоня. Але жінок не знайшли. Пізніше щоденник потрапив до рук ЧК. Для того, щоб не афішувати деякі двозначні деталі цього злочасного випадку, була придумана романтична історія про те, що бійці підібрали зошит на полі бою біля трупу вбитої батькової коханки.

Це була брехня. Взагалі-то, зарубіжним історикам і багатьом критично думającym радянським дослідникам "щоденник дружини Махна" довгий час здавався фальсифікацією." В літературі двадцятих років цитувалося буквально кілька фраз, завжди одних і тих же, які представляли "батька" у вигляді, для червоної пропаганди надзвичайно вигідним:

"...Ще з Новоселки батько почав пити. У Варварівці зовсім напився як він, так і його помічник Каретник. Ще в Шагарові "батько" почав дуріти — безсоромно лаявся на всю вулицю, верещав як ненормальний, лаявся в хаті при малих дітях і при жінках. На

кінець, сів верхи на коня і поїхав у Гуляй-Поле. По дорозі ледве не впав у грязюку. Каретник почав дуріти по-своєму — прийшов до кулеметів і почав стріляти то з одного, то з другого...".

Та якщо і не було такого щоденника, заради цієї сцени його треба було б придумати переписувачам історії! Щоденник все — таки існував. Вже на схилі літ Галини Андріївна підтвердила його існування в листі гуляйпільському краєзнавцю Кузьменку (до речі, його звали Микола Омелянович і він не родич Галини Андріївни — Авт.): "...щоденники я вела і один із них дійсно був узятий червоноармійцями разом з моїм чемоданом. Писався щоденник в загальному зошиті, зверху покритий чорною клейонкою і підписаний рукою Фені Гаєнко, Це був її зошит. "Цікаво, де він тепер зберігається, я його з інтересом прочитала б".

На початку 90-х років щоденник був розшуканий в ЦДАОРа, заново перекладений на російську мову і надрукований. Щоденник охоплює зовсім невеликий проміжок часу — з 19 лютого по 27 березня 1920 р., відкривається першим вдалим наскоком махновців на Гуляй-Поле і закінчується тривожним березнем, коли навколо Махна поступово, стягується сила великого загону. Записки не претендують на узагальнення, але і в цьому є принадність. Нам би ніколи не побачити п'яного і жалюгідного Махна, якби не щоденник "матері Галини". Так нам би ніколи не взнати без цього щоденника, що запив батько після того, як дізнався, що в Гуляй-Полі під час несподіваного нічного нальоту червоних був схоплений і вбитий брат Савелій. Сумував за братом і мучився нерозв'язаним смутком, плакав про чистоту повстанської ідеї — і мстив, і рубав, і, можливо, ("байдужість", "пустота" — згадані в щоденнику) потайки проклинав революцію, яка зробила його ворогом всьому людському?

Запис від 7 березня: "Приїхали в Гуляй-Поле. Тут під п'яну команду "батька" почали витворяти щось неможливе: кавалеристи били нагайками і прикладами всіх колишніх партизан, яких тільки зустрічали на вулиці... Всі вийшли, дивляться на тих, що приїхали, а ті, як дика орда, несуться на конях, ні з того, ні з цього починають бити, примовляючи: "Це тобі за те, що не береш гвинтівку". Двом хлопцям розбили голови, загнали по плечі одного хлопця в річку, в якій ще плавав лід...".

„13 березня. Стоїмо в Успенівці. “Батько” і сьогодні випив. Говорить дуже багато. Бродить п'яний по вулиці з гармошкою і танцює. Дуже приваблива картина. Після кожного слова матюкається. Набалакавшись і натанцювавшись заснув”.

У щоденнику є записи й іншого плану. Ось деякі з них: “...проїжджаючи через Федорівну, дізналися, що сьогодні там було 6 кавалеристів, які просили приготувати 50 пудів ячменю і декілька печених хлібин...”.

“...Прибули в Роздори, дізналися, що тут червоні відомстили невинним роздорівцям за те, що ми вбили тут п'ять комуністів, — вони розстріляли голову, старосту, писаря і трьох партизанів...”.

“...в Павловці стоять комуністи, які забирають у селян хліб тощо. Янесольці і врем'євці дуже стривожені і налякані цією новиною. Не сьогодні — завтра і сюди чекати страшних гостей, які прийдуть грабувати здобуте важкою працею селянське добро. Павловці послали двох мужичків у погоню за “батьком” Махном, щоб прийшов зі своїм загonom і допоміг селянам”.

“...зловили трьох агентів по збиранню хліба та іншого. Їх розстріляли...”.

“...Сьогодні переїхали у Велику Михайлівну. Вбили тут одного комуніста...”.

“...виїжджаючи з хутора, в степу в бур'яні знайшли двох, які ховалися з гвинтівками. Їх порубали...”.

“...Коли вони роздягнулися, їм наказали зав'язати один одному руки. Всі вони були великороси, молоді здорові хлопці... Селяни дивилися, як спочатку полонених роздягали, а потім стали виводити по одному і розстрілювати. Розстріляли так декількох, виставили в ряд і різонули в них із кулемета. Один кинувся тікати. Його наздогнали і зарубали. Селяни стояли і дивилися. Дивилися і раділи. Вони розповідали, як у ці дні ті хазяйнували у селі. П'яні роз'їжджають по селу, б'ють нагайками селян, б'ють і говорити не дають...”.

“...вбили в лісі михайлівського повстанця за грабунки і насилля, які він творив у своєму селі...”.

“Наламали в саду зелених гілочок, знайшли в одному сараї пару голубячих гніздечок...”.

Яка безжалісна статистика знищення людей тільки за те, що вони різні за переконаннями і опинилися по різні сторони барикад. Хіба можна змиритися з страшною трагедією, яку несла коса громадянської війни, коли вигублявся цвіт народу лише тому, що один білий офіцер, другий — колишній повстанець, третій — комісар, четвертий — махновець, п'ятий — і цей ряд можна продовжувати до безконечності, а справа в тому, що молох війни вів не тільки до фізичного, а й до духовного спустошення її учасників. Тому аж не віриться, що люди могли ще помічати після кривавого місива, що "...сніг майже уже розтав — залишився тільки по балках і по лощинах, а на пагорбах уже просохло, і пробивається із землі молоденька травка. Осімі в степу починають зеленіти. Вчора бачила на полі мишу..." Або таке: "...із-під минулорічного листя пробилося і розцвіла голубенька квіточка, а там друга, третя. Ми почали збирати ці перші весняні квіточки, у нас (Кузьменко мала на увазі Кіровоградщину - звідки вона родом — Авт.) їх називають брандушами - провісники швидкого тепла і сонця. Одразу зробилось якось легше на душі і веселіше на серці..."

Але полегкість не приходила.

"24 лютого 1920 року. Сьогодні Феня залишила нас... Залишила нас і добре зробила. А я? Була думка залишитися де-небудь разом з нею. Була. Чому ж я не залишилась? Може, дійсно злякалася, що мене вже в Гаврилівці бачили і знають люди? Ні. Можливо, тому, що сказав, якщо залишишся, можеш більше не вважати мене своїм чоловіком? Теж ні. Навпаки, з цієї причини я б, напевно, залишилась... Можливо, те, що Нестор пообіцяв мені змінити обставини? І це ні. Так що ж? Що? Відомо що: апатія, байдужість до всього на світі, фізичне і духовне безсилля... Фу, яка гидота! Не вистачило духу довести думку до почуття".

Щоденник Галини Кузьменко — це не тільки документ стану душі жінки, яка зневірилась у доцільності братовбивства, а унікальний документ епохи, який сухо, без жодних емоцій мовою передав жакливу картину, що творилася в нашій степовій краї в 1918-1921 роках.

Невипадково апатія і розчарування в учорашніх ідеалах "матері" Галини привели в 1927 році в Парижі до розриву з Нестором Махном, що й було офіційно зареєстровано. Але, незважаючи на психологічний злам обох неординарних душ, вони завдяки жорстоким побутовим умовам (злидні, безробіття) змушені були жити під одним дахом над головою.

Розчарування, крах ілюзій і жорстока дійсність робили їх безжалісними одне до одного. Вона бачила в ньому ворога, який зруйнував їй життя, а вона заслужувала на кращу долю. Невипадково Іда Метт, спостерігаючи за ними обома, ділилася: "В Парижі Галина Кузьменко працювала то хатньою робітницею, то кухаркою і вважала, що доля, яка готувала її до кращої участі, дуже до неї несправедлива... часто на людях дружина будь-якими способами намагалася скомпрометувати Махна, морально його принизити. Одного разу, в моїй присутності, вона сказала про когось: "Це справжній генерал, не те, що Нестор...", явно бажаючи підкреслити, що не вважає чоловіка полководцем. Коментарі, як кажуть, зайві".

Переоцінка цінностей привели Галину Кузьменко до Радянського посольства в Парижі з проханням дозволити повернутися додому. Та ще послухаємо Іду Метт: "В 1926-1927 роках вона (тобто, Галина — Авт.) звернулася до радянського уряду з проханням повернення в Росію. Наскільки мені відомо, Москва відхилила її прохання. Я не думаю, що Махно був готовий пробачити їй цього листа".

Хоч він і сам думав не раз про повернення на Україну, в рідне Гуляйполе, і думки летіли у рідні степи, де горювала його стражденна мати-чайка, що розгубила дітей по білому світі: четверо синів-соколів полягло в роки громадянської війни, а п'ятого вітер долі закинув у далеку і непривітну Францію, відірвав, як перекопале, від батьківського коріння і заніс у чужу землю. Та не міг степовий орел прижитися в бундючно-кам'яному Парижі, куди залітали вітри волі.

По смерті Нестора Галина зійшлася з анархістом Воліним, який у громадянську війну то завідував культурно-освітнім відділом у повстанській армії, то був головою Реввійськради Революційної Повстанської армії України (махновців) і добре знав хо-

лодну красу і запальну вдачу "матері" Галини. Що, мабуть, і послужило їх зближенню.

Прочитуємо Іду Метт: "Після смерті чоловіка Галина Кузьменко стала дружиною Воліна..." Що спричинилося до їх дещо пізнішого розриву, нам невідомо. Згадана не раз Іда Метт пише, що під час другої світової війни (1939-1945 років) Галина Кузьменко "зблизилась з німецьким офіцером і опинилася в Берліні разом з дочкою, де і загинула під час бомбардуванням. Можливо, це не так, і вона доживає де-небудь. Не виключено, що і в Росії."

Дані Іди Метт не точні. Зокрема, там, де йдеться про смерть Кузьменко. Вона залишилася жива і раділа визволенню та приходу Радянської Армії в Берлін. Але доля знову насміялася з неї.

Дочка Олена

Олена Несторівна Міхненко

Автори книги "Нестор Махно: правда и легенды" Т. А. Безпечний, Т. Т. Букреева пишуть: "Овдовівши, Галина Кузьменко з дочкою Оленою залишалась в Парижі, працювала, вирощувала дочку. Але складна доля їй ще раз готувала сюрпризи. Літом 1940 року Париж був окупований гітлерівськими окупантами. Німці дізналися, що вона дружина Махна і вивезли її з дочкою в Німеччину на роботи. Розповідають, що знайшлися такі, що згадали, як їм дісталася в 1918 році від Махна на Україні.

Коли закінчилася Велика Вітчизняна війна, Галина з

дочкою опинилися в англійській зоні, але радянські органи встановили її особу й інтернували її і дочку разом з генералом Красновим, отаманом Шкуро, Султан-Гіреєм Кличом та іншими ворогами Радянської влади ще з часів громадянської війни. За злочини, здійснені проти нашого народу в роки громадянської війни і воєнної інтервенції, колишні генерали і отамани у січні 1947 року були засуджені до смертної кари через повішення. Дружину Махна було засуджено на 8 років позбавлення волі" (с. 204).

Науковий працівник Гуляйпільського краєзнавчого музею Сергій Сergyоїн (книга "Третій шлях", Г., 1998, с. 144) зазначає: "Після смерті Махна в Парижі дружина та дочка Махна Олена довгий час проживали у Франції. Потім вони якимсь чином під час другої світової війни були вивезені до Німеччини (начебто на роботи).

Після розгрому рейху дружина і дочка Махна були заарештовані органами НКВС. Галину Андріївну покарали 10-ма роками таборів". (Як, бачимо, у Безпечного і Букреєвої йдеться про 8 років, у Сergyоїна-10. Тому звернемося до інших джерел).

Член Спільки журналістів України з 1957 року, вчителька зі Львова Н. П. Головка висловила так: "У 1942 році Галину Андріївну з дочкою німці вивезли в Берлін, вона не відала для чого. Раділа вони, коли у травні 1945-го прийшов день Перемоги. Раділи, але передчасно. Галина Андріївна звернулася до радянських офіцерів, відрекомендувавши себе дружиною Махна. Просила дозволити виїхати з дочкою в Україну. Чекала з дня на день.

Між тим, під посиленням конвоєм їх привезли у Київ. Тут дружині Махна пригадали на допиті все і в 1946-му засудили її за статтею 58 — дали 8 років концтаборів. Дочку відправили на заслання на п'ять років до Казахстану. Лише через чотири роки їм дозволили листуватись".

А так у 1993 році до районної газети "Голос Гуляйпільця" писав з Казахстану Адам Вотчель, власкор Казахстанської німецької газети "Дойче Альгемайне" по південних областях Казахстану, член Спільки журналістів: "В 1942 році мати Галина зі своєю дочкою Оленою були видані німецьким фашистам. Після чого в Німеччині вони працювали на каторжних роботах. Олена Несторівна досконало знала французьку і німецьку мови.

Після перемоги над фашистською Німеччиною радянські війська-визволителі під посиленою охороною етапували їх в Радянський Союз, де в Києві в 1946 році над ними відбувся народний суд. Галину Андріївну засудили до десяти років тюремного ув'язнення по відомій 58 статті. А дочку Олену Несторівну — до п'яти років. Їм обом пригадали, хто вони, хоч особисто кожна із них ніякого злочину не зробила. Тим більше дочка, яка в Радянському Союзі була вперше.

Свій строк "мати" Галина відбувала в Дубровтабі, тут перебувала і відома радянська естрадна артистка Людмила Русланова, яка відбувала там свій тюремний строк. Вона частенько, на нашвидкуруч збитих підмостках із круглого лісу, виконувала свої знамениті "...Әх, валенки, валенки, да не подшиты, стареньки", розважала нещасних засуджених громадян під час сталінського свавілля. Там же відбувала свій строк і дружина Всеросійського старости Михайла Івановича Калініна, яку засуджені, знаючи, хто

Н. І. Махно з дочкою Оленкою в Парижі

вона, і із поваги до неї самої, звільнили від важкої фізичної роботи. Вона біла воші на одязі засуджених, доки ті купалися в лазні".

Олену Несторівну — дочку Махна відбувати строк направили в село Лугове Дзямбульської області. Вини, звичайно, у неї взагалі ніякої не було. Але "в правовій" Радянській державі, де батько за сина не відповідає, а син — за батька, — ці слова "залишилися тільки лозунгами".

Двоюрідний онук Н. І. Махна Віктор Іванович Яланський пригадував, як про цей період життя в 1971 році розповідала Галина

Андріївна Кузьменко: "В 1942 році нас з дочкою забрали на роботи в Берлін. В 1945 році представники радянських органів взяли і відправили в СРСР. Нас судила "трійка" так званій (ОСВ) — особливо секретний відділ. Я просиділа в таборі (станція Потьма, що в Мордовії) 8 років і 9 місяців. Дочку Олену вислали в Казахстан (м. Джамбул) на 5 років. В 1954 році мене випустили з табору і направили до дочки, де вона залишалася до закінчення строку виселки. Олена була зовсім одна. Так ми і живемо з нею в Джамбулі. Я пропрацювала у швейній майстерні в Джамбулі біля 9 років — з 1954 по 1963 рік. На пенсію пішла, коли мені виповнилося 66 років. Зараз мені пішов 75-й рік. Здоров'я моє неважне". Згадувала тоді Галина Андріївна, що Нестор Іванович тримав зв'язок з Москвою, листувався з визначними радянськими воєначальниками, яких розстріляли в 1938 році, Блюхером, Якіром, Тухачевським, котрі вважали Махна командиром, а не бандитом.

В. І. Яланський і О. Н. Міхненко.
м. Джамбул, 1973 р.

Галина Кузьменко, як і Нестор Махно, мріяла повернутися жити в Гуляйполе, але не отримала дозволу. Їй дозволили поїхати в Гуляйполе на похорон одного із родичів.

"В 1961 році, — пригадувала Галина Андріївна, — я стала громадянкою Радянського Союзу. В 1972 році зробила запит в Гуляйполе, щоб підтвердили

моє вчителювання в гуляйпільських школах в 1916-1918 роках. Мої родичі і учні дали підтвердження. В 1973-1974 роках до мене приїжджав двоюрідний онук Махна (Віктор Іванович Яланський - Авт.). В 1976 році я на прохання Віктора приїжджала в Гуляйполе, місто моєї молодості. Ми з ним ходили вулицями і вони нагадували мені мою молодість, адже я тут не була 55 років. Я і розказала онуку правдиву історію махновського руху, за що ми з Нестором боролися".

Вислухаємо ще кілька розповідей про життєві поневіряння матері та дочки залятого "ворога народу".

Говорить вчителька зі Львова Ніна Пилипівна Головка:

"...Олена працювала один місяць буфетницею, потім посудницею в ресторані, хатньою

робітницею в лікарки. Коли термін виселення закінчився, їй дозволили виїхати в Джалбул. У 1954 році звільнили і матір, яка приїхала до дочки. Довго вони шукали житло. Тільки знайдуть і господарі дізнаються хто вони — пропонують звільнити квартиру. Скрутно було матеріально, а ще тяжче морально, бо постійно перебували під наглядом. У дочки був потяг до знань і їй дозволили вчитись. Вона закінчила Ташкентський будівельний технікум, потім Джалбульський гідромеліоративно-будівельний інститут.

Олена тяжко переживала, коли їй час від часу нагадували, що вона дочка "ворога народу".

Минали роки. Нарешті в 1970 році мати з дочкою отримали однокімнатну квартиру.

Г. А. Кузьменко з дочкою Оленою. 1939 р.

Заміж Олена Несторівна вийшла у 42-а роки за льотчика, українця з Хмельниччини Івана Петровича Куликова. "Хоча, — як зазначає Гуляйпільський краєзнавець В. 1. Жилінський, — Олена Міхненко була замужем у Франції, але дітей з чоловіком французом не мали. В 1942 році вона була завербована на роботи в Німеччину, з нею поїхала і мати, а чоловік залишився в Парижі".

Про чоловіка-француза підтверджує думку і власний кореспондент Казахстанської німецької газети "Дойче Альгемайне" по південних областях Казахстану, член Спілки журналістів Адам Вотчель:

"В 1942 році "мати" Галина зі своєю дочкою Оленою були видані фашистам, залишивши там чоловіка (дітей у них не було) - їх етапували в Німеччину".

У Галини Андріївни і дочки склалась традиція - кожного року відзначати день народження Нестора Івановича і день його смерті. Олена була вродливою і обдарованою жінкою. Крім української та російської, знала німецьку, французьку мови. І все ж на найчорніших роботах надавали змогу працювати один-два місяці. Причиною звільнень було одне: вона — на засланні, вона — дочка "ворога народу".

Трохи стало легше, коли прийняли в члени профспілки, отримала трудову книжку. Тоді їй було 27 років.

Олена Несторівна вже пенсіонеркою, за три роки до смерті, у 1989 році одержала з прокуратури УРСР такий документ: "Повідомляємо, що на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року, кримінальна справа, за якою ви були репресовані, припинена. В даний час ви реабілітовані". Такий же документ прийшов і на ім'я Галини Андріївни Кузьменко, але її вже не було серед живих.

Реабілітацію Олена одержала за місяць до 100-річчя від дня народження батька і 45 років від його смерті. Ця новина її сильно потрясла і вона захворіла, потрапила до лікарні. Виписалась з другою групою інвалідності. Потім у неї пропав голос, наступив параліч. Померла Олена Несторівна Міхненко 26 грудня 1992 року. Поховали її на міському кладовищі в Джамбулі поруч з матір'ю".

Чому Міхненко, а не Махно?

Нестор Іванович дуже любив дочку. Іда Метт підтверджує: "Палко любив дочку. Я не знаю якими стали їх відносини в кінці його життя, але, коли дівчинка була малою, Махно без кінця возився з нею, балував, хоч, коли був роздратований, бувало бив її, після чого почував себе зовсім хворим тільки від однієї думки, що зміг підняти на неї руку. Нестор мріяв, щоб дочка отримала освіту".

Можна сказати, що його мрія здійснилася, але якою ціною.

Махно, турбуючись про майбутнє дочки, яке (знав) буде дуже і дуже непростим, змінив дочці прізвище з Махно на Міхненко. Оленка, яка була допитливою дівчинкою, поцікавилася одного разу в батька: навіщо він так зробив?

— Жаль мені вас. Як житимете без мене, як складеться подальша ваша доля, — тихо мовив хворий Махно.

— Тату, коли я виросту, ми з мамкою обов'язково поїдемо в Гуляйполе, — обіцяла донька. Батько взяв руки доньки і зі сльозами на очах мовив: "Коли поїдете, то на околиці мого Гуляйполя станьте на коліна і поцілуйте мою рідну землю і вклоніться вербам та тополям, котрі кличуть мене до себе, стережуть рідну Україну".

Та повернемося до безневинних страдниць, залишених вічна-віч із несправедливістю і жорстокістю буття родичів "ворога народу". Вдамося до листа Олени Несторівни до матері, датованого 25 квітня 1950 року, взятого із книги "Нестор Махно: правда і легенди" Т. А. Безпечного і Т. Т. Букреєвої.

"Дорогая мамочка! Письмо от 7 февраля получила. Пиши теперь на следующий адрес: Каз. ССР — Джамбульск. обл. — ст. Луговая (село Луговое) — Октябрьская улица № 17 — Швейный цех. Е. Н. Михненко. На Розу Котлер не пиши, она уехала, только указывай мою фамилию и все. Вот кратко, как я жила с мая месяца 1948 г. Через один месяц я поступила в райпотребсоюз, буфетчицей. Работала один месяц и закрыли столовую, и через месяц была снова без работы, тут меня поддержал сапожник, я вскоре заболела тифом и лежала два месяца в больнице (август, сентябрь 48 г.). Пока я лежала в больнице, мне этот сапожник носил кушать, а когда я вышла из больницы, я узнала, что это все он носил мне за деньги, приобретенные продажей моих вещей, я осталась без ничего и он

О. Н. Міхненко. 1946 р.

в цей момент я би не могла из-за одержу). Работала сутками и двоє отдыхала. Жила в чеченской семье. В декабре я была уволена по сокращению штата, в январе я поступила посудомойкой в ОРС железнодорожной организации, работала в паровозном депо. В марте была уволена из-за документов. Если бы не это, то во всех организациях можно быстро продвинуться, посылают на курсы поваров и т. д. В каждой отрасли можно продвинуться, но не мне с моей фамилией и происхождением. При каждой перемене работы у меня была перемена с квартирами. Единственные друзья-фотографы уехали на Украину. В период моей работы в ресторане зимой 48 г. я побрила голову, волосы выросли через 6 месяцев кудрявые, а теперь эти кудри отходят, прямо жалко.

скоро уехал, оправдываясь тем, что у него денег не было, а видал, что мне голодно, ему было жалко меня, и он решил распорядиться и мне сказать правду только, когда я выздоровлю. Он рассуждал: лишь бы здоровье, а остальное все будет, и поневоле мне пришлось смириться, не зная до сих пор сердиться или нет.

Когда я вышла из больницы, у меня было осложнение на печень и на уши. Сейчас печень нормально, а слух средний.

В октябре 48* г. я поступила на железнодорожный ресторан посудомойкой (если бы я хотела быть официанткой,

Но я продолжаю насчет работы. Перед отъездом фотографы в марте м-це меня устроили домработницей у одной врачихи, одинокая с девочкой. Я у ней проработала до мая м-ца 49 г. И вот как прожила эту зиму с 48 на 49 г., раздетая и босая с переменаами, каждые три м-ца. Это самое жуткое воспоминание моей жизни и когда я еду с села на станцию, у меня остаются тяжелые впечатления от этой станции. Даже, как на зло, развалился дом, где жили фотографы и если я хочу припомнить несколько приятных минут в этой семье, то только смотрю на кучу кирпичей. В эту зиму 48 г. на 49 г. я лазила по паровозам и тендерам и выпрашивала у машинистов уголь. Таскала его грязная, потная. Я с дрожью вспоминаю эту зиму. Весной и в мае 49 г. поступила на сырзавод, меня взяли на пробу один месяц. Потому что работа тяжелая физическая и мне сказали, что я вряд ли справлюсь. Но я старалась и кое-как выдержала, меня оставили. Через три м-ца в августе завод разделили и одна часть перекочевала со скотом в горы 20 км от района. Я тоже перекочевала в горы — я принимала молоко, топила, мыла и таскала фляги и кроме того я была свиначкой, была двух окладах: у меня было шесть казенных свиных (огромные до двухгодичных). Ездили в район три рази в месяц — возили сливки на быках. Работала все лето, поступила в члены профсоюза, добилась трудовой книжки. К осени я уже искала себе работу, каждый раз как ездила со сливками, бегала по организациям и мне в Потребсоюзе обещали работу не официантки, я предупредила своего майора на отметки, что осенью остаюсь без работы, потому что сезон молока кончается и всех увольняют. Майор обещал меня устроить. Работа была тяжелая на заводе, к осени я уволилась, потому что работа зимняя мне не по силам, хоть меня оставляли, но надо было перейти на хозяйственные работы, как копать, мазать, белить, лед заготовлять, ледник копать, это не в моих силах и так летом еле выдержала, а в холоде раздетой никак невозможно. Вот так и жила до октября 1949 г. В следующем письме дальше напишу. Пока крепко-прикрепко целую. Люся".

В 1968 році радянський історик Сергій Семанов зустрівся з Люсі — Оленою Міхненко, яка була "нервною і подразненою, нікому не верила". Семанову вона видалась ще молодою, елегантною, чорноокою брюнеткою, схожою на батька. У її російській мові

О. Н. Міхненко. 1941 р.

зберігся сильний французький акцент, в присутності матері вона заявила: "Ненавижу політику с дитинства. Хорошю пам'ю отця. У нас дома всегда было полно народу, масса газет. И я тогда уже поклялась себе, что никогда не стану интересоваться политикой и газет не читать. У меня нет родины. Францию родной не считаю. Россию тоже. Да, я говорю с сильным французским акцентом, когда я говорю по-немецки, то тоже считаю, что я француженка.

Да, тут очень многие мужчины мною увлекались, но когда узнавали, чья я дочь, шарахались в сторону. Один это делал корректно, другие трусливо или даже грубо. Люди при этом хорошо раскрывались. Детей я не хотела. Плодить нищих? И чтобы у них была моя судьба? О роли своего отца в вашей истории я во Франции совсем не знала. Когда меня поместили в киевскую тюрьму, одна сокамерница, узнав, чья я дочь, спросила — того самого бандита? Я оскорбилась и ударила ее".

В Гуляйпільській районній газеті "Голос Гуляйпілья" 31 січня 1996 року була надрукована стаття Віктора Яланського "Олена, дочка Нестора":

— 16 січня 1993 року в останкінській програмі "Время" прозвучало повідомлення про те, що в місті Джамбулі (Казахстан) на 71-му

році життя померла дочка ватажка селянського руху на Україні Нестора Махна". Про це телеграмою мене напередодні сповістив чоловік небіжчиці Іван Петрович Куликов. Згодом у листі він у подробицях описав останні дні Олени Нестерівни, повідомив, що поховав дружину поряд з її матір'ю Галиною Андріївною.

Тернисте, сповнене лиха і горя життя, випало на долю цієї жінки. З прожитих сім десятків років довелося їй сповна випити не один ківш лиха. Народившись у Варшавській в'язниці 1922 року, куди потрапили після поневірянь за кордоном її батько й мати, Олена Несторівна не бачила просвітку більшу частину свого життя. Після Варшави з сім'єю мешкала вона у німецькому місті Данцінгу, згодом — у Парижі.

— У французькій столиці, — згадувала Олена Несторівна, — ми здавалося врешті-решт знайшли відносний спокій. Мама влаштувалася на роботу, мали деяку копійку на прожиття. Шикувати на мамину платню, звичайно, не доводилося, але ми й шматку хліба були раді. Тато на той час тяжко хворів, давалася в знаки Бутирська "відсидка". Він багато працював над своїми мемуарами. Відчуваючи свою близьку кончину, хотів будь-що за життя донести до людей правду про себе, про своїх побратимів.

6 липня 1934 року Нестора Івановича Махна не стало. Оленці тоді було 12 років. Вона добре пам'ятала той літній спекотний день, коли вони з матір'ю стояли біля стіни кладовища Пер-Ля-Шез, в одну з ніш якої тільки-но встановили урну з прахом дорогої їм людини. Тяжко переживала Оленка смерть любимого татуся. Та правду люди кажуть, що лихо одне не ходить: тільки-но зарубцювалися душевні рани від втрати батька, знов нещастя спіткало: Францію окупували фашисти. З перших днів загарбники почали відбирати людей для праці на заводах і фабриках рейху. Йшли і йшли до Німеччини вагони з дармовою робочою силою. Не оминули фашистські "вербовники" і Галину Андріївну з дочкою, їм теж довелося скуштувати арійського "раю". Хвалили Бога жінки, що той напоумив батька змінити Олені прізвище на Міхненко. У німецькій неволі це згодилося. Маючи прізвище батька, не уникла б вона крематорію.

Багато страждань винесли в неволі мати з дочкою. Але, як не було тяжко, завжди вірили, що час визволення прийде. Коли радянські війська увійшли в Берлін, Олена з матір'ю радо стрічали їх.

Хоч і неправдоподібним це здається сьогодні, але факт залишається фактом; визволителі принесли разом з довгожданою свободою декотрим... неволю. Олену з матір'ю відправили в Київ, де нашвидку відбувся судовий розгляд справи "махновців". Інкримінуючи у вину вчорашнім невольницям гріхи Нестора Івановича, "накрутили" їм "справедливий" строк. Матері — 8 років трудових таборів, а Оленці 5 років висилки в Казахстан.

Галина Андріївна відбувала покарання до 1954 року. Чотири роки їй не давали можливості навіть листуватися з дочкою. В той же час Олена без паспорта, без постійного даху над головою, терпляче несла свій хрест, ледве зводячи кінці з кінцями. Працювала офіціанткою, мила посуд, виконувала по найму господарські роботи, трудилася свинаркою. Так в постійних турботах про хліб насушний і пролітав час. Після закінчення строку висилки Олена Несторівна переїхала в Джамбул, куди, відбувши покарання, через три роки повернулася й мати. Вдвох долати скруту стало легше. Але клеймо "ворогів народу" постійно про себе нагадувало: сторонилися судимих. Навіть квартироздавачі неохоче здавали житло (а його доводилося часто міняти).

Загартована незгодами Олена Міхненко не втрачала віри у справедливість, в те, що настануть кращі часи. Вона мужньо долала життєві рифи. Як не було важко, закінчила технікум, згодом — будівельний інститут, працювала на керівних посадах будівельних організацій. У 42 роки Олена Несторівна вийшла заміж, за Івана Петровича Куликова, льотчика за спеціальністю, який, знаючи біографію Олени, не тільки не відмовився від неї, а, навпаки, став вірним другом і порадником на все життя.

Тільки за три роки до смерті Олена Несторівна Міхненко та її матір (яка не дожила до того світлого дня) було реабілітовано. Нарешті звершилося те, чого чекала жінка все життя".

А тепер додамо уривок із праці Сергія Семанова "Під чорним прапором" (Життя і смерть Нестора Махна), опублікований у ве-

ресні 1993 року в газеті "Запорізька правда", який доповнює нашу розповідь про життя і страждання матері і дочки.

"Коли Нестор Іванович Махно помер, його вдові минуло лише тридцять сім років. Нової сім'ї вона не завела, хоча неодноразово з різних приводів згадувала офіцера-емігранта на прізвище Карабань, згадувала з подробицями, які свідчать про симпатію до людини, але нічого не уточнювала, а я не спитав (західні прийоми репортажу тоді ще не були у нас в ходу...). Цілком характерно, що Галина Андріївна з юності до кінця життя залишалася переконаною атеїсткою, страждання і втрати, нею перенесені, не направили душі до Бога, ось це вже справді революційний гарт!

Почалася війна, до Парижа у червні 1940 року прийшли німці. Галина Андріївна коротко пояснила, що їй доводилося приховувати свій шлюб, ім'я Махна німецька контррозвідка пам'ятала дуже добре. Нагадаємо, що в 1943-му німці вивезли Олену до Берліна на роботи, мати поїхала за дочкою, обидві працювали там на якихось фабриках, пам'ятаю страшні розповіді Галини Андріївна про бомбардування міста англо-американськими літаками. Нацистська Німеччина зазнавала краху, і тут нова буря підхопила вдову і дочку Нестора Махна, занісши їх у страшний вир земного пекла, Про це вона розповідала мені детально: переконаний, що розповідь її має чималий історичний інтерес. Викладаю запис:

"У 1945 році перед приходом наших (за півроку) мені стало ясно, що росіяни прийдуть сюди. Для мене перемога Росії завжди була бажаною, але зустріч з Червоною Армією мене лякала. Я була знайома в Берліні з одним літнім калмиком-емігрантом (із Франції), він був зв'язаний з якоюсь калмицькою організацією, яка співробітничала з німцями. Він виїхав з Берліна, а я не проявила достатньої енергії і залишилась. Оленка зустрічалася з російськими солдатами і офіцерами, офіцери заходили до нас. Я все збиралася порадитися про свою легалізацію і можливість від'їзду до Росії, але так і не збралася.

Так ми дожили до серпня, коли розпочалася поголовна перевірка населення і видача документів. До мене прийшли двоє — німець і росіянин (Оленки вдова не було, вона пішла з офіцерами, вона часто була в них перекладачкою — неофіційною, звичайною).

Вони подивилися документи, пішли, але через хвилину повернулися і запросили мене до комендатури. Я пішла, хоч розуміла, що справа кепська. Але тікати було пізно. В комендатурі я сказала, що я дружини Махна. Мене затримали, залишили ночувати. Вночі до мене підійшов солдат, запропонував мене смачно нагодувати і переспати з ним. Я накричала на нього, і він спокійно пішов.

Наступного дня мене перевели в якусь іншу військову установу, там мені дали папір і ручку, зачинили в окремії кімнаті і запропонували написати все, що я знаю. Через місяць мене перевели в загальну камеру, зроблену із звичайної квартири, там було кілька жінок. Потім перевели в підвал якогось будинку, і там я зустрілася з Оленкою. Якось мене викликали до якогось начальника і запропонували поїхати з ним до Франції і там указати йому на тих з еміграції, хто працював проти нас. Я відмовилась, я погано знала білогвардійців, а головне, роль зрадниці еміграції, якою б вона там не була, була мені огидна. Мене й Оленку потім допитували, чи не шпигунка я, але незабаром переконалися самі, що це не так. Потім мене привезли у квартиру за речами, багато з яких пропали. Дещо я вивезла з собою, але теплого одягу не було, три пальта мої пропали, я взяла лише гумовий плащ. У нас було багато одягу, я їздила у відпустку до Парижа, а там нами зароблені марки вигідно обмінювалися на франки. Я купувала речі із невиразною надією, що мені вони знадобляться в Москві. Мене перевели в приміський табір з двоповерховими нарами, там я знову з'єдналася з Оленкою.

Нас повезли до Києва поїздом. У Києві на пероні посадили в "чорний ворон", про якого ми так багато страшного чули. У Києві мене допитували про мою участь у русі, чи не пробував Махно організувати щось у Франції. Настрій був такий, що готова була на все, що завгодно наговорити на себе, лиш би вибратися звідси. Після слідства нас з Оленкою помістили до загальної камери із карними злочинницями, страшні дівчата! Всі вони зазіхали на наші закордонні ганчірки, особливо білизну. На початку або в середині грудня (1945-го — Авт.) нас викликали і зачитали вирок, мені дали 8 років таборів, Оленці — 5 років заслання. Із закінченням слідства ми сиділи в одній камері, там і розпрощалися, бо її незабаром відправили до Казахстану. Але ми тоді не знали ще місце заслання.

Галина Андріївна Кузьменко

сплела вінки для дівчат з українського хору. У мене тоді загострилася гіпертонія.

Свій строк я пересиділа на дев'ять місяців. Ні до кого не зверталась, оскільки марно, у багатьох строк закінчився три роки тому, але всі вони сиділи. Дочку я знайшла через Київ, вона писала жакливі листи. Мене випустили вранці 9 травня 1954 року, сама собі не повірила. На вокзалі я і дочка одна одної не впізнали і розминулися. Зі мною в таборі знаходилася дружина Якіра, єврейка, була бригадиром, трималась зарозуміло. Там же була дружина Власова, моложава (35-40 років), цікава жінка, скромна, стримана, інтелігентна, працювала швачкою.

У трагічній цій сповіді нічого не треба пояснювати. Але неможливо, немислимо не привернути уваги до однієї коротенької фрази Галини Андріївни: "На вокзалі в Джамбулі я і дочка одна одної не впізнали".

Наведемо того самого листа Галині Андріївні від дочки, дата примітна — 20 липня 1953 року (ясно, що це був за час):

"Дорога матусю!

Листа твого одержала. В червні я тобі послала маленьку посылку, в основному ліки, які ти просила. Я посадила зерна, але тільки виростила дикий мак. З екзаменами я покінчила благополучно. Тепер у мене на руках свідоцтво про закінчення семирічки. Я чекаю твого приїзду з нетерпінням, я вже сказала, що беру стареньку матір на утримання. При твоєму виїзді телеграфуй, яким поїздом приїдеш. Я тебе зустріну на пероні, якщо всі вийдуть на вокзалі і мене з якоїсь причини не буде, то сідай на автобус, який іде в "місто", і виходить до станції "Готель", і дійдеш до Малої Корабожурської, 43.

Ще залишилось місяць чекати. Сподіваюсь, що до 1-го вересня побачимось.

На початку серпня вишлю грошей.

Чекаю з нетерпінням і міцно цілую. Люся".

Як існували довгі роки Галина Андріївна з дочкою в Джамбулі — багато чого не скажеш. Яюсь з дочкою зняли куток, обидві дещо підпрацьовували, а головне — навколишнє життя різко змінилося на краще. Через кілька років Галина Андріївна навіть одержала крихітну пенсію по старості — за п'ятнадцять років перебування в Радянському Союзі це був її перший "твердий зарібок". А якщо врахувати, що в Парижі подібного не траплялось, то взагалі — немислиме щастя! На початку 60-их з'їздила в рідні місця, але близьких уже не знайшла.

Кажуть, старість схожа з дитинством, дряхлість — з віком немовляти. Тому життєпис Галини Андріївни Кузьменко, вдови знаменитого Нестора Махна, хотілося б закінчити уривком з її листа до мене від 28 жовтня 1968 року, де вона розповідає про своє дитинство, проведене з батьками в Могильові. Як нам здається, тут можна побачити прямо-таки трагічний образ у майбутній долі нашої героїні.

Вона писала, не розуміючи, треба думати, які сили ведуть її ослаблою рукою: "Пригадується, як одного разу, коли мені було років десять, ми, п'ятеро-шестеро дівчаток, вийшовши із залізничної школи по закінченню занять, відправилися до залізничної лазні. Тут ми вдосталь намилилися, попарилися і розійшлися по домівках. Одягнута я була ще в літнє легеньке пальтечко, і мене

Г. А. Кузьменко і В. І. Яланський

під час досить довгої дороги додому добре протягло. Я сильно простудилася і незабаром захворіла на запалення нирок. Я злягла надовго... У мене були пролежні. Я сильно ослабла і схудла. Ходити було несила. І намучились же тоді зі мною моя бідна мама і мій брат Микола. Вони кілька місяців підряд, до весни, годинами, бувало, носили мене на руках по кімнаті... А коли стало тепло надворі, я почала повільно одужувати... А коли я вже зовсім одужала, тоді мені розповіли, що я була зовсім уже безнадійна, лікарі мені допомогти вже нічим не могли і батьки купили мені вже дошок на домовину, мішок борошна на поминки і приготували весь одяг на похорони...

Очевидно, вони в 1918 році пригадували, як вигляділи мене, тоді, і пошкодували про те, що я не померла тоді... Скільки горя і нещастя я їм завдала...

Померла Галина Андріївна 23 березня 1978 року в Джамбулі, там і похована, за тисячі верст від рідних місць. І ось через одинадцять з половиною років прийшла на її ім'я, нарешті-то добра звістка, цитуємо документ:

"Прокуратура Української Радянської Соціалістичної Республіки. Міхненко Олені Несторівні.

Повідомляємо, що на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року кримінальна справа, за якою ви були репресовані, припинена, і нині ви реабілітовані. Член колегії Прокуратури УРСР В. І. Лісний.

13.09.89 р."

Таке ж саме повідомлення надійшло на адресу і Галини Андріївни. Вдова Нестора Махна, виснажена двома війнами, таборами, злиднями і безправ'ям, вже не взнала про те, чого так довго добивалася. Однак приємно все ж закінчити цей тяжкий сюжет на добрій звістці.

Тепер останній короткий сюжет про Олену Несторівну Міхненко. Звичайно, домовившись з Галиною Андріївною про зустріч у Джамбулі, я уявлення не мав, що там живе ще й дочка Нестора Івановича. Тут, посеред азіатських степів, довелося з нею познайомитися. Але перш, ніж повідати своє особисте враження, наведу листа, якого вона відправила матері із зсильного для неї Казахстану в мордовський політичний табір.

Умисно не підправляю орфографії: тоді Олена Несторівна російську знала зовсім погано, граматичні і всякі інші помилки її, нещодавньої парижанки, дають додатковий відтінок до її образу і нещасної долі, її лист, уже цитований, відправлений матері більш як через три роки, написаний російською дуже грамотно і графічно чітко. Додамо ще для сучасного читача, що табірною листування тієї пори у нас майже не збереглося, тому лист заочної дочки на адресу матері-каторжанки вже сам собою являє великий історичний інтерес. Характерний сам вигляд цього листа: сторіночка із зошита, списана хімічним чорнилом з обох боків дуже дрібним почерком, автор епістолії явно повинна була берегти папір".

Каторжна праця і нестерпні умови підірвали здоров'я і Олени Несторівни. 26 грудня 1992 року після тривалої і важкої хвороби на сімдесят першому році життя вона померла, — повідомив одного з авторів цих рядків у червні 1993 року журналіст з Казахстану Володимир Миколайович Стасюк, який у той час жив у місті

Іван Петрович Куликов —
чоловік О. Н. Міхненко

Жамбил (Джамбул). На ній, Олені Несторівні, закінчився рід "батька" Махна (дітей у неї не було). Чоловік, який сильно її любив, колишній авіатор Іван Петрович Куликов, потурбувався про те, щоб мати і дочка були рядом. Для цього він своїми руками зробив акуратний підкоп під могилу матері, куди і опустив гроб з тілом своєї любимої дружини Олені Несторівни. У огорді біля могили він поставив хрест і пам'ятник з надписом: "Тут спочивають дружина "батька" Махна — "мати" Галина Андріївна і дочка Олена Несторівна".

Маруся Никифорова

Марія Никифорова

Народилася в м. Олександрівську. Посудомийниця горілчаного заводу. За анархістські терористичні акти в 1904-1905 рр. засуджена до смертної кари, яку замінили безстроковою каторгою. Відбувала її в Петропавлівській фортеці. В 1910 р. переведена в Сибір, звідти втекла в Японію. Із Японії переїхала у Америку, жила у Франції, Англії, Швейцарії. Вільно говорила багатьма мовами. Активна учасниця соціалістичних конгресів, норовиста, непокірна натура. За переконанням — анархо-терористка. Добрий оратор і організатор експропріацій і терору. В

1917 р. повернулася на станцію Пологи Олександрівського повіту, де проживала її мати. На розвалинах анархічної групи вона створила міцну терористичну організацію на півдні Росії. У травні 1917 р. експропріювала у олександрівського заводчика Садовського мільйон карбованців. Організатор і командир "Чорної гвардії", ідеолог "безмотивного" знищення державних установ, не виключаючи і радянських. На Україні відома до 1918 р. своєю жорстокістю. Дружина відомого польського анархо-терориста Бжостека. Учасниця перших з'їздів Рад і махновського руху. Повішена в м. Сімферополі (серпень-вересень 1919 р.) білим генералом Слащовим.

Тіна

Телефоністка с. Велика Михайлівка Олександрівського повіту. Агент махновщини. Якщо вірити В. Ф. Білашу, то вона друга дружина Махна з жовтня 1918 р. по березень 1919 р. Безпартійна. В 1930 році була жива.

Феня Гаєнко

Дочка середняка с. Добровеличківки Уманського повіту. Вчителька земської Царекостантинівської школи, націоналістка, анархістка. Нерозлучна подруга Галини Кузьменко. Вбита на Херсонщині у серпні 1921 р.

Іда Метт

Анархістка родом з Прибалтики. Дівоче прізвище Гільман народилася в 1901 році. Емігрувала до Парижа. Працювала секретарем в редакції часопису

Іда Метт

"Дело труда" разом з Аршиновим, Воліним упродовж трьох років. У 1925 році познайомилася з Махном — героєм своїх дівочих романтичних мрій. Їй ішов двадцять четвертий рік, йому тридцять сьомий. Про роки спілкування із захисником українських селян Іда Метт залишила спогади на сторінках, які побачили світ у 1948 році в Парижі.

Яким же був Махно в очах закоханої дівчини?

Ліричним і амбіційним, відвертим і недовірливим, нетерпимим до критики і водночас об'єктивним.

Секретар-машиністка Махна Іда Метт в бесідах з французьким істориком і перекладачем Олександром Скирдою в 1970-1971 роках зауважувала, що "Махно был очень требователен к форме (написания — Авт.), и на сколько он прислушивался ко всем подсказкам и советам, на столько он дорожил правом решать, где поставит наименьшую запятую в его писаниях".

Іда Метт померла 1973 року.

Мей Пікре

Видатна діячка французького анархістського руху. Вона дала прихисток Махну, його дружині і дочці, коли вони прибули до Парижа. У неї "завжди був на плиті добрий суп або кофейник з готовим кофе" для іноземних товаришів, які зазнали труднощів. Вона знайшла для сім'ї Н. І. Махна тимчасове житло і повела його до своїх друзів лікарів, які надали йому медичну допомогу.

Померла Мей Пікре в 1983 році.

Таня Карманова

Її Лариса Степанівна Верьовка називає Щусевим коханням (ж. "Хортиця", № 4, 2003). Вона була гімназисткою, дочкою власника цеглярні.

— Для мене, малої, Таня була і янголом з картинки, і сплячою красунею з казки, і Снігуронькою. Біла пухнаста мухточка, така

сама хутряна сорочка на капорі її темно-синьої оксамитової шубки. Підніме Таня вії, гляне — очі, як той оксамит, — згадувала Надія Степанівна Шевченко (Мелешкова). — Вісімдесят років сплигло відтоді, а Танин погляд пам'ятаю. І через десятиліття все яскравіше бачу в ньому якусь винуватість, приреченість. Коли з махновщиною було покінчено, нова влада забрала у Карманова, Таниного батька, його цеглярню, але працювати йому, фахівцеві і колишньому власникові, дозволили — чорноробом. Родину з будинку виселили, дали закуток у складському приміщенні крамниці Тупикових (де тепер гастроном "Нестор"). Цементні стіни, підлоги, жодного віконця — цементовий мішок. Влітку надворі якось можна перебути, а настала осінь — що в підвалі, що на вулиці мокро, холодно. На той час матері в Тані вже не було, тепер від застуди помер і батько. Таня, як свічечка.

"У Тані сухоти", — казав мій тато, твій дідусь (Н. С. Шевченко — сестра матері Л. С. Верьовки — Авт.). Двори наші — Мелешкових, Карманових, Тупикових тоді фактично й не розмежовувались, тобто жили ніби на одному подвір'ї. Складе тато в'язочку дров, несе Тані "буржуйку" протопити, мама передає щось поїсти. А була вже Таня не сама — доньку народила. Ні, дитина не Щусева. Щусь загинув. З'явився у нас в Гуляй-Полі воєнком, з Росії присланий. (Не будемо називати прізвище заради його нащадків — Авт.). Одружений, а до дівчат ласий. Начальник великий, ніхто йому не указ.

...Таню Карманову нікому було боронити від всесильного воєнкома. Як їй — проти воєнкомових аргументів: "Ты махновская потаскуха. Вот — видишь, тут у меня семь пуль. А тебе хватит одной!".

Дівчинку Таня назвала Магдочкою. Воєнкомові дитя аж ніяк не було потрібне. Тепер він вже не знав Тані Карманової. А Таню з'їдали сухоти та переживання: як вберегти хоча б дитя від голодної смерті.

Як завжди допомогли добрі люди, брати Коростильови (самі вони з Гурівки, а в Гуляй-Полі на Вербовій облаштували коптильню — м'ясо коптили, робили ковбаси).

Прийшли брати до Тані, і старший, Федір, сказав:

— Колись я у твого батька на цегельні працював. Чесний був твій батько, нікому зла не заподіяв. Збирайся, Таню, ходімо до нас. Ми з дружиною вирішили, що у нас житимеш. Та не треба нам ніякої помочі твоєї. Хіба ми тебе в найми беремо? Лікувати будемо, — втішав Федір Таню, коли проказала, що немає сили допомагати їм у господарстві. І забрали Таню з дитям до себе на Вербову.

Подальша доля Тані склалася так. Розповідає Н. С. Шевченко: "Прислали з Харкова до нас молодого комсомольського працівника у відрядження, у Коростильових побачив Таню. Поки був у Гуляй-Полі, відлучався до Катеринослава, Олександрівська — щоб дістати там ліки для Тані, а малій привозив завжди з міста гостинці. Перед поверненням до Харкова освідчився Тані в коханні, просив стати йому за дружину, обіцяв, що столичні лікарі вилікують. Був хлопець за своїм колишнім фахом шофер, симпатичний і щирістю, і вродою і, може, це головне: не зіпсутий партійно-чиновницькими норовами. Таня поїхала. Довго не озивалася, вже в Гуляй-Полі й забувати стали. Десь, може, через рік одержали Коростильови листа: "Рідні мої! Коли ви забрали мене до себе, я хотіла тільки одного — померти. Але в мене не було тоді сили навіть молитися Богові і просити його забрати мене. Я хотіла померти, а ви не дали. Тепер я дякую вам, що я жива, що я щаслива. Я так хочу жити!" Писала, що хвороба відступила, що не тільки лікарі — а й любов її чоловіка поставила її на ноги, повернула до життя, вберегла дитину. Незмінно, в кожному листі дякувала Таня Коростильовим, що врятували від смерті. У 1936 році листування обірвалося. Це тепер ми вже знаємо, що крилося за терміном: "Без права на листування..."

Так склалася доля гуляйпільської дівчини, яку закрутив махновський вир.

* * *

Жінки. Дівчата. Вірні подруги. Вони завжди були поруч своїх чоловіків, допомагали їм чим могли. Чимало їх було і серед бійців Револуційної Повстанської армії України -(махновців). Вони виконували здебільшого обов'язки медперсоналу, розвідниць.

— Несторів ангел-охоронець, — казала Галина Кузьменко (Віктор Яланський, Лариса Верьовка "Нестор і Галина. Розповідають фотокартки", К.Г., 1999, с. 250-251), — Галя Губенко, медсестра наша, "особистий лікар" Нестора. Усі його рани через її руки пройшли. А тиф?

Нестор захворів тяжко. Я і Галя не відходили від нього. Витягли. Про Галинину долю нічого не знаю. А сестра її, Таня Губенко, розвідниця загинула. І Маруся Негребицька теж — сестра Вані Негребицького, нашого махновського пісняра.

Василевська-Лепетченко-Літвінова — розвідниця у армії Махна

Взагалі дівчат-розвідниць в армії було чимало. Коли Нестор оголосив мобілізацію до війська, прийшло багато молоді. Серед них і дівчата. Ми їх посилали в розвідку. Пам'ятаю Клименко Аллу й Таню Кравченко із Санжарівки, Таню Уманську й Галю Доценко з Великої Михайлівни, гуляйпільських Олю Коваленко, Галю Гузенко, з Поліг Катю Орлову, Наташу Загульську з Гаврилівки. Славні були дівчата. Як і Меланія Семенівна Василевська (Лепетченко) — гуляйпільська дівчина, дружина ад'ютанта Махна Лепетченка.

Вона була гарна, статна, грамотна, служила у розвідці Льва Задова. Добре їздила верхи на коні.

Меланія Васецька з матір'ю

Одягалася у шкіряні штани і шкіряну куртку, з маузером на боці. Коли червоні на початку 1920 року вбили чоловіка Олександра, вона дуже горювала за ним і мстила за нього. Через деякий час потому виїшла заміж за вчителя Літвінова. Згодом її арештували за діяльність у махновській армії. Відсиділа строк. Повернулася і вся сім'я виїхала до Ленінграда, переховуючись від переслідувань. До цього часу там живе її онук Леонід. Він — художник.

Багато цікавого можна розповідати про жінок махновської армії, які йшли у повстанство, щоб добувати волю і землю, про яку нагадували чорні стяги.

Розділ четвертий

СЛІДАМИ ПОВСТАНЦІВ

Олександр Скірда. м. Париж

Олександр Скірда (1942 р.н.)

В 2001 році в Парижі вийшло третє видання книги Олександра Скірди "Нестор Махно. Козак свободи (1888-1834). Гражданская война и Борьба за вольные советы в Украине 1917-1921". Ця монографія, спирається на величезний і унікальний документальний матеріал, який допомагає нам краще зрозуміти, чому і як революція, котра починалася з найкращими намірами, зайшла в глухий кут.

Суспільство "без господ и рабов, без бедных и богатых" — вот идеал, за который сражались Махно и его товарищи. Они воплотили в жизни этот идеал, создав "свободные советы", совершенно отличные от советов, лишённых всякого смысла диктатурой партии-государства", — писав Олександр Скірда.

Хто ж він автор глибокої і виваженої книги?

Олександр Скірда, українсько-російського походження, народився в 1942 році у Франції. Історик і перекладач. Професор. Він є спеціалістом з російського революційного руху, про який опублікував французькою мовою більше десятка робіт, починаючи з 1971 року, а збирати матеріал почав з 1964 року.

Батько його (1896-1967) з Харкова, син вахмістра, вважав себе російським патріотом і пішов добровольцем на війну в 1915 році; був направлений у Москву в школу офіцерів, потім служив на фронті молодшим офіцером, командував ротою.

В 1917 році його призначили старшим офіцером. Після більшовицького перевороту пішов до генерала Корнілова "спасати країну"; брав участь у крижаному поході. По смерті Корнілова перейшов у донську армію до кримської евакуації есаулом. Був сім разів поранений, хворів тифом.

В еміграції не входив ні до якої організації, спілкувався тільки з друзями-побратимами. Працював сорок років таксистом у Парижі. До Махна ставився негативно: "Батько бив червоних, щоб вони побіліли, а білих — щоб вони почервоніли!"

Мати народилася в 1912 році в Пскові. Її батько володів квасним магазином, був засуджений Чека до смерті як "буржуй", що змусило сім'ю покинути батьківщину в 1919 році. Спочатку жили в Естонії, потім — з 1931 року у Франції. Все це вплинуло з ранніх років на Олександра, для якого "пережитки этой братоубийственной эпохи представляются как "живая история".

Крім названої монографії, О. Скирда підготував і такі роботи російською мовою:

"Индивидуальная автономия и коллективизация села: обзор либертарных идей и практик от Прудона до 1939 г." Изд-во "Громада", Париж, 2002.

"Вольная Русь. От веча до советов 1917 года." Изд-во "Громада", Париж, 2003.

"Социализм интеллектуалов. Ян Вацлав Махайский." Изд-во "Громада", Париж, 2003.

"Нестор Иванович Махно. На чужбине. Заметки и статьи 1923-1934." Подборка и предисловие Александра Скирды. Изд-во "Громада", Париж, 2004.

"Нестор Иванович Махно. Мятежная юность (1888-1917)." Приложение: Группа "Дело Труда". Большевицкая диктатура в свете анархизма. 1928. Предисловие Александр Скирда. Изд-во "Громада", Париж, 2006. Ця публікація завершує здійснення видань О. Скирди російською мовою закордонних праць великого народного повстанця — Нестора Івановича Махна.

Анатолій Васильович Єрмак

Анатолій Єрмак

(1955-2003)

Анатолій Васильович Єрмак народився в 1955 році в селі Кінські Роздори Поголівського району Запорізької області. Українець. Після закінчення в 1977 році Маріупольського металургійного інституту за розподілом працював інженером — технологом, цеховим майстром на Малинському дослідно-експериментальному заводі (Житомирщина). В 1979 році перейшов на службу в органи державної безпеки України,

де протягом 15 років працював на різних посадах у підрозділах контррозвідки та боротьби з організованою злочинністю.

У травні-червні 1986 року брав участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

З 1993 року заступник начальника відділу військової контррозвідки Служби безпеки України по боротьбі з мафією і корупцією.

Член виконкому і проводу Спілки офіцерів України. Військове звання — підполковник. Безпартійний.

Такою була біографічна довідка в 1994 році кандидата в народні депутати А. В. Єрмака.

А в 1998 році, знову йдучи на вибори, народний депутат України Анатолій Васильович звітував перед виборцями Поголівського виборчого округу про виконану роботу за попередні чотири роки і сміливо заявив, що у боротьбі з корупцією і мафією не відсиджувався в окопах. І виборці знову довірили чесному, мужньому борцеві, справжньому патріоту рідного краю представляти їх інтереси у Верховній Раді.

Представляючи інтереси гуляйпільців у Верховній Раді, Анатолій Васильович не міг залишатися байдужим до неординарної постаті їх земляка в історії громадянської війни на Україні в 1918-1921 роках — Нестора Івановича Махна. Тому 29 вересня 1998 року у Києві виникло громадське об'єднання на добровільній основі громадян України — товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле". До нього увійшли прихильники діяльності ватажка селянського повстанства, які народилися, вирости або працювали в Гуляйпільському краї.

Під терміном "Гуляйпільський край" малася на увазі зона діяльності селянського руху за землю і волю, за місцеве самоврядування під керівництвом Н. І. Махна (теперішні Запорізька, Луганська, Дніпропетровська, Донецька, Херсонська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська, Кіровоградська області, Кримська автономна республіка).

Заснували товариство народний депутат України від По-

Зліва направо: В. І. Жилінський, О. І. Карпенко-Гайчур, М. П. Зима, І. К. Кушніренко, м. Гуляйполе. 1999 р.

логівського ("Махновського") виборчого округу № 83 Анатолій Єрмак, президент благодійного фонду "Нуклеус" Микола Бут, секретар Спілки журналістів України, письменник Олександр Михайлюта. Заявили про свою участь у Товаристві доктор філософії, професор Академії праці Федерації профспілок України М. П. Зима, кандидат філологічних наук, доцент Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка О. І. Карпенко, кіноактор Віктор Маляревич, доктор економічних наук, президент федерації шахів України І. С. Бик, поетеса, журналіст Лариса Верьовка та ін.

Засновники головною метою товариства вбачали: сприяння вивченню, об'єктивній оцінці та популяризація діяльності Нестора Махна в історичних подіях початку ХХ століття, для надання їй належного місця в історії народу України з метою побудови громадянського демократичного суспільства, а також — популяризація і збагачення громадсько-політичних, історичних традицій, культурної і побутової спадщини, історичних та краєзнавчих пам'яток, економічних і соціальних досягнень Гуляйпільського краю, усіх визначних його діячів.

Саме члени Товариства зініціювали і активно сприяли проведенню заходів до 110-річчя від дня народження Н. І. Махна (науково-теоретична конференція в Запорізькому держуніверситеті "Історичний феномен Гуляйполя. Політична і військова діяльність Нестора Махна", мітинг, відкриття меморіальних дошок, культурно-спортивне свято в Гуляйполі, вихід календаря-плаката, книг С. В. Серьогіна "Третій шлях", О. О. Михайлюти "Вольниця" тощо).

Генеральним спонсором заходів виступило ВАТ "Мотор Січ" (генеральний директор В. О. Богуслаєв).

Як гуляйпільці готувались і як проходило свято, присвячене 110-річчю Н. І. Махну, детально ми розповіли в книзі "І вічно тополі шумлять..." ("Дніпровський металург", 2008 р.).

А 17-18 червня 2000 року м. Гуляйполе приймало учасників науково-практичної конференції та установчого з'їзду Всеукраїнської громадської організації "Товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле", девізом якого є земля, воля і шана.

Президія з'їзду. Виступає А. В. Єрмак, м. Гуляйполе. 2000-й р.

17 червня в Гуляйполі відбулася науково-практична конференція "Феномен Нестора Махна. Вирішення міжнародних відносин. Минуле і сучасність".

Відкрив і вів конференцію О. О. Михайлюта. Перед учасниками зібрання з доповідями, повідомленнями виступили доктор історичних наук, професор Ф. Г. Турченко, доктор філософії, професор М. П. Зима, академік Ю. О. Шилов, А. В. Єрмак, автори книги "Нестор і Галина" Лариса Верьовка і Віктор Яланський та інші.

18 червня в місті Гуляйполі (культурно-спортивний комплекс "Сучасник") відбувся установчий з'їзд Всеукраїнської громадської організації "Товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле". Вів його голова Оргкомітету А. В. Єрмак.

На з'їзді було запропоновано створити Гуляйпільське міжобласне відділення Товариства з статусом юридичної особи, що і зробили делегати.

З'їзд затвердив Статут, Положення про Ревізійну комісію і саму комісію, Програму діяльності Товариства.

Делегати обрали Правління, головою Товариства (одногосло-но) — Анатолія Васильовича Єрмака.

По завершенні роботи з'їзду делегати і гості здійснили поїздку в Дібрівський ліс до сумнозвісного "Дуба смерті", де почув-ли чимало цікавого від місцевого краєзнавця О. Л. Лапка про Мах-на і махновців.

Учасники з'їзду махновців, м. Гуляйполе. 2000-й рік

1 серпня 2000 року народний депутат України, голова Всеук-раїнської громадської організації "Товариство Нестора Махна "Гу-ляй-Поле" А. В. Єрмак та президент Федерації шахів України гу-ляйпільець І. С. Бик започаткували перший шаховий турнір пам'яті ватажка селянського руху в роки громадянської війни Нестора Івановича Махна.

На жаль, багато чого із задуманого Анатолію Васильовичу, справді народному депутату, другу гуляйпільських журналістів, виконати не вдалося.

11 лютого 2003 року перестало битися серце колишнього на-родного депутата України двох попередніх скликань Анатолія Ва-сильовича Єрмака. Трагедія сталася у вівторок о 17 годині 20 хви-

лин на автошляху Маріуполь-Запоріжжя в районі ТОВ "Аврора" Пологівського району Запорізької області. Тут на зустрічних курсах зіткнулися великовантажна автомашина з металобрухтом та "Жигулі", в салоні яких, крім Анатолія Васильовича, перебували його старший брат Микола та син Олександр, — повідомляла 15 лютого Гуляйпільська районна газета "Голос Гуляйпілля". — У результаті автокатастрофи брати Єрмаки загинули, а Саша перебуває в реанімаційному відділенні Пологівської райлікарні.

Напередодні родина Єрмаків понесла тяжку втрату. В неділю відбувся похорон їхньої матері і бабусі, вчительки-пенсіонерки Кінсько-Роздорівської загальноосвітньої школи Євдокії Макарівни.

Правоохоронні органи ведуть розслідування обставин, що призвели до трагедії.

Але, як завжди, все списали на слизьку дорогу, на ожеледицю, яка понесла автомашини одну на одну.

На вічну пам'ять Анатолія Єрмака член Спілки письменників України Олександр Михайлюта написав такі рядки:

*У кадрі — смерть на фоні вбивці — МАЗа...
Куди він їхав з брухтом уночі?
А інтер'ю? Які бадьорі фрази...
Слова ДАІ — в стандартному ключі.*

*А Україна хоче знати: хто це,
У котре вже так підло нас ляка?
Прорізав ніч дзвінок із ступу: "Хлопці...
Уже немає Толі Єрмака!..".*

*Він жив, як Бог, йому світило небо.
Він не боявся нікого і ніде.
Мільйони нас він пригорнув до себе
Святою вірою, що правда все ж гряде.*

*Гряде і буде честь, закон і совість
І щезне нечисть з нашої землі.
Його життя не вміститься у повість.
Його душа не згасне у імлі.*

11 лютого 2006 року один з авторів даної книжки писав:

— Іноді ловлю себе на думці, що ось зараз відчиняться двері і знайде, як завжди, привітна, із теплою посмішкою на устах людина, доброту якої не можна було не відчутися навіть після недовгого спілкування.

Вперше Анатолій Васильович Єрмак, тоді ще кандидат у народні депутати України другого скликання, переступив поріг кабінету редактора районної газети на початку 1994 року. Ці відвідини редакції стали постійними і регулярними, коли народний депутат України другого і третього скликань приїздив у Гуляйполе. Сюди він заходив і тоді, коли йому негласно були закриті двері в інші установи й організації. Дивлячись на невичерпну енергію цієї людини, котра відкрито кинула виклик вітчизняній мафії і для якої депутатство було перш за все — боротьба за незалежну українську Україну, подумки повторював слова із передвиборної програми кандидата в народні депутати: "Ми з вами підійшли до такої межі, яка може бути початком кінця нашої української державності, нашої незалежності. Сьогодні ми живемо у такому суспільстві, де людина праці — ніщо, а злодій — понад усе" (Ці слова актуальні і на початку 2006 року).

— Знаючи глибоко цю проблему, — казав А. В. Єрмак, — я, як і мої колеги-однодумці, офіцери Збройних Сил України, офіцери Служби безпеки України, патріоти своєї держави, на 5 з'їзді Співки офіцерів України прийняли рішення балотуватися до Верховної Ради з однієї метою: парламентським шляхом — без насилля і крові встановити в Україні законність, правопорядок, справедливість. Щоб людина праці жила багато і щасливо, а злодій знаходився там, де йому потрібно знаходитись, — у тюрмі.

Як не прикро констатувати, але ця програма-максимум депутата-патріота залишилася не виконаною.

Двічі виборці Пологівського територіального виборчого округу, куди входив і Гуляйпільський район, віддавали голоси за А. В. Єрмака. Тоді вони дізналися, що Анатолій Васильович — "один з вітчизняних комісарів Катані" (за влучним висловом побратима Григорія Омельченка).

Група учасників зїзду в Дібрівському лісі

Відкрита боротьба з мафією і корупцією подобалась не всім і у 2002 році Анатолій Васильович не пройшов до парламенту. Він став помічником-консультантом у Г. О. Омельченка. І ніхто не здогадувався, що цьому спокійному, врівноваженому, мужньому патріоту залишилося жити зовсім небагато.

11 лютого 2003 року страшна звістка сколихнула гуляйпільців: трагедія сталася о 17 годині 20 хвилин на автошляху Запоріжжя-Маріуполь у районі саду ТОВ "Аврора" Пологівського району. Тут на зустрічних курсах на обледенілій дорозі зіткнулися великотоннажна вантажівка з металобрухтом та "Жигулі". У авткатастрофі (спланованій чи випадковій?, експерти й досі не мають точної відповіді) загинули брати Єрмаки.

Анатолій Васильович багатьох пригортав до себе, багатьом допомагав у скрутну хвилину, люди йшли до нього, як до духовно-

го джерела, біля якого очищалися замулені та скаламучені душі. Не один гуляйпілець з непідробною щирістю дякував депутату за допомогу і бажав йому многія літа, але...

А. В. Єрмак був одним з організаторів і натхненників проведення на державному рівні свята — 110-ї річниці від дня народження Н. І. Махна, головою Оргкомітету установчого з'їзду (17-18 червня 2000 року) Всеукраїнської громадської організації "Товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле". На ньому делегати одногосно обрали Анатолія Васильовича головою Товариства. І він багато зробив для сприяння вивченню, об'єктивній оцінці та популяризації діяльності Нестора Махна в історичних подіях ХХ століття, для надання їй належного місця в історії народу України з метою побудови громадянського демократичного суспільства, а також популяризації Гуляйпільського краю, усіх визначних його діячів. Невипадково учасники Всеукраїнського фестивалю "Гуляй-Поле" імені Нестора Махна, присвяченого 117-й річниці від дня його народження та 5-й річниці від дня заснування всеукраїнської громадської організації "Товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле", який проходив 11-13 листопада 2005 року в Гуляйполі, вшанували пам'ять Анатолія Васильовича хвилиною мовчання. А 12 листопада в районному краєзнавчому музеї було урочисто відкрито розділ експозиції, присвячений пам'яті народного депутата України А. В. Єрмака. І тут Г. О. Омельченко сказав напутні слова молодому поколінню: "Якщо ви хочете, щоб наша держава була щаслива й багата, щоб наша нація цінувалася у світі, любіть Україну так, як любив її Нестор, як любив її Анатолій Єрмак".

...Снігова пороша часу застилає нам образ людини, яка була з когорти чесних і чистих патріотів, мужніх синів землі, на якій виріс і пішов служити справі, заради якої віддав своє життя. Минають дні, але не віриться, що не відчиняться двері і до кабінету не заїде невисокий, але міцної статури чоловік, і не спитає: "А як ви тут без мене, земляки?"

Тужно серцю, сиротіє земля, коли передчасно зриваються з далеких орбіт зорі-маяки і гаснуть у чорній безодні Всесвіту. Та пам'ять про них залишається з нами живими!

* * *

6 травня 2009 року про А. В. Єрмака та його шлях до Махна добре розповів помічник-консультант народного депутата України член Національної спілки журналістів України Валерій Іванович Білий. Прочитаємо ці тривожно-щемливі спогади.

Шлях до Махна

18 серпня 1994 року. Минули вибори до Верховної Ради України, новообрані народні депутати прийняли присягу, роботу почали з прийому громадян у виборчих округах. Перший прийом у 84-му виборчому окрузі Анатолій Васильович Єрмак проводив у Гуляйполі. У депутата не було ні службового, ні особистого транспорту. Із Поліг у Гуляйполе їхали рейсовим автобусом. Це потім, гуляйпільці підходили до нього в автобусі, зустрічали на автостанції і так неформально починався прийом. А тоді люди ще не звертали уваги на нас і була можливість поговорити.

А. Єрмак народився у селі Кінські Роздори сусіднього Полігівського району. Там закінчив школу. Згадав, що коли грав у футбол, часто їздив з командою на матчі з гуляйпільськими футболістами.

— Ви знаєте, Анатолій Васильович, гуляйпільці народ особливий, майте це на увазі, — сказав депутату.

— Такого не може бути, всюди люди однакові, — заперечив він.

У дискусію я не вступив, мовляв, час покаже. Попереду був спекотний серпневий день. Яким складним і важким він був, ми навіть не уявляли.

У місті почалося безробіття, зокрема, практично не працював найбільший завод сільгоспмашин, і люди прийшли до депутата з питанням: "Як жити далі?". Були скарги на чиновників, підприємці поставили торговельний кіоск прямо під вікном квартири, скарги на сусідів, з двору яких в дощ тече вода і ще багатьма проблемами ділились люди, просили їх вирішити.

Черговий відвідувач сказав, що його справа стосується не тільки депутатської діяльності Анатолія Васильовича, а його недавньої роботи у Службі безпеки України (Єрмак був заступником начальника військової контррозвідки СБУ), тому він хоче говорити один на один.

Це було закономірно. А Єрмак набрав чимало голосів, маючи у своїй передвиборній програмі чимало положень боротьби з корупцією, наступ якої прогнозував і як член донедавна підпільної організації "Антимафія". Я вийшов і, побачивши величезну кількість людей бажаючих потрапити на прийом до депутата, повернувся за блокнотом. А Єрмак продовжив прийом у кабінеті першого заступника голови райдержадміністрації, я — референт депутата — в актовому залі. Однак це не допомогло, в перший день усіх прийняти не вдалося, а ми стомлені ледь встигли на останній автобус.

До розмови, яку почали, вперше їдучи до Гуляйполя, ми повернулися згодом. Була осінь. У справах йшли вулицями мимо тополь, кленів, акацій, вже покритих пожовклим листям, яке на осінньому сонці та на фоні голубого неба здавалося золотавим. А під деревами було чимало старовинних будинків, збудованих ще в кінці 19-го або у перші роки 20-го століть. Кожний мав історію і був ознакою Гуляйполя.

Анатолій Васильович провів вже не один прийом виборців у Запорізькому, Гуляйпільському, Новомиколаївському і Поголівському районах, які входили до виборчого округу. Можна було робити певний аналіз. Виявилось, що проблеми, з якими звертаються виборці у переважній більшості стосуються компетенції місцевих органів влади і повинні ними вирішуватися. Однак є багато громадян, які зневірилися ходити по кабінетах місцевих чиновників і тому звертаються до народного депутата, як до останньої інстанції.

— Мені гуляйпільці подобаються тим, що мають свою позицію, принципово її відстоюють, — зазначив А. Єрмак.

Проходили повз будинок, у якому розташувалися районна та міська ради, управління сільського господарства, інші служби місцевого самоуправління.

— Між іншим, тут був перший ревком Гуляйполя, не один раз знаходився штаб повстанської армії Махна, — повідомив своєму супутнику. — У громадянську тут часто висів жовто-блакитний прапор, який зривали махновці і вивішували свій або червоний.

Тоді здалося, що остання інформація в Анатолія Васильовича не викликала інтересу і, розглядаючи старовинну двоповерхову будівлю у центрі міста, він сказав:

— Думаю, що головна ланка у діяльності всієї держави — район. Адже саме тут розташоване виробництво, конкретна робота людей і саме районі треба надавати найбільше уваги у державотворенні.

— Ви розмірковуєте так, як і Нестор Махно.

— Як це?

— Причому це одне із його головних протиріч із більшовицькими лідерами у поглядах на державу. Вам не доводилося читати спогади Махна? Там викладено цю позицію.

— Цікаво, навіть не думав, що Махно окрім військових справ, мав думки щодо державного устрою. Неодмінно почитаю, — сказав А. Єрмак.

А вже наступного приїзду розповів, як з великим інтересом прочитав "Спогади" Нестора Махна, видані у Парижі в 1929 році, а у 1991 році перевидані в Києві.

Увага до селянського ватажка і земляка у народного депутата з'явилася неспроста, її зумовили події тих років. У суспільстві вже майже пережили ейфорію незалежності і створення держави Україна. Життя вимагало конкретної роботи для утвердження незалежності, зміцнення і подальшого розвитку. Саме під таким гаслом у Верховну Раду України прийшла переважна більшість новообраних депутатів. До речі, з погляду сьогodнішнього, тодішні вибори парламенту були найдемократичнішими. І не тільки тому, що депутатів обирали за мажоритарною системою. Адміністративного і партійного тиску не було. Якщо високі чиновники і намагалися вплинути на виборців, то, здебільшого, з мотивів особистої симпатії до якогось кандидата в депутати. Сила партійного впливу була ще слабка, а політичні партії були практично поза впливом на державні органи, бізнес. Боротьба за голоси виборців проводила-

ся, майже не використовуючи грошей спонсорів. Громадянам молодій державі було надано право вибору і вони обирали за своїми переконаннями.

Анатолій Васильович Єрмак прийшов до Верховної Ради на хвилі розуміння у суспільній думці небезпеки корупції, яка насувалася і необхідності боротьби з цим злом. Підтримали його ще й тому, що разом з Г. Омельченком та іншими членами "Антимафії" А. Єрмак вже чимало зробив, оприлюднюючи в пресі, на радіо, телебаченні факти казнокрадства, корупції серед високих чиновників держави. До такої відкритої та критичної інформації суспільство лише звикало і вона викликала жвавий резонанс. Згодом А. Єрмак разом з однодумцями вніс до Верховної Ради проект Закону про корупцію і настирливо добивався його прийняття.

Непохитний борець з мафією, корупцією — саме такий образ А. Єрмака склався у переважній більшості громадян України. Однак, цей образ дещо інший у його Пологівському 84-му виборчому окрузі і особливо у гуляйпільців, бо у своїй депутатській діяльності він не обмежувався тільки боротьбою із організованою злочинністю.

— Вороття у Радянський Союз немає, треба будувати свою країну, — говорив А. Єрмак. — І мало того, що маємо герб, прапор України. Треба зміцнювати та розвивати економіку, духовність. Це можливо шляхом створення відповідної державної системи. І робити це швидко, час не терпить, хоч починаємо державотворення із чистого аркуша.

Про це говорили і коли одного разу зробили екскурсію по Гуляйполю. Прямуючи до заводу сільгоспмашин, розповів супутнику про Вольдемара Антоні і анархістів-комуністів із "Союзу бідних хліборобів", у яких робив перші кроки революційної діяльності Нестор Махно. В. Антоні знайомство з Нестором почав з того, що дав йому прочитати книгу "Дон Кіхот" і потім, говорив з юнаком про справедливість, про боротьбу за права трудового народу.

На прохідній заводу ворота були напіввідчинені і ми зайшли у двір. Вийшов літній охоронець. Коли пояснили йому мету візиту, чоловік запитав :

— А чи знаєте походження фрази "Стовпів на всіх вистачить". — Не почувши відповіді, продовжив. — Певний час Махно на заводі очолював профспілку. Коли життя стало складним, зібрав заводчиків міста і поставив вимогу підвищити зарплату, забезпечити робітників роботою. А закінчив так: "Не виконаєте, стовпів на всіх вистачить!". Отак було.

А далі вас не пушу, бо все одно завод не працює. Тому і згадую цей переказ від дідів. Не вже треба повернення Махна?..

Повернувшись за прохідну, пішли далі до вулиці Трудової, на якій народився і жив Махно. Батьківська хата Нестора згоріла, але неподалік у братовій тоді жив внучатий племінник Віктор Яланський. Він зустрічався з дружиною Махна Галиною Кузьменко, зібрав чимало цікавих документальних матеріалів і мріє видати книгу про діда. Але для цього треба гроші і взагалі у звичайного робітника у цьому плані чимало проблем.

— Організуйте мені зустріч з Віктором, будемо думати, як йому допомогти, — почув у відповідь.

Так почалася історія видання книги "Нестор і Галина".

Про Дон Кіхота довелося невдовзі ще раз згадати, але вже в Києві. Йдучи до Верховної Ради по вулиці Садовій, зустріли літнього чоловіка. По тому, як вони міцно потиснули руки, зрозумів, що то був колишній колега А. Єрмака по службі в держбезпеці.

— Як справи? — запитав той.

— Воюю. Щоправда із вітряками. Але це комусь треба робити.

— Вірно. Хоч і важко, як ніколи, але треба. Таке ваше покликання молодих, — сказав чоловік і вони знову потисли руки.

Стоячи трохи осторонь, подивився на депутата після його згадки про вітряки і нічого схожого на Дон Кіхота у нього не знайшов. Тоді ще був період політичної романтики, вважалося, що досить прийняти у парламенті професійний закон про боротьбу з корупцією і згодом її поборють, ліквідують. Та життя склалося інакше.

Однак, повернемося до Гуляйполя. Ходячи його вулицями, розповів депутату, що автор відомої комедії "Весілля у Малинівці" Леонід Юхвід родом з Гуляйполя, про драматурга Єлисея Карпенка, авторитет якого був дуже великим. Незважаючи на факт еміграції до Америки, у перші роки радянської влади його п'єсу по-

ставили у Харкові з нагоди 10-річчя Радянської влади. (Онук драматурга відомий літературознавець і дослідник творчості М. Гоголя, доцент Київського університету Олексій Карпенко згодом став одним із перших членів товариства ім. Н. Махна "Гуляй-Поле").

Продовжуючи махновську тематику, згадав земляка поета Василя Діденка, автора відомої пісні "На долині туман".

Слід відзначити таку обставину. Про знамените, високе духовне у Гуляйполі ми говорили, однак здебільшого ці розмови завершались темами приземленими, практичним життям і його проблемами. Довелося розповісти депутату, що Василь Діденко похований у столиці не як данина таланту, а тому, що він був найбідніший поет України. А у вірші заповідав: "Поховайте мене в Гуляйполі".

Однак сім'я виконати заповіт не могла. Брат поета Віктор не має такої можливості і вже не один рік безрезультатно бідкається над виконанням заповіту поета.

Згодом Анатолій Єрмак і Віктор Діденко зустрілися. Уважно вислухавши оповідь про байдуність чиновників та Спілки письменників, Анатолій Васильович сказав:

— Вивчу проблему, подумаю, як вам допомогти. Але зважте на те, що зробити перепоховання це не просто перевезти прах, а треба пройти, перебороти величезну кількість бюрократичних колізій.

Він не сказав ще про одну перепону. Відповідні дозволи треба було оформити у прокуратурі, мерії Києва і це якраз у розпал розкриття командою Єрмака та Омельченка зловживань владою столиці та корупції у її установах. Зрозуміло, що прохання Єрмака чиновники зустрічали "в штики". Відчув і знав це, хіба що син поета Іван, який обходив кабінети чиновників після депутатських звернень, щоб отримати відповідні дозволи чи довідки.

Та якби там не було важко, через роки заповіт поета було виконано. Це відбулося 25 червня 1997 року. На подію схвально відгукнулася літературна громадськість України і земляки Василя Діденка. Варто відзначити й ту обставину, що, на відміну від столичних чиновників, керівники Гуляйпільської райради, міськради зробили все необхідне аби перепоховання поета відбулося організовано і стало нагадуванням молоді про знаменитого талановитого земляка.

Сьогодні центральна районна бібліотека Гуляйполя носить ім'я Василя Діденка. Меморіальна дошка відкрита на будинку, в якому жив український лірик.

Як продовження думки про те, що образ народного депутата А. Єрмака серед гуляйпільців відрізняється від загальнонародного, слід згадати й такий факт. Дуже часто на сцені культурно-спортивного комплексу "Сучасник" виступали відомі в Україні митці. Причому, не представники сучасної поп-музики. Депутат відразу відчув витончений смак гуляйпільців до мистецтва і у місто за його ініціативою приїздили кобзар-лірник, народний співак, лауреат Державної премії імені Тараса Шевченка, народний артист України Василь Нечепа, співак народний артист України Олександр Василенко, хорові колективи та інші митці. Цікаво, що їхали вони в Гуляйполе, не тільки відгукуючись на пропозицію народного депутата, а й тому, що виявляли бажання побувати у махновському краї, познайомитися із сторінками його історії.

Завдяки своєму депутатству у березні 2001 року гуляйпільці мали змогу зустрітися із сином відомого поета Василя Стуса — Дмитром.

Про всебічну турботу депутата про духовне життя у Гуляйполі свідчить і такий, здавалося б незначний, факт. Із захопленням він дізнався про багаторічну роботу Василя Еммануїловича Куті над створенням фонотеки. У ній зберігалися звукозаписи розповідей багатьох відомих гуляйпільців. А.Єрмак досить часто знаходив спонсорів, щоб поповнити фонотеку магнітофонною плівкою для нових записів.

Під час однієї із зустрічей із В.Жилінським Анатолій Єрмак дізнався, що Н. Махно писав вірші.

— Цікаво було б їх почитати, — висловив бажання.

А після того, як дізнався, що відомий поет Григорій Лютий зробив літературну обробку віршів Н. Махна, авторитет Григорія для народного депутата ще більше зріс. Якимось в ході святкування чергової річниці від заснування Гуляйполя зустрілися з Г. Лютим. Поет подарував депутатству щойно видану солідну збірну своїх віршів "Вибране". Здається лише після цього Анатолій Васильович відволікся від думок про свої справи, далі ходив містом окрилений, задоволений і справді із святковим настроєм.

У Гуляйполі депутат проводив прийом виборців у культурно-спортивному комплексі "Сучасник". В ньому працювала відома поетеса Любов Геньба. Вони познайомилися. Коли Анатолій Васильович прочитав її збірку віршів, відразу став шанувальником поезії талановитої поетеси. Потім із задоволенням отримав ще одну збірку з автографом Л. Геньби.

Його діяльність, можливо б, і обмежилася звичайним меценатством, якби не продовжувалося вивчення діяльності Нестора Махна.

— На жаль, маю досить мало часу, щоб ознайомитися із документами, літературою про Махна, — якимось поскаржився Анатолій Васильович.

І все ж, під час відвідин Гуляйполя, іноді знаходив час, щоб поговорити, щось взнати нове про Махна від відомого краєзнавця Володимира Ілліча Жилінського. До нього у А. Єрмака було шанобливе ставлення, бо краєзнавець має неупереджене ставлення до історії рідного краю, у тому числі і до Махна. зумовлене було це ще однією обставиною.

Якимось ми завели розмову про те, що 90-ті роки характерні появою великої кількості документальної та художньої літератури про Нестора. Я висловив думку, що життя селянського Батька складне та багатогранне і закономірно привертає увагу літераторів, а публікаціям сприяє демократія, відсутність цензури. Щоправда, завершив думку критично.

— Нещодавно жбурнув книжку про Махна, не дочитавши першої сторінки. Там московський автор написав, що малим у вільний час Нестор ловив бички в Азовському морі. Автор навіть не подивився на карту і не дізнався, що до моря від Гуляйполя сто кілометрів.

Та розмова повернула до конкретних подій у Гуляйполі. На початку 80-х років про Махна і Гуляйполе спочатку пошепки, потім і в голос заговорили у журналістських колах області та республіки.

Краєзнавець В. Жилінський знайшов рідкісну книгу В. Поліщука "Життя Махна", яку було видано у Коломиї у 1925 році. Для краєзнавця це була подія і з радістю поділився знахідкою із друзями журналістами районної газети І. Нежижимом, П. Дашевським,

Ю. Туром. Книгу прочитали лише заради цікавості і для порівняння з однобоким висвітленням особистості Махна у художній, документальній та історичній радянській літературі. Якихось конкретних, особливо політичних, помислів у них не було. Думається, що інтелігентна людина завжди прочитає раритетну книжку. Тим паче про свого земляка. Однак про це дізналися в КДБ, інформація дійшла до ЦК КПУ, обком партії почав вживати заходів. Реакція була типова для того часу. В області, а потім і по всій Україні пішли чутки, що у Гуляйполі створено таємну махновську організацію, яка намагалася видати газету про Махна.

Реально ж, усіх чотирьох звільнили з роботи.

Характерно, що у 90-ті роки один з колишніх обласних партійних лідерів тих часів поклав життя Махна в основу своєї літературної творчості.

Дізнавшись про цю історію, Анатолій Васильович не коментував її, нічого не заявив. Конкретні дії були у перші ж хвилини установчої конференції Всеукраїнської громадської організації "Товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле". Народний депутат України А. В. Єрмак від імені влади вибачився перед жертвами тодішньої системи.

Цікаво, а може, хто сприйме цю історію, як несерйозну, але з іменем Махна пов'язана і газифікація у виборчому окрузі А. Єрмака.

У середині 90-х років у регіоні склалася така ситуація. Ще за радянських часів будували газопровід. Однак, брак бюджетних коштів, а потім події 1991 року призвели до того, що будівництво газопроводу припинили. Коли в районах оговталися, сформували органи влади і почали дбати про подальше життя, стали перед вирішенням складної проблеми. Якщо найближчим часом не добудувати газопровід, за технічними нормами труби будуть вважатися непридатними для експлуатації. Треба буде робити їх дефектоскопію, що обійдеться майже скільки, скільки вони коштують.

Керівники районів безрезультатно клопотали про це в області, в столиці. Гроші мав виділити Кабінет Міністрів, але, хоч і проголошено демократію, керівник району не може безпосередньо звернутися чи до міністра, чи до прем'єра. Та й вірогідності, що там зважать на проблеми далекого від столиці Гуляйполя не було

ніякої. Між тим, відповідно до статусу народного депутата А. Єрмак міг це зробити без особливих проблем.

В один із приїздів депутата в округ і розповів йому про ситуацію на будівництві газопроводу. Але, щоб читач зрозумів його реакцію та її логіку, слід згадати передвиборчу кампанію та програму тодішнього кандидата у народні депутати.

Критикуючи існуючу бюджетну систему і особливо розподіл коштів, А. Єрмак відзначав, що "ходаки" в уряд, коли домагаються додаткового або більшого фінансування для свого району, забирають гроші в інших. Треба чітко дотримуватися бюджетного порядку і тоді держава буде розвиватися гармонійно.

Тому коли вислухав мене, відповів цілком логічно для своєї державницької позиції:

— Ви ж знаєте положення моєї передвиборної програми, їм не змінюю. Я проти вибивання грошей. Їх просити для одного району чи округу, значить забирати в когось іншого, хай і для Гуляйполя чи Поліг.

Дискусія стала гострою. Аргументи про те, що газ буде використовуватися для обігріву лікарень, дитсадків, шкіл, квартир не діяли. Безрезультатно було говорити і про те, що газ значно дешевший інших джерел енергії, про те, що в областях, які значно менше, ніж Запорізька, поповнюють державний бюджет, газ давно вже є, а у нас його немає і може не бути зовсім.

Розмова набрала досить гострого характеру.

— Виходить, що мільйони карбованців бюджетних коштів витратити можна було, а на завершення будівництва їх виділити не можна. Таким чином, практично зарити в землю народні гроші можна, і це буде справедливо, по-державному, а завершити будівництво — це не державний підхід?

— Не гарячкуйте. Я згодний з вами. Але перед урядом треба ставити питання не про виділення коштів, а про продовження будівництва. Розумієте різницю?

Згодом тодішній прем'єр П. Лазаренко відвідав Верховну Раду. Коли на пленарному засіданні оголосили перерву, А. Єрмак підійшов до нього і запросив на прогулянку у дворі парламенту. Прем'єр був насторожений, Анатолій Васильович вже мав славу

непохитного і невтомного борця з корупцією і приготувався вислухати чергове розкриття. Та несподівано почув:

— Павло Іванович, ви ж із Дніпропетровська. А знаєте, хто зміг завоювати "Амур"?

"Амуром" у Дніпропетровську називають мікрорайон, де з давніх часів заправляють кримінальні елементи. Це Лазаренко знав, але хто його міг покорити, якщо міліція нездатна, і чому про це питає лідер "Антимафії", втямити не міг.

І тоді А. Єрмак розповів, як у громадянську війну червоні не могли втримати місто і в нього в черговий раз зайшли денікінці. Однак повстанська селянська армія під приводом Н. Махна вибила їх і встановила у місті радянську владу. Сильна, боєздатна була армія.

— І ви знаєте, ситуація може повторитися, але гуляйпільці, тобто махновці, підуть тепер на Київ, на Кабмін.

Депутат розповів прем'єру проблему з будівництвом газопроводу. При цьому зазначив, що зволікання з його завершенням не по-державному, безгосподарська втрата мільйонів бюджетних коштів.

П. Лазаренко полегшено зітхнув і посміхнувся.

— Як же хитро ви почали розмову. Інші розповідають про значення газу для людей, про необхідність соціального розвитку і таке інше. А ви розповіли цікавий епізод із історії мого краю. Розберуся і постараюся, щоб державне фінансування відновили, — сказав П. І. Лазаренко.

Через деякий час почали виділяти гроші на завершення будівництва газопроводу у Гуляйпільському, Новомиколаївському і Пологівському районах.

Не можна не загадати й про те, що газифікацію використовували у політичному протистоянні. Коли наблизилися чергові вибори до Верховної Ради, гроші почали надходити з великою затримкою. Чиновники, які не хотіли аби борця із корупцією, казнокрадством знову обрали депутатом, таким чином затримували введення в експлуатацію практично готового газопроводу. Воно відбулося вже після виборів, на яких Анатолій Васильович переміг вдруге.

Перший факел запалили у Гуляйполі. Газ прийшов у місто, у квартирах гуляйпільців з'явилося тепло.

Щоправда, не так, як цього хотів народний депутат. А. Єрмак був проти встановлення індивідуальних систем опалення квартир і ратував за обладнання у кожному багатоквартирному будинку міні-котельні. Це і дешевше, і безпечніше. Однак склалося інакше. Тенденція індивідуального устаткування перемогла.

Чим більше Анатолій Васильович вивчав життя та діяльність Нестора Махна, тим глибшим було його переконання в необхідності об'єднання навколо імені і пам'яті про відомого земляка сучасних гуляйпільців. На його думку це треба було для того, щоб у краї не відбулося духовного занепаду, для відродження економічної та соціальної бази. Одному депутату зробити це було не під силу. Так поступово виникла ідея створення громадської махновської організації.

29 вересня 1998 року була створена Громадська організація "Товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле".

Так практично почалося втілення давньої ідеї про відзначення 110-ї річниці від дня народження Н. Махна. Її відсвяткували в Гуляйполі 10-15 листопада 1998 року.

Таких грандіозних заходів давно не було в Гуляйполі. На торжества, окрім українців, приїхали гості з Росії та Білорусі. Серед них було чимало представників відомих і цікавих махновських соратників. Наприклад, син начальника махновської розвідки Льови Задова — Вадим Зіньковський, який у радянській армії дослужив до звання полковника, був членом КПРС. Це, з одного боку свідчить про неординарність його особи та уміння переборювати різні труднощі. З іншого — про неоднозначність оцінки махновського руху та його учасників.

Торжества відбулися широкомасштабні — від урочистої ходи містом, театралізованих колон, у тому числі з тачанками, до наукових конференцій істориків та політологів у Києві, Запоріжжі, Гуляйполі. Про все це писали сотні українських, російських та зарубіжних газет, повідомлялося на різних телевізійних каналах, у програмах радіо. Та, мабуть, треба згадати про те, що, як кажуть, залишилося "за кадром".

"Товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле" було створено з місцевим статусом у м. Києві. Останнє у Гуляйполі сприйняли неоднозначно.

— Чому центр товариства не у нас, на батьківщині Махна? — запитували виборці А. Єрмака.

Анатолій Васильович довго і терпляче пояснював, що упереджені погляди столиці на провінцію залишилися, вони живучі. Щоб вирішити чимало проблем відродження краю, провінційного статусу товариства замало.

Про далекоглядність його підходів та знання життя свідчить такий факт. Не тільки на махновщині, але й в столиці, зокрема серед членів товариства, існувала думка про те, що 110 річницю Н.Махна треба відзначити на державному рівні. Були підготовлені проекти відповідних документів. Однак у Верховній Раді їх взагалі не розглянули. Рішення Кабінету Міністрів обіцяли прийняти, але конкретних кроків не робили. Між тим, до річниці залишалися лічені дні.

Тодішній голова Гуляйпільської райдержадміністрації І.О.Бірюков, будучи зацікавленим у розвитку району, підтримував ідею створення товариства, в одну із зустрічей знервовано сказав мені:

— Зрозумійте, що до особи Махна у країні ставляться неоднозначно, тим більше особливо чиновники різних рангів. Так же сприйнято й ідею відзначення річниці, дуже багато ставиться перепон, що стримує нашу роботу з підготовки.

Все це переказав Анатолію Васильовичу і запитав:

— Так чому ж зволікається прийняття рішення?

У відповідь почув, що не тільки цікаво, а й варте для роздумів багатьом:

— Пам'ятаєте, ви показували будівлю, на якій махновці зривали жовтоблакітні прапори? А пам'ятаєте, як під час зустрічі Махна з Леніним, Нестор почув оцінку своєї особи — "радянський комуніст-анархіст". Співставте це із нинішньою системою влади, тими героями, яких вона намагається возвеличити, і все стане на свої місця. Ми добиваємося прийняття рішення, навіть хочемо, щоб хоч Кабмін надіслав вітання гуляйпільцям з нагоди ювілею, але це досить складно і важко зробити.

Ця розмова може бути приводом для роздумів щодо і таких прикрих фактів. Встановлені у Гуляйполі меморіальні знаки Н. Махну кілька разів обливалися фарбою. Хто це робив, невідомо. Дехто висловив припущення, що, ігноруючи факт участі Н. Махна в громадянській війні на боці Червоної Армії, і слідуючи комуністичній пропаганді, таке вчиняли представники КПУ. Але одночасно особі Махна та його селянському рухові не надає значення й нинішня влада. Тому питання залишається відкритим.

Та повернемося до підготовки до ювілею. Хай запізно, з точки зору практичної організаційної роботи, але Кабмін таки прийняв рішення і надіслав вітання гуляйпільцям. Хоча про це повідомили лише окремі ЗМІ.

На святкування за службовим статусом приїхало досить мало осіб. А в основному були люди, прихильники ідей Н.Махна, які прагнули до встановлення справедливості в його історичній оцінці. А ще більше людей, які хотіли, об'єднавшись у товариство, боротися з розрухою та відновити економіку і соціальний захист у махновському краї.

У перший день святкування погода видалася несприятливою. Вночі пішов сніг, було холодно. Зайшли у двір райради і Анатолій Васильович здивовано зупинився біля фургона з чернігівськими номерами. З машини, видно було, що замерз, виліз вусатий чолов'яга.

— Василю, ти, що ночував у машині? — запитав депутат.

— Так в готелі сказали, що місць немає.

Анатолій Васильович і зняковів, і розсердився, що спостерігалось досить рідко. Справа в тому, що ми зустрілися з відомим кобзарем Василем Нечепюю. Із Чернігівщини він привіз на святкування спеціально виготовлений дубовий пам'ятний хрест Н. Махну (його потім встановили біля краєзнавчого музею).

— Не переймайтесь, не замерз же. А ми ж козаки-махновці, — посміхаючись сказав відомий кобзар.

Між тим, чимало номерів у великому гуляйпільському готелі зайняли гості із Москви. Це були представники молодіжної анархістської організації. Одягнені в чорні галіфе та куртки, з чорними прапорами. Вони навіть не розуміли, що символізують радянське скривлене трактування махновщини.

Коли йшла урочиста хода містом, Анатолій Васильович поглянув на них, посміхнувся і сказав:

— Треба поговорити з ними, щоб вони не напилися та не викинули який вибрик, що може спаплюжити свято.

Пішов до них, передав стурбованість народного депутата старшому. Але той завірив, що все буде в межах пристойності. І слова вони дотримали.

Цей епізод часто згадується сьогодні, коли у представників різних регіонів України встановилася традиція відзначати День незалежності в Гуляйполі неначебно під махновськими стягами. Але там такого можна побачити, що Махно, який не любив п'яних, мабуть побив би не одну нагайку.

Пізно ввечері після багаточисленних заходів святкування зайшли в готель. В одному із номерів господаря не було, а замість нього сиділи члени "політбюро". Так ми називали ветеранів П. Ф. Резніка, В. Т. Дерев'янка, І. Д. Заїченка, які завжди досить критично оцінювали діяльність Верховної Ради і, зокрема, свого депутата. Коли проводився прийом виборців, чекали його завершення, заходили і висловлювали свої думки, розпитували А. Єрмака, просили прокоментувати події політичного життя.

"Політбюро" рахувало гроші. У ході святкування в КСК "Сучасник" вони поставили скриньки і збирали гроші на пам'ятник Махну.

— Ви подивіться на ці гроші, — запропонували.

— Гроші, як гроші. Звичайно, їх не вистачить на пам'ятник, але назбираємо, знайдемо спонсорів, — сказав Анатолій Васильович.

— Та ми не про це. Подивіться на купюри — по гривні, по дві, навіть копійки є. Це свідчить про те, що прості, не багаті люди, не байдужі до пам'яті про земляка і робили посильний внесок у спорудження пам'ятника.

Депутат задоволено посміхнувся. Це справді була народна оцінка діяльності з відродження ідей, які започаткував Махно. Думка про необхідність посилення та удосконалення роботи "Товариства Нестора Махна "Гуляй-Поле" утверджувалася.

Були плани. Наприклад, організувати туристичний маршрут по краю, де народився Нестор Махно. Він міг би пролягти від За-

поріжжя до Поліг, Гуляйполя у Дібровський ліс. Але для цього треба було багато зробити.

Анатолій Васильович багато допомагав краєзнавчому музею в Гуляйполі. Однак на все треба було гроші. Їх у депутата не було, не було і в махновському товаристві. Однак були одностайні. Це, в першу чергу, громадська організація "Афганці Чорнобиля", яку очолює О. Рябека та Міжнародний освітній фонд ім. Я. Мудрого під керівництвом В. Стрілько. У їх колах завжди з розумінням ставилися до прохань депутата. У школи Гуляйпільського району неодноразово завозилася велика кількість підручників, художньої літератури, вивчення якої передбачала програма. У багатьох з'явилися перші на той час комп'ютери. Чимало дітей із малозабезпечених сімей, особливо в селах, одержали від освітнього фонду одяг, взуття. Із цього приводу згадується такий епізод.

Якось начальник районного відділу освіти Л. Є. Кірієнко сказала:

— Це добре, що діти малозабезпечених селян одержують допомогу. Але подивіться і на матеріальний стан вчителів. Зарплата мізерна і та затримується не на один місяць. Ці люди теж відносяться до категорії малозабезпечених.

А. Єрмак вислухав, сказав, що зауваження слушне, і одного разу, напередодні Дня вчителя, освітній фонд привіз адресну допомогу вчителям.

"Афганці Чорнобиля" та фонд Я. Мудрого надали допомогу кільком гуляйпільським сім'ям у придбанні житла. Зокрема сім'ї одного із померлих від хвороб чорнобильця.

Варто відзначити і таку особливість допомоги освітянам. Літератури, навіть учнівських щоденників завозилося багато. За наполяганням депутата серед всього цього не було політичної літератури. Між тим, вийшла ціла серія книг, у яких викривалася корупційна діяльність вищих посадових осіб держави, олігархів. Для їх видання надавали матеріали народні депутати Г. Омельченко та А. Єрмак.

Коли фонд привозив літературу в школу, такі книжки вчителі шукали, не знайшовши, здивовано, а то й невдоволено говорили: "Але ж ми теж хочемо знати, що робиться в країні".

Доводилося привозити кілька таких книжок в село і передавати їх не в школу, а сільчанам не байдужим до стану держави, прихильникам махновського товариства.

Слід відзначити й традиційні шахові турніри, які проводилися в Гуляйполі та участь у них від чемпіонів світу та Європи до аматорів із батьківщини Н. Махна. Це і започаткування на острові Хортиця щорічних фестивалів козацьких бойових мистецтв, які тепер проводяться на приз імені А. Єрмака.

Широке відзначення 110-ї річниці від дня народження Н. Махна стало поштовхом до активізації роботи над виданням книжки, яку підготував Віктор Яланський. Ще у вересні 1997 року в газеті "Индустриальное Запорожье" я надрукував матеріал "Книга, написанная тайно от КГБ и матери" у якій розповів про непросту історію збирання В. Яланським матеріалів про діда.

Однак простому робітнику на заводі, де, до речі, колись працював і Н. Махно, видати її було неможливо. Літературну частину роботи взяла на себе відома поетеса, яка родом із Гуляйпільщини, Лариса Верьовка. Народний депутат знайшов і спонсора видання. Та до ювілею Н. Махна упорядкувати та видати книгу не вдалося. А причина тривіальна. Серед видавців знайшлися ділки, які зробили кілька екземплярів книги, а гроші на весь тираж використали для особистих цілей. І тільки після того, як А. Єрмак використав свій досвід боротьби з корупцією, книга вийшла. Хоча головний автор В. Яланський так і не зміг у повній кількості отримати свої авторські екземпляри, як гонорар.

І все ж, широко ілюстрована книга "Нестор і Галина" Віктора Яланського у співавторстві з Ларисою Верьовкою вийшла і набула тиражу в 3000 примірників. Із автографами авторів книгу одержали не тільки гуляйпільці, а й делегати та гості чергової конференції махновського товариства.

26 жовтня 2000 року товариство набуло статусу Всеукраїнської громадської організації, змінивши назву на "Всеукраїнська громадська організація "Товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле". Його установча конференція відбулася в Гуляйполі. Головою товариства було обрано народного депутата України 2-го і 3-го скликань Анатолія Васильович Єрмака.

Робота у Верховній Раді над розробкою Законів України і їх прийняття, діяльність у виборчому окрузі, активна, складна, небезпечна і непримиренна робота з викриття корупції у вищих ешелонах влади, діяльність в інших сферах держаного та громадського життя зробили Анатолія Васильовича заклопотаним, цілеспрямованим, людиною, яка зовсім не мала вільного часу. У відпустку він не ходив. Якщо не зважати на тиждень-півтора, коли у серпні копав картоплю на батьківському городі. Та й тоді вечорами вів прийом виборців у Кінських Роздорах Пологівського району.

На відміну від багатьох нардепів за кордон майже не їздив. Одного разу в США вивчав досвід роботи ФБР, сподіваючись подібну службу організувати в Україні. Другий раз у складі делегації парламентарів поїхав з Г. Омельченком до Франції. Після можна було побачити його, як людину задоволену і навіть щасливу. У Парижі на цвинтарі Пер-Ля-Шез вони відвідали місце поховання Нестора Махна. Сфотографувалися там і, повернувшись на Україну в Гуляйполе, Анатолій Васильович із задоволенням і гордістю показував ті фото. На них невелика меморіальна дошка із прізвищем нашого земляка Нестора Івановича Махна.

На жаль, у 2003 році біля Поліг на трасі Запоріжжя-Маріуполь, з'явилися кам'яна брила та меморіальна дошка, яка сповіщає про те, що 11 лютого 2003 року на тому місці в автокатастрофі загинув народний депутат України, послідовник та борець за втілення махновських ідей державотворення Анатолій Васильович Єрмак.

Сучасний махновський рух продовжується. Всеукраїнську громадську організацію "Товариство Нестора Махна "Гуляй-Поле" очолює Голова Всеукраїнської федерації "Спас" України Олександр Притула.

Іван Бик
(1937 р. н.)

Іван Сергійович Бик народився 22 серпня 1937 року в м. Гуляйполі на вулиці Спортивній від розлогого кореня великого роду. Своєю вдачею зобов'язаний Биківському роду, а вродою — великому роду Литвиненків.

На зламі 19-го і 20-го століть сім'я його прадіда Степана Бика нараховувала 32 особи.

Про себе і свій рід 20 листопада 2008 року розповідав І. С. Бик:

— Неначе музика будять історичну пам'ять імена шістьох синів Степанових: Филимон, Явтух, Кіндрат, Лазарь, Тихін (дід), Сидір. Біблійне ім'я носила єдина дочка Євдокія.

У діда Трохима Литвиненка було восьмеро дітей: Григорій, Іван, Василь, Володимир, Микола, Параска, Ганна, Наталка.

Обидва роди, ніби вихором, були вкинуті у вир історії, і лише нащадкам судити, чия правда переконливіша.

Наперекір усім потрясінням історичної долі тече в жилах Івана кров подолянина Бика Сергія Тихоновича (04.07.1915-12.03.1999) і полтавчанки Литвиненко Наталки Трохимівни (...02.1912-01.01.1988).

Буремне 20 століття пообламувало багато гілок родового дерева. Та воно вистояло в лихолітті двох світових воєн, трьох російських революцій і щонайменше трьох голодів і пустило нові паростки.

Не довелось Іванові побачити своїх дідів: Тихін Степанович помер від гонінь під час розкуркулювання і колективізації, Трохим Петрович загинув разом з саперною ротою у січні 1919 р. і похований на Меморіальному цвинтарі в центрі Гуляйполя.

Явтух — один із старших братів Тихона, загинув на власному дворіщі на розі вулиць Трудової і Франка, де ще донедавна стояв гранітний камінь з літерами Б.С. (Бик Степан), від руки Н. І. Махна. Загинув через те, що не поділяв його поглядів щодо Центральної Ради.

Назавжди збереглись в пам'яті дідівські сади на Спортивній і П'ятихатках. З вітряка, який стояв на тому місці, де сходяться вулиці Спортивна, Франка і Червоноармійська, було видно центр міста і його зелені околиці.

Мабуть, не було кращої школи, ніж Подолянська початкова школа № 1. Стояла вона біля вигону, на якому вибігав з хлопцями все своє дитинство. До школи відвела мама 1 вересня 1945 р. З 1949 до 1955 року навчався в Гуляйпільській СШ № 1.

Великий вплив на світоглядне бачення навколишньої дійсності справили талановиті вчителі: Варіс Г. І., Овечко Г. І., Самойленко О. С., Самойленко С. З., Гура М. М., Литвиненко В. Т. — рідний дядько, Руденко Г. І., Кузьменко М. О., Яковенко В. Г., Ткаленко Д. І., Ростовцев І. О., Андрієнко В. В., Литовченко З. А., більшість з них були учасниками Великої Вітчизняної війни.

Після школи за порадою дядька Литвиненка Володимира Трохимовича подався в Донбас:

— Їдь, Ваня, поступати в Донецький індустріальний інститут, адже дід твій Трохим працював на заводі Крігера ливарником в одному цеху з Махном.

Так став у 1960 році інженером-металургом. Переддипломну практику проходив на Магнітогорському металургійному комбінаті. З тих пір зберігається вдома реліквія — трудова книжка підручного сталевара, якою пишається більше, ніж дипломом.

В інституті виконав перше наукове дослідження: "Підготовка рідкого чавуну до мартенівської плавки шляхом продувки пароповітряною сумішшю". Було отримано помітний техніко-економічний ефект на Макіївському металургійному комбінаті ім. С. М. Кірова.

Великий вплив на професійне формування справили професори Сапіро, який читав курс "Теорія металургійних процесів", Казанцев Є. І. Декан металургійного факультету Стрілець М. М. навчав секретам металургійного виробництва, з якими ознайомився на заводах сталюого короля Круппа після підписання Пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною. Він високо цінував роботу "Спеціальні сталі" німецького вченого Гудремона.

Поради Стрільця М.М. згодились вже на початку роботи в фасано-сталеливарному цеху Луганського тепловозобудівного заводу. Вже в першому трудовому році отримав завдання освоїти виплавку в індукційній печі кислотожароміцної сталі Х18Н9ТЛ. Не дивлячись на те, що вперше зіткнувся з титаном, вдалося подолати труднощі, скориставшись порадою свого вчителя.

Одночасно з роботою в цеху, а потім в спеціальному технологічному бюро нових ливарних технологій розпочалося співробітництво з кафедрою механізації і технології ливарного виробництва Луганського машинобудівного інституту. Завідуючим кафедрою на той час був професор Сумцов В. П., до речі, палкий прихильник шахів. Бик І. С. був обраний старшим викладачем кафедри. Працюючи в інституті, досліджував магнітні властивості литих маловуглецевих сталей. На науково-практичній конференції інституту виступав з доповіддю "Відливка дизельних втулок із хромонікельмолібденомістистого чавуну".

Перша наукова робота, присвячена проблемам металургійного виробництва Алчевського металургійного заводу, була надрукована у 1968 році.

З 1964 по 1967 рік працював заступником завідуючого відділом комсомольських організацій по роботі з робітничою молоддю Луганського обкому комсомолу. В цей час познайомився з наймолодшим членом "Молодої гвардії" Радиком Юркіним.

Одного разу завітала з життєвими проблемами мама Анатолія Ковальова, якого врятував Сергій Тюленін, зубами розв'язавши вузол на руках, коли молодогвардійців везли на страту до шахтного шурфу. Велике враження справили зустрічі з секретарем Краснодонського міськкому партії по пропаганді та агітації Єрохіною Л. А., яка разом з Любою Шевцовою навчалась в школі військових радистів у Ворошиловграді.

Під час зустрічі з батьками молодогвардійців вразили слова однієї жінки: — Моя Майечка була така ж гарна, як ви. Здогадався: це була мама Майї Пегліванової.

Працюючи впродовж 1967-1969 рр. у відділі науки і навчальних закладів Луганського обкому Компартії України, продовжував займатись навчально-науковою роботою на кафедрі, приділяв

увагу розвитку фізичної культури і спорту серед студентської молоді. Подальша діяльність з 1969 року пов'язана з Києвом.

Працював спочатку інструктором у секторі вузів, а з 1974 року — завідуючим сектором середньої спеціальної і професійно-технічної освіти відділу науки і навчальних закладів ЦК Компартії України.

В 1971 році захистив в Інституті економіки АН УРСР кандидатську, в 1989 році в Інституті економіки промисловості АН УРСР докторську дисертацію. Опублікував понад 70 наукових праць, серед них монографії "Проблеми організації і ефективності наукової діяльності у вузах", "Інтеграція наукового і промислового потенціалу".

Доктор економічних наук, професор, академік Української Академії наук.

Серед його вихованців-студенти факультетів маркетингу і менеджменту, інформатики і обчислювальної техніки Київського політехнічного інституту (1990-1994).

Впродовж 1991-2002 рр. Бик І. С. викладав політичну економію в Промисловій академії Міністерства промислової політики, Інституті підвищення кваліфікації і перепідготовки кадрів важкої промисловості. Член спеціалізованої ради по присвоєнню вчених ступенів кандидата і доктора технічних наук в Українському науково-дослідному інституті авіаційної технології (м. Київ).

З 1991 року — в Міністерстві машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії (згодом — Міністерство промислової політики). Спочатку заступник, потім перший заступник начальника Головного фінансово-економічного управління, Радник Міністра промислової політики України.

Професійна діяльність пов'язана з проблемами економіки, планування і організації управління науково-технічним прогресом.

Паралельно з професійною і науковою діяльністю з шкільних років займався шахами. Ще в інституті був капітаном збірної команди металургійного факультету з шахів. На заводі очолював команди фасано-сталеливарного цеху, відділу головного металурга. Грав у шахи на першість міст Луганська і Києва. Кандидат у майстри спорту СРСР. Заслужений діяч фізичної культури і спорту України (1999 р.).

Член Національного Олімпійського Комітету України з початку його заснування, член Виконкому Міжнародної шахової федерації FIDE (1995-2002 рр). Тричі на п'ятирічний термін обирався на з'їздах президентом Федерації шахів України (18.02.1991; 16.02.1996; 16.02.2001 р.)

Понад 11 років був беззмінним делегатом конгресів FIDE, учасником Президентських турнірів FIDE, в 2000 році став призером такого турніру в Стамбулі. У 1999 році на Командному чемпіонаті Європи в Батумі (Грузія) нагороджений Кубком FIDE "Кращий капітан збірної команди Європи". Впродовж 1999-2003 рр. особисто нагороджував своїм Кубком переможців турнірів "Парламентська партія", які проводилися у Верховній Раді України.

23 серпня 1982 року в Києві досяг нічиєї в партії з п'ятиразовим чемпіоном світу Карповим А. Є.

У 1995 році на 66-му Конгресі FIDE домігся надання Україні статусу окремої зони 1.9 FIDE. До цього такий статус із 150 національних шахових Федерацій мали лише Канада (1924), США (1932), Росія, як правонаступник СРСР (1948), Китай (1975). На цьому Конгресі обраний президентом зони 1.9 FIDE – Україна.

Золотий призер 10-го Командного чемпіонату Європи (Дебрецен, Угорщина, 1992), срібний призер Командного чемпіонату світу (Люцерн, Швейцарія, 1993), бронзовий призер Всесвітніх шахових олімпіад (33-ї Еліста, Російська Федерація, 1998; 34-ї Стамбул, Туреччина, 2000). Чемпіон світу з шахів у складі збірної команди України (капітан) – Єреван, Вірменія, 20 жовтня 2001 р.

Організатор Всесвітніх дитячих шахових олімпіад в Міжнародному дитячому центрі "Артек" у 1999 і 2000 рр., зональних турнірів чемпіонатів світу : Миколаїв (1993, 1995 рр.), Алушта, АРК (1995), Донецьк (1998), Орджонікідзе Дніпропетровської області (2000, 2001 рр.).

У 2000, 2001 рр. організував проведення Меморіальних турнірів пам'яті Н. І. Махна в м. Гуляйполі у культурно-спортивному комплексі "Сучасник" за участю жіночої збірної команди України у складі міжнародних гросмейстерів Наталки Жукової, Інни Гапоненко, Анни Затонських, міжнародних майстрів чемпіона України Володимира Роговського (Запоріжжя), учасника фінально-

го турніру чемпіонату світу в Лас-Вегасі (США) 1999 р. Олександра Зубарева (Запоріжжя-Харків), міжнародного гросмейстера Володимира Савона (Харків) та інших.

За сприянням президента ФШУ Бика І.С., віце-президента ФШУ, народного депутата України А. В. Єрмака та Гуляйпільської райдержадміністрації в КСК "Сучасник" силами театральної трупи Чернівецького драматичного театру на честь учасників меморіальних турнірів було поставлено спектакль "Нестор і Галина". З концертом виступив кобзар-лірник, лауреат Шевченківської премії Василь Григорович Нечепя разом із сином.

Зазначені заходи сприяли відродженню історичної пам'яті не лише в Гуляйполі, оскільки в турнірах, сеансах одночасної гри взяли участь шахісти-професіонали з різних міст України, аматори із сусідніх районів області.

У 2008 році обраний членом бюро Відділення економіки і управління Української Академії наук.

З 2006 року-почесний Віце-президент Федерації шахів України.

Бик І. С. нагороджений орденом "Знак Пошани" (1977 р.), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР (1987 р.), орденом "За заслуги" третього ступеня (2002 р.), п'ятьма медалями.

Цікавою з нашої точки зору є стаття доктора економічних наук, професора І. С. Бика

"Держава, народ і суспільство в діяльності Нестора Махна"

Ознайомимося з нею:

— Махновський рух як політичне, соціально-економічне і військове явище зародився на етнічно та історично усталеному з прадавніх часів суспільному ґрунті на території теперішньої Української держави.

Конкретно слід взяти до уваги саме явище заселення Гуляй-Поля, яке було заселене переселенцями із Златополя, до 1787 р. —

Гуляй-Поля, нинішнього Новомиргородського району Кіровоградської області¹. Назви семи околиць і центру Гуляйполя походять від назв Подолянської, Бочанської, Вербівської, Рябопупівської, П'ятихатської та інших сотень, які запали в моє серце з дитинства.

Цікаво, що територіальний устрій тогочасного Гуляй-Поля носив на собі триєдине адміністративне, військове і суспільне начало у вигляді традиційної громади. В основі існування Гуляй-Поля лежало самоуправління як врівноважене утворення зазначених трьох начал. Воно уособлювало в собі інтереси держави, особи і громади.

Згодом російський царизм і три російські революції 1905 і 1917 років розладнали усталений спосіб життя громадян Гуляй-Поля як і всього українського народу. Породжені ними спорадичні процеси і протиріччя призвели перетворення держави в сукупність інститутів гноблення народу, таких, як армія, поліція, тюрми, непомірний визиск.

У Нестора Махна цей злам соціально-економічного буття спочатку викликав стихійний протест, що вилився в теракти проти гнобителів. Надалі, особливо під час перебування в Бутирській в'язниці і ознайомлення з вченням Бакуніна, зустрічей з Кропоткіним та спілкування з їхніми послідовниками, зокрема Аршиновим і Воліним, на зміну стихійному сприйняттю дійсності прийшло її світоглядне бачення. Саме тут, в Гуляй-Полі, після повернення із в'язниці розпочався організаційний період діяльності Махна. Він стає не лише свідомим прихильником анархо-комунізму, але й переводить свою діяльність в практичне русло.

На той час Гуляй-Поле являло собою унікальне поприще для практичного втілення в життя ідей анархо-комунізму, в якому нахил робиться саме на самоуправлінні народу як противазі репресаліям державних інститутів.

На рубежі XIX-XX століть Гуляй-Поле було великим промисловим і торговим селом з багатотисячним населенням, в якому мирно сусідували представники різних національностей. Своїми

---

¹ Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. Київ - 1972, с. 487-488.

Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. Київ - 1972, с. 357.

традиціями та історією воно славилося не лише в Олександрівському повіті, але й в усій Катеринославській губернії.

В 1914 році в Гуляй-Полі нараховувалося 1410 дворів, 16150 мешканців. Було три православних церкви, синагога, п'ять земських початкових шкіл, однокласна церковно-приходська, фабрична, німецька, дві єврейські школи, бібліотека, синематограф, театр. В Гуляй-Полі діяло близько 80 торговельно-промислових підприємств¹.

До речі, в ливарному цеху на заводі Кернера працював мій дід по материнській лінії Трохим Литвиненко, який загинув у 1919 році біля станції Гуляй-Поле разом з махновським взводом в бою з білогвардійцями.*

Середовище, на яке волею долі спроектувалися прагнення і практична державницька і бойова діяльність Нестора Махна, виявилося сприятливим для втілення в життя ідей анархо-комунізму. Саме в силу соціально-економічної і культурної самотності, виплеканої на історичних цінностях українського населення південних окраїн України та цінностях інших етнічних груп населення, це середовище логікою історичного розвитку було підготовлене до прагматичного сприйняття лозунгів махновського руху.

Про це свідчить хоча б те, що вже в період першої російської революції страйкуючі робітники заводів Кернера і Крігера зажадали поліпшення умов праці, відміни штрафів і надурочних робіт, підвищення заробітної плати, звільнення ненависних майстрів².

Ідеї анархо-комунізму впали на благодатний ґрунт і підігрили традиції древньої вольності серед трудівників аграрно-індустріального півдня України. Саме на цих традиціях вольності сформувався феномен Нестора Махна, який полягає, зокрема, в гострому несприйнятті соціальної несправедливості, гніту царизму, а згодом і Російської більшовицької держави. Органічне несприйняття дійсності поступово набрало свідомих, організаційно окреслених рис.

¹ Телицин В. Нестор Махно. "Олимп" — Москва, "Русич" — Смоленск, 1998, с.14-19.

* Литвиненко Т. П. похований на меморіальному кладовищі в м. Гуляйполі 22 січня 1919 року.

² Нестор Махно. Гуляй-Поле. Журнал "Україна" № 8, квітень 1991р., с. 36.

Ще один феномен Нестора Махна полягає в надзвичайно швидкій адаптації дій до умов динамічного розвитку процесів державотворення, відстоювання інтересів людини і суспільного розвитку.

Ідеали анархо-комунізму були політичною основою боротьби Нестора Махна за соціально-економічні інтереси трудящих, переважно селянства, проти Тимчасового Уряду, Центральної Ради, австро-угорсько-німецької армії, гетьманців та Директорії в 1917-1918 роках.

Наступний феномен і трагедія Нестора Махна полягали у тому що, як ватажок регіонального масштабу, він не зміг знайти собі справжніх союзників на всеукраїнському рівні. Тому фактично з самого початку прирік свій рух на поразку. Про це публічно говорив найстарший із п'яти братів Явтух Бик, якого Нестор Махно за це власноручно застрелив на його власному дворіщі.

В ході історичного розвитку широка соціальна база для махновського руху була створена як на Лівобережжі, так і на Правобережжі Дніпра. Анархо-комуністичні ідеали Нестора Махна могли знайти опору не лише, скажімо, в сільських громадах та спілках металістів і деревообробників, як це було в Гуляй-Полі, а й в інших губерніях України. Та закріплення цієї бази без підтримки ідейного союзника з центру України не відбулося.

Поза увагою більшості дослідників залишився такий феномен Нестора Махна як динамічний перехід від суто економічних до військових методів боротьби та їх поєднання.

Страйки, бойкоти, угоди робітничих осередків з підприємцями, товарообмін з російськими губерніями, створення комун і селянських спілок в Гуляй-Полі і його околицях розкривають багатоміття форм і методів господарювання і соціального партнерства. З погляду на динамічний плин подій в горнилі кровопролитної громадянської війни ці форми і методи дали позитивний результат. Можна лише уявити, який ефект від їх втілення в широких масштабах міг бути досягнутий в мирних умовах. Він міг бути набагато більшим, ніж досягнутий в нетривалий період пресловутого НЕПу.

Якби не підступна політика Леніна-Ульянова щодо махновського руху, українська економіка, і перш за все її аграрний сектор, могли б швидко відродитись після громадянської війни..

Але це не більш ніж гіпотетичне припущення, оскільки гіпертрофована державна машина та ідеї самоврядування на окремії території були органічно несумісні.

На безперспективності прагнення перемогти багатомільйонну навалу з півночі і реалізації самоврядування за цих умов поза межами єдиної Української держави публічно наголошував Тихін Бик. Можливо в душі Нестор Махно і відчував це, але збагнути розумом і примиритись з цим не міг. Це ще один феномен Нестора Махна, а саме безкінечна відданість ідеї. В душі він був бунтівником-романтиком типу Дантона, Марата і Робесп'єра. Проте він був і залишається єдиним із вождів народного руху, хто зміг реалізувати і на власні очі побачити втіленими в життя ідеї Бакуніна-Кропоткіна хоч на нетривалий час.

Ось чому Нестора Махна так бентежили записки Б. Веретельника про те, що "більшовик" Тихін Бик веде таємні переговори з представниками Центральної Ради і німецького командування¹. Якби знав Нестор Махно, що подібний цьому доброзичливець через десять років буде розкуркулювати його опонента, який, звісно, ніколи не був більшовиком, він, мабуть, по-іншому реагував би на ці доноси.

Та вже одна згадка про Центральний Уряд України, який, до речі, після укладення Росією Брестського миру і виведення червоних військ з України запросив уряд Німеччини допомогти в збереженні державності і порядку, оскільки власної армії не було, викликала відразу у Нестора Махна. Хоч сам часто проголошував:

— Анархия — мать порядка!

Ще один феномен Нестора Махна — суперечливість та імпульсивність дій, що не могло не позначитись на сприйнятті їх не лише нащадками, але й сучасниками.

Не дивлячись на бурхливу військову діяльність Нестора Махна, яка відбирала у нього левову частку часу, йому вдалося втілити і випробувати ідею місцевого самоврядування.

Цікаво, що майже через чверть століття після поразки махновського руху справа з втіленням ідеї місцевого самоврядування одержала цікавий поворот. Відомий просвітитель того часу, вчи-

¹ Нестор Махно. Гуляй-Поле. Журнал "Україна", № 10, травень 1991 р., с. 46.

тель і мовознавець Кость Бик, по підручнику української мови якого навчалися діти, по закінченні Другої світової війни, будучи знайомий з Бранденбурзьким правом та знавцем недалекого історичного минулого, опрацював Концепцію незалежності міст. Він відправив листи Президенту США Трумену, Прем'єр-міністру Великобританії Уїнстону Черчілю, Першому секретареві ЦК ВКП(б) Йосипу Сталіну з пропозицією провести в Гуляй-Полі Міжнародний Конгрес незалежних міст. Однак цьому задумові з відомих причин не судилося збутися, а сам автор був підданий репресаліям. Проте ідеї, розроблені в Концепції, залишаються актуальними і зараз — в період здійснення адміністративної реформи в Україні.

Поступово Нестор Махно розпочав переходити від економічних методів боротьби до політичних. Переломним кроком в застійному революційному русі влітку 1917 року була заміна Селянських Спілок Радами на місцях. Сам Нестор Махно підкреслював у серпні 1917 року, що революція потрапила у зашморг державності.

Слід підкреслити, що це стало ключовим пунктом у ставленні Нестора Махна до тогочасних політичних партій і стимулом до активної практичної боротьби з тодішньою державою гнобительського типу.

Зусилля Нестора Махна і його однодумців спрямовуються на зміну характеру і перебігу революції. Тобто, в цей час визрівають нові підходи щодо практичної реалізації, ідей анархо-комунізму як правого крила комунізму.

Головний упор Нестор Махно робить на захист селян, осмислення їх інтересів і посилення їх ролі у знищенні приватної власності на землю та проголошенні її народним надбанням. 29 серпня 1917 року на чолі з Нестором Махном було створено Комітет захисту революції. Приватну власність на землі, фабрики, заводи та інші підприємства було визнано недійсною без будь-яких прав на існування¹.

Краще всього дає зрозуміти практичну мету анархо-комуністів заклик до боротьби проти влади держави, за революцію, за всезагальне, безвладне суспільство.

---

¹ Нестор Махно. Гуляй-Поле. Журнал "Україна", № 8, квітень 1991 р., с. 38.

Один з феноменів Нестора Махна полягає в тому, що він, не маючи університетської освіти, яку мали Ленін-Ульянов і його соратники, зумів розгледіти й розгадати в третій російській революції те, чого дехто не може розгадати навіть наприкінці ХХ найкривавішого в історії століття. Він розгледів підступність двох партій — партії більшовиків і партії соціал-революціонерів, які використовували антидержавні за своєю суттю гасла, чужі їхнім державним ідеям.

Ось чому слід застерегти від спрощеного тлумачення поглядів Нестора Махна як однополярного, "кондового" "батька". За суперечливістю його поглядів і дій, маневруванням між вождями типу Леніна-Ульянова, Троцького, Свердлова, численними партіями і рухами криється вміння компромісу, відчуття гостроти і актуальності того чи іншого соціального, політичного і військового моменту. Це ще один із малодосліджених феноменів особистості Нестора Махна.

Ще один феномен, на який до цього часу ніхто не звернув уваги, — стиль письма, публікацій Нестора Махна — чіткий і переконливий; сповнений логіки і сарказму, зокрема до "мудрого" Леніна-Ульянова. Порівняймо із стилем останнього — пошматованим, дратівливим, наповненим повторами, що почасти зривається на істерію.

Як відомо, Ленін-Ульянов паплюжив своїх опонентів і соратників, публічно і безкарно ображав їх. Згадаймо видатного лікаря і вченого Богданова, якого цей інтелігент обливав брудом в книзі "Матеріалізм і емпіріокритицизм", після чого він кинув політичну діяльність.

Нестор Махно відстоює своє ідейне кредо і бачення держави, людини і суспільства як оратор і публіцист чітко і переконливо. Він підкреслював, що українські селяни й робітники, особливо підневільне село розглядали нову революційно-соціалістичну владу як владу взагалі, яку вони лише тоді відчувають, коли вона грабує їх різними податками та набирає рекрутів у солдати, або за якихось інших насильницьких дій.

Вражає вміння Нестора Махна переходити від політичної до економічної та військової боротьби, сила його слова й переконан-

ня перед будь-якою аудиторією. Завдяки цьому перевтілення його у ватажка збройної боротьби відбулося разуче швидко. Його бачення нового суспільства, побудованого на основах самоуправління, сукупності врівноважених інститутів держави, народовладдя і суспільства, залишається актуальним і сьогодні.

Лариса Верьовка

(1938 р.н.)

Лариса Степанівна Верьовка

Поетеса і журналістка, мудрий і вдумливий дослідник історії українсько-го революційного повстанства Лариса Степанівна Верьовка (Піщанська) народилася 31 січня 1938 року в місті Гуляй-полі Запорізької області.

В середині 90-х років минулого століття її захопила махновська тематика. Відбулося знайомство з двоюрідним онуком Нестора Махна Віктором Яланським, який довірив саме їй, те, що беріг десятиліттями, ховав від КДБ, заковував у землю на городі — записи про свої зустрічі з вдовою Махна Галиною Кузьменко та донькою Нестора і Галини, фото з родинного архіву. Потім була тривала і виснажлива праця в історичних архівах, архіві Служби безпеки України, пошуки махновських нащадків.

У 1999 році складна чотирирічна праця завершилася успішно: побачила світ книжка Віктора Яланського і Лариси Верьовки "Нестор і Галина. Розповідають фотокартки" у чудовому оформленні художника, дизайнера Наталії Дубенюк.

Критика визнала найправдивішим виданням про Нестора Махна та його родовід. Її відзначено Міжнародною премією ім. В. Винниченка Українського фонду культури. За матеріалами книги на сцені Чернівецького театру імені Ольги Кобилянської режисер Григорій

Агеєв показав виставу "Спомин про Нестора". Її згодом побачили на Запоріжжі, Дніпропетровщині, Херсонщині. А тоді, на презентації у Чернівцях, професор Чернівецького університету пан Черняк сказав: "Якби отак, як ви розповіли про Махна, розповісти про Петлюру, люди по-іншому дивилися б на свою історію".

На запитання, "чому в титрах поставлено прізвище Яланського першим?", Лариса Степанівна відповіла: "Без нього ми не знали б правди. Без його прагнення знати про свої, махновські, корені, тоді, коли люди зрікалися свого роду. Хотілося підняти людину, адже ставлення до махновського нащадка в Гуляйполі було, як тепер висловлюються, неадекватним".

Лариса Степанівна Верьовка

"Нестор і Галина. Розповідають фотокартки" побачила світ завдяки сприянню голів товариства Нестора Махна "Гуляй-Поле" народного депутата України Анатолія Єрмака та Міжнародного фонду імені Ярослава Мудрого Валентини Стрілько.

Махновська тема не відпускає Ларису Степанівну. Вона створила цілий цикл пісень про ватажка Револуційної Повстанської армії України (махновців) разом із запорізьким співаком і композитором Анатолієм Сердюком. А їх пісня "Єднаймося, гуляйпільці" стала гімном Гуляй-Поля.

Лариса Степанівна працює над серією видань "Махновська доля". Вона допомагала французькому історику Олександру Скирді підготувати до друку перше у світі зібрання публіцистичних праць Нестора Махна мовою оригіналу "На чужині" (Париж, 2004 р.), автобіографічні спомини гуляйпільського батька "Мятежная юность" (Париж, 2006 р.). Своєю подвижницькою працею Лариса Степанівна дала друге життя знеславленим синам української землі, повернувши добру пам'ять про них.

З нагоди 80-річчя утворення Гуляйпільського району Ларису Степанівну Верьовку (2003 р.) нагороджено регіональною медаллю "За заслуги перед Гуляйпільським краєм", а пісня "Єднаймося, гуляйпільці" стала переможцем літературного конкурсу на кращу пісню про Гуляйпільський край.

Віктор Крат (1940 р. н.)

Віктор Ілліч Крат народився 28 травня 1940 року в місті Гуляй-полі Запорізької області. По закінченні середньої школи № 1 з 1957 по 1959 рік на будівництві каналу Сіверський Донець-Донбас теслярем, а далі — слюсарем-монтажником в управлінні "Прокатбут".

З 1959 по 1962 рік служив у армії.

З 1962 по 1967 рік навчався у Київському політехнічному інституті, де здобув спеціальність інженера-електромеханіка. Отримав направлення на роботу до Київського трамвайно-тролейбусного управління. Тут пройшов шлях від майстра та інженера-технолога до керівника підприємства.

З 1979 по 1983 рік очолював найбільше в Україні і одне з найбільших у колишньому Союзі підприємство міськелектро транспорту - Тролейбусне депо № 2.

У 1983 році В. І. Крата було запрошено на роботу до Міністерства житлово-комунального господарства, де працював заступником, а з 1987 по 2000-й рік — начальником Управління міськелектро транспорту.

За розроблення конструкції та освоєння виробництва тролейбусів особливо великої місткості на ВО "Південмаш" у 1994 році група керівників та спеціалістів цього підприємства та КБ "Південне", в тому числі і Віктор Ілліч Крат були відзначені Державною премією України.

Перебуваючи на різних посадах в Управлінні міськелектро транспорту Міністерства, працював з чехословацькими фірмами "Шкода" і "Татра" з питань удосконалення конструкції тролейбусів

та трамвайних вагонів, а також з розроблення і постановки на виробництво нових, більш сучасних моделей вагонів і тролейбусів.

Віктор Ілліч має нагороди від фірми "Шкода". Був одним із ініціаторів і організаторів створення Всесоюзної Асоціації працівників міського електротранспорту. У 1989 році на першій установчій конференції Асоціації його обрали віце-президентом.

У 1994 році В. І. Крат став членом-кореспондентом Транспортної Академії України.

З 2000 по 2002 рік — радник-консультант народного депутата України І. М. Салія. З липня 2003 року працює на громадських засадах у Головному управлінні транспорту та зв'язку Київської міської державної адміністрації.

Віктор Ілліч частий гість редакції районної газети "Голос Гуляйпілля". В одній з бесід з редактором мова зайшла про Н. І. Махна і махновців. Віктор Ілліч згадав свого діда Пилипа Крата, про якого Петро Аршинов у книжці "История махновского движения" (Б., 1923) згадує на сторінці 218, що "Крат-заведующий хозяйственной частью" повстанської армії.

Нестор Махно у передмові до першої книги "Воспоминания", яка називається "Русская революция на Украине" (от марта 1917 г. по апрель 1918 год), виданої в Парижі в 1929 році, пише: "Посвящаю памяти умерших своих друзей и товарищей по организации украинских революционных тружеников и по совместной борьбе за свободное, безвластное коммунистическое общество: Петру Гавриленко, Александру Калашникову, Моисею Калиниченко, Семenu Каретнику, **Филиппу КРАТУ** (виділено — Авт.), Исидору (он же Петя) Лютому, Алексею Марченко, Савве Махно, Андрею Семенюте, Гаврилу Трояну, Степану Шепелю, Борису Веретельнику, Х. Горелику, Павлу Коростылеву (Хундей), Луке Панченко, Абраму Шнейдеру и др.

Все они умерли при разных обстоятельствах, но на одном пути: на пути к завоеванию и осуществлению идеи свободы, равенства и вольного труда".

На сторінці 10 "Воспоминаний" Нестор Іванович згадує: "По приезде в Гуляй-Поле (після звільнення з Московської тюрми — Авт.), я в тот же день встретился со своими товарищами по группе

("Союз бідних хліборобів" — Авт.). Многих уже не було в живих. Те, що пришли ко мне, из старых были — Андрей Семенюта (брат Саши и Прокофия Семенюты), Моисей Калиниченко, **Филипп КРАТ** (підкреслення наше — Авт.), Савва Махно...".

На сторінці 28 "батько" говорить, що шість членів, серед них і Пилипа Крата було послано "быть постоянными участниками в заседаниях и контролерами политики Общественного Комитета..." (с. 28).

Пилип Мефодійович Крат з дружиною

Филипп (Пилип — Авт.) Крат був активним членом групи анархістів-комуністів, особливо він проявив себе в Раді селян і Земельному Комітеті (с. 75).

Про Пилипа Крата йдеться на сторінці 139 книги третьої "Воспоминаний" Нестора Махна "Украинская революция" (июль-декабрь 1918 г.)

(П., 1937): "В день занятия Гуляй-Поля Повстанческий Штаб обсудил вопрос о судьбе схваченных австрийскими властями наших товарищей: А. Калашникова, секретаря Гуляй-Польской группы анархистов-коммунистов, и о членах этой группы: Савелии Махно, **Филиппе КРАТЕ** (виділення наше — Авт.), Прохоре Коростелеве и других, заточенных в Александровскую тюрьму".

Штаб Повстанства направив із Гуляй-Поля вимогу німецько-австрійській і гетьманській владі міста Олександрівська "немедленного освобождения из тюрьмы всех крестьян Гуляйпольского района. И, в первую очередь, представит из них в Гуляй-Поле: Савву Махно, А. Калашникова, Прохора Коростелева, М. Шрамко, **Филиппа КРАТА**"... (с. 140).

На сторінці 165 Нестор Махно зазначає: "К этой радости прибавилась радость встречи отряда с освобожденными из Александровской тюрьмы членами Гуляй-Польской группы анархистов-

коммунистов А. Калашниковым, Саввой Махно, **Филлипом КРАТОМ** (розрядка наша — Авт.) и другими (с. 165). Далі автор "Воспоминаний" пише: "Из товарищей, вернувшихся в наши ряды из тюрьмы, Калашников пошел по командной линии, а Савва Махно и **Ф. КРАТ** (розрядка наша — Авт.) — по хозяйственной" (с. 167).

У листі до директора Державного архіву Запорізької області О. С. Тадеєва Віктор Ілліч Крат писав: "Прочитавши спогади свого славнозвісного земляка Нестора Івановича Махна, я, нарешті, знайшов, як мені здається, згадку про свого діда — Пилипа Крата, який, згідно зі спогадами мого батька Іллі Пилиповича, загинув у місті Гуляйполі у бентежні 20-ті роки минулого століття.

Оскільки він мав якісь зв'язки з махновським повстанським рухом і загинув, знову ж таки, за спогадами батька, від кулі чи шаблі представників радянської влади, місце його поховання невідоме. Можливо, про це знала наша бабуся Степанида, але вона померла задовго до мого і моїх сестер і братів народження...

У вересні нинішнього року (йдеться про 2007 рік - Авт.) я перебував на своїй малій батьківщині — у місті Гуляйполі. Відвідував упорядковане меморіальне кладовище, яке, як зазначено в книзі "Гуляй-Поле" (автори Іван Кушніренко і Володимир Жилінський — Авт.), закладено в січні 1919 року з ініціативи самого Нестора Махна. Серед похованих на цьому кладовищі у 1918-1921 рр. значиться і П. І. Крат.

Зрозуміло, що всі ці згадування про Пилипа Крата — це лише мої припущення, що це і є саме мій дід. Тому хотілося б знайти достовірні дані про нього з офіційних джерел.

Що я знаю про свого діда Пилипа: що ім'я нашої бабусі (його жінки) було Степанида, що було у них троє дітей, у всякому разі тих, що дожили до зрілості. Це Петро, Катерина і мій батько Ілля.

Враховуючи викладене, прошу Вас надати мені допомогу у встановленні факту — чи "Филипп Крат", якого згадує у своїх спогадах Н. І. Махно, і "П. І. Крат", якого поховано на Гуляйпільському меморіальному кладовищі — це одна і та ж особа. І чи дійсно цей "Филипп Крат" є моїм дідом? У будь-якому разі, ми хочемо знати, коли і за яких обставин загинув наш дід Пилип, де і коли його поховано?"

30 січня 2008 року В. І. Крат отримав відповідь з Державного архіву Запорізької області. Дещо з неї зачитуємо: "У метричних книгах реєстрації актів громадянського стану Св. Троїцької церкви с. Гуляйполе Олександрівського повіту Катеринославської губернії за 1908-1918 рр. є відомості про шлюб 17 січня 1908 року селянина с. Гуляйполе Крата Пилипа Михайловича, 22 роки 2 місяці, з селянкою с. Гуляйполе Бондаренко Стефанидою Мироною, 22 роки 2 місяці, про народження дітей в родині Крата П. М.: 25 березня 1909 р. — Петра, 17 жовтня 1917 р. — Олексія (помер 21 квітня 1918 р.).

У метричних книгах Св. Троїцької церкви с. Гуляйполе Олександрівського повіту Катеринославської губернії за 1911-1912 рр., 1915 р. є відомості про народження дітей у Крата Пилипа Микитина та його дружини Стефаниди Миронової: 4 червня 1911 р. — Катерини, 26 грудня 1912 р. — Катерини, 18 липня 1915 р. — Іллі.

В актові записи за 1911 р. внесений запис про смерть дочки Крата Пилипа Михайловича (так у документі) Катерини, 4 місяців.

У метричній книзі реєстрації актів громадянського стану Св. Троїцької церкви с. Гуляйполе Запорізької губернії за 1921 р. є актовий запис про смерть 28 квітня 1921 р. Крата Пилипа Михайловича, 35 років, причина смерті — "убит".

Звичайно, щоб мати відповіді на всі поставлені питання, потрібно ще багато погортати архівних документів. Ми ж додамо лише таке: у книзі реєстрації актів громадського стану Св. Троїцької церкви с. Гуляйполя за січень 1919 року записані бійці саперної роти, які загинули 9(22) січня 1919 року під Гуляйполем, серед загиблих є Петро Крат (на жаль, як по батькові ми поки що не знаємо). То, можливо, на меморіалі в Гуляйполі ініціали не Пилипа, а Петра Крата? На це питання ще треба шукати відповіді.

Анатолій Тарасенко
(1942 р. н.)

Анатолій Володимирович Тарасенко народився 28 вересня 1942 року в селі Варварівці Гуляйпільського району Запорізької

області. Закінчив Гуляйпільську міську середню школу № 1, Мелітопольське технічне училище № 4.

У грудні 1961 року почав працювати у сільських будівельних організаціях Костанайської області Казахстану. Закінчив Костанайський педагогічний інститут за спеціальністю "Історія".

З грудня 1992 року очолює ВАТ "Костанайский печатный двор" і є його беззмінним президентом і одночасно головним редактором щотижневої газети "Печатный двор".

А. В. Тарасенко — член Спільки журналістів Казахстану, лауреат журналістської премії. Автор книг "В начале было слово...". (про літературний шедевр Київської Русі — "Слово о полку Ігоревім") (2003), "Слово и я" (2003), "Не исчез в степной поляни (про Тараса Шевченка в Казахстані) (2003 р., у співавторстві), "Целинная хроника (затянувшийя контракт)" 2004) та інших.

29 грудня 2003 року в Міністерстві закордонних справ Республіки Казахстан А. В. Тарасенку було вручено екземплату (дозвіл на виконання функцій) Почесного (нештатного) консула України в м. Костанай.

Трудова діяльність земляка відзначена орденом "За заслуги" III ступеня, рядом медалей.

Анатолій Володимирович — патріот рідної України, у далекому Казахстані пропагує материнську мову і літературу. Завдяки його зусиллям костанайці познайомилися з творчістю поетів Гуляйпільщини, з неординарною постаттю, яка залишила слід в історії нашого краю і України в період громадянської війни 1918-1921 років, Нестора Івановича Махна — гуляйпільського Батька, командира Револьюційної Повстанської Армії України (махновців).

У листопаді 2005 року редакція газети "Печатный двор" організувала і провела бесіду за "круглим столом" на тему "Махновщина — правда і вигадки".

У вступному слові редактор А. В. Тарасенко сказав:

...Діда мого, Антона Тарасенка, розстріляли за участь у махновському русі. Щоправда, через півтора десятка років після тих подій, як принішклу на дні контру. А бабуся Євдокія, в дівочтві Білай, — ровесниця Нестора Івановича Махна, дійсно, разом із ним училась. Парт, як таких, у них не було, сиділи на ослонах за

столами, хто де, та ще й, наскільки я зрозумів, сумісними, по-теперішньому, класами. Можливо, опинялися поряд... Євдокія Володимирівна розміняла сотню років, три династичних покоління слухали її розповіді про знаменитого комунара, про саму комуну та міркування про те, що більш справедливого устрою життя селян на землі ніяка влада дати не в змозі. Жінка, яка була знедолена тією жорстокою дійсністю, втратила чоловіка та найближчу рідню. Вона й до радянських колгоспів відносилася прихильно, оскільки "ніхто не голодує, всі ще за світ удома, накупили автомашин та пісні співають. А до революції тут, окрім півня, ніякий дурень не співав, усі горбилися від сходу до заходу..." Але вважала колгоспи чорно-білим відтворенням райдужних перспектив Батька...

Про долю репресованого чоловіка бабуся правди так і не взнала. В хрущовську "відлигу" їй дали якусь заспокійливу довідку про те, що дід умер своєю смертю десь у кінці сорок п'ятого "у глибині сибірських руд" з кайлом у руках та встиг тим самим зробити свій тиловий внесок у загальну Перемогу над фашизмом. Опісля все це виявилось неправдою, я гадаю, що тут приплелись якісь однофамільці... А над дідом, у числі сорока "ворогів народу", був скорий суд та розправа в Дніпропетровську, в суворому репресіями тридцять восьмим, мені лише недавно копії вироку з Гуляйполя та Запоріжжя надіслали. Сутність злочину, хоча й скоромовкою, "трійка" запротоколювала — "належність до контрреволюційної махновської повстанської організації".

А ось про належність бабусі до землеробської комуни ніяких документів немає.

У цьому вся колізія "махновщини". Нам відома пришита дідам роз-стрільна справа та вирок усьому їх руху. Але майже нічого не відомо про їх досвід власного соціального самоврядування "по справедливості".

Питання щодо вибору свого шляху відродження на уламках російської імперії встали на ті часи так само злободенно, як і перед нами при розвалі Радянського Союзу. Як і ми недавно, так і наші діди колись, були зненацька захоплені тією вселенською стихією, яка знищила економічний базис та його адміністративно-політичну надбудову й залишила після себе вакуум влади... Та гуляйпільці

до дечого таки виявилися готовими. Й були більш рішучими, аніж ми, в намірах загнuzдати ситуацію: те століття, яке без усяких правил, наче навiжене, зiрвалося зi стартових колодок у вiйни та катклiзми, вимотали їх до краю. Люди виголодалися за нормальним життям, але в здичавiлiй, без реальної влади, наполовину окупованiй країні потрібна була перш за все самооборона: наші дiди-комунари втримували в одній руцi мотику, а в другiй — гвинтiвку. Потiм була вимушена кругова оборона зi зброєю в обох руках. Потiм кулемети й тачанки — людям знову стало не до мотики.

* * *

Тi, хто чув "про бабусю", питають: чому ви нічого не написали про Махна?

Тому що треба переосмислити суть махновщини. За спогадами самих її учасників, початковою їх метою була комуна як модель вирiшення вiковiчного питання про "землю та волю". Самооборона, яка перейшла у вiйну, — всього лише є наслідком. А поразка та репресiї — розплатою. Збагнути конструктивне значення комунарського перiоду потрібно не для "керiвництва до дiї", а для подовження власної iсторичної пам'ятi. Чи зрозумiли ми шкалу людських цiнностей своїх батькiв та дiдiв, сенс та коштовнiсть власного їх життя: в iм'я чого вони все ж таки клали її на олтар? Що хотiли залишити нам — родителi, вони ж бо бiльше заради тiєї своєї голопузої паростi напружуються, яка ще тiльки-но пiд ногами копошиться...

Поки що ж у нас "махновщина" — зовсiм не революцiйна практика, як адекватна вiдповiдь на неадекватнi умови тiєї доби, але все той же епохальний прояв бандитизму. На жаль, iз епiцентру руху, з України, "реабiлітацiйних" матерiалiв надходить мало. Швидше, навпаки... Та й ринкова останнiх часiв белетризацiя теми чи то українського месника, чи то розбiйника частiше за все вiддаляє, нiж наближає нас до iстини. Не випадково, наш газетний "круглий стiл" визначився сам собою, мабуть, настав час апеляцiї до суспiльної думки. Вона, iстина, знову на якусь мить може залишитися в тiнi. Свої фундаментальнi працi по дослiдженню махновщини, при сприянні Лари-

си Верьовки, нам надіслав з Парижа Олександр Скирда. Є вчені, які займаються цією темою і в Костанай. Деякі матеріали отримані з Ізраїлю. Вони цікаві тим, що єврейські комуни — кібуци — зовсім не анархістський винахід, а тамтешня реальність... Уже сторіччя.... Про них, так вважають на землі обітованій, ще при житті знав Махно.

Далі слово деяким учасникам "круглого столу".

Александр Скирда
(историк, писатель, Париж, Франция)

...Махно в этом 1917 году полон решимости и веры, готовый сдвинуть горы, он принимает участие в самых радикальных и самых отважных инициативах. 29 августа 1917 г. наступление Корнилова на Петроград с целью свержения временного правительства социалистов Керенского и установления сильной власти ускорило события. В Гуляй-Поле в спешке создан Комитет защиты революции, Махно доверили быть его председателем. Поскольку одновременно он являлся председателем Союза крестьян, преобразованного в "совет", ему пришлось разрываться между этими двумя обязанностями. В ответ на попытку контрреволюции он предложил "разоружить всю местную буржуазию и упразднить ее права на народные богатства: земли, фабрики, заводы, типографию, театры, кинотеатры и другие публичные заведения", которые отныне будут находиться под коллективным контролем трудящихся. Комитет защиты принял его предложение, тем не менее, поскольку Керенскому удалось еще удержаться у власти, соотношение сил не позволяло осуществить принятые решения. Пока крестьяне довольствовались тем, что не платили больше арендную плату землевладельцам и взяли под свой контроль земли, скот и сельскохозяйственные орудия. Только несколько больших земельных владений коллективизировано, в них устроены коммуны, состоящие из безземельных семей и сходных мелких групп. Каждая коммуна объединяла около двухсот человек.

Рассмотрим более подробно коммуны, организованные лично Махно в бывших немецких колониях Нейфельд и Классен.

Эти анархистские коммуны были основаны на принципе равенства и солидарности всех членов, мужчин и женщин. Кухня и столовая у них были общие, однако, каждый сохранял возможность питаться отдельно, при условии, что вовремя об этом предупредит. Все поднимались рано и сразу после завтрака, принимались за работу. При необходимости отсутствовать, коммунар должен был предупредить ближайшего соседа с тем, чтобы его могли заменить. План работы устанавливался по согласию на общем собрании. Деятельность не сводилась только к сельскому хозяйству, была и ремесленная и даже был создан механический цех.

Как член одной из этих коммун, Махно участвует дважды в неделю в работе: во время весеннего сева он помогает бороновать и сеять; остальное время он работает на ферме или же помогает механику на электростанции.

...Все участники считают эту совместную свободную жизнь "самой высокой формой социальной справедливости". Некоторые землевладельцы присоединяются к этой концепции и начинают сами обрабатывать землю. Действительно, бывшим хозяевам оставлен выбор: они могли участвовать на полностью равных правах в жизни и работах коммуны.

Аркадий Любомирский

Kiryt Ono, Израиль

Редактору газеты "Печатный двор"
Анатолию Тарасенко

В 1989 г. я прочел роман "Полюшко-поле". Книга на русском языке, ее автор — известный писатель и серьезный исследователь Давид Маркиш сейчас проживает здесь, в Израиле. Недавно я созванивался с ним, он уезжает в Киев, о разговоре относительно темы своей книги не возражает, а тема эта — Гуляйполе. И обещал Вам "Полюшко-поле" подарить.

Маркиш достаточно глубоко, по своим источникам, знает о вре-

мени Махно, о его "коммунальных" идеях еще со времени "сидения" в Бутырках. Выйдя из тюрьмы, Махно их осуществил. Основал под Гуляй-Подем сельскохозяйственную коммуну, она давала возможность людям трудиться на принципах самоуправления. Махно, говорят, тоже отработывал несколько дней в неделю в коммуне сапожником, а скорее всего учился этому ремеслу. Будучи затем в эмиграции, воспользовался умением сапожного дела — пошивал тапочки.

О том, что такие объединения функционируют в Израиле, Махно узнал от Аршинова, с которым отбывал срок в тюрьме, а также от Иосифа Эмигранта, приближенного к нему человека.

Действительно в Израиле — на Севере у озера Кинерет в 1908 г. было создано объединение — Кибуц Дгания А (алеф). Этот кибуц, насколько преобразованный, существует и сейчас.

Все это из сегодняшнего разговора с Д. Маркишем.

А в его книге речь идет о патриархальной еврейской семье — в годы гражданской войны сыновья пошли разными дорогами. Один сын — в ЧК, а другой к Нестору Махно и был близок батьке (возможно, это прообраз Иосифа Эмигранта). В конце книги — рассуждение Н. Махно о кибуцах.

По данным Д. Маркиша, организованная Махно коммуна была разрушена немцами-завоевателями, а потом ликвидирована большевиками.

Август, 2005 г.

От редактора. Затем откликнулся Давид Маркиш, передал визитную карточку и книгу "Полюшко-поле". Что показалось в ней знаменательным... Книга Александра Скирды "Нестор Махно" начинается коммуной, книга Давида Маркиша коммуной, как политическим завещанием батька, заканчивается.

Коммуна, связавшая начало деятельности неистового гуляйпольца с ее концом, и есть та самая "красная нить" сюжета его короткой и яркой жизни...

* * *

От Давида Маркиша (Израиль)
Анатолию Тарасенко

Дорогой Анатолий, получил Вашу бандероль. Большое спасибо. Очень рад, что Вы познакомили костанайцев с моим "Полюшко-поле".

Книгу Александра Скирды из Франции я знаю. К сожалению, не удалось повидаться с автором в Париже...

Я с группой киевского телевидения "Интер" снял сюжет о Гуляй-Поле и Махно; мы еще застали в живых племянника Нестора Ивановича, и он дал нам интервью. Мы снимали в его хате, где бывал Махно.

Книга "Нестор и Галина" у меня есть, это ценный исторический источник.

Я думаю, что историческая судьба Махно обязательно взойдет - ведь он, истинно, был одним из самых замечательных людей своего времени. Грязь, которой его забросали большевики, должна быть смыта. И каждый, кто причастен к "махновской теме", обязан этому способствовать.

Для меня, израильтянина, грязный слух о том, что Махно был погромщиком евреев, просто оскорбителен. Махно был справедливым и чистым человеком — на сколько это было возможно в условиях той войны. Он верил в простое детство человечества, отстаивал свою веру с изумительной отвагой и неудивительно, что у него было столько сторонников: кто из нас не хочет вернуться в детство?

А меня с Казахстаном связывает давняя приязнь: мальчишкой я отбывал ссылку в районе станции Джусалы, в степи, и полюбил этот край.

С уважением,
Давид Маркиш

6 февраля 2006 г.

З листа Тарасенка А. В. до Товстика В. А.

Шановний Василю Антоновичу!

Твоя книга російською мовою "Волчьи стаи" (вид. "Вебер", Макіївка, 2007), як кажуть росіяни, "состоялась". Коли б я був літературним критиком, то навіть не знаю, до чого би причепився, аби заробити гонорар... Є всі підстави говорити про неї, як про художній твір, а тут уже ніхто не має права повчати автора, про що він повинен писати. Але право на судження в межах літературного поля будь-яка книга дає, оскільки вона сама вступає в полеміку з загальновідомим.

Замисел твій, безумовно, мав за мету донести до людей свої висновки та скорегувати суспільну думку щодо нашого минулого, але реалізація задуманого навантажує читача так, що тепер треба хоча б урівноважити не зовсім ще зафіксовані, гадаю, шальки терезів..

З України сюди до нас доходить щось підозріло одноманітне: історія в нас холопська, достойних предків немає, великих звершень бракує, щастя-долі катма... Між іншим, тут, у казахстанському Степу, філософія протилежна, вона визначається так: "З великим минулим та амбіційними планами — у велике майбутнє!".

Коли ж процес пізнання українцями самих себе через "прокляте вчорашнє" є насправді одностайним громадянським криком письменницьких душ, то, на мій погляд, сучасна публіцистика кричить змістовніше, гучніше та ближче до суті справи. Вона має продуктивний сьогоднішній розвиток теми в тих випадках, коли майстерно, розумно та іронічно філософствує, скажімо, з приводу теперішніх "вовчих зграй", які у "революційні дев'яності" прийшли господарями в пострадянські вівчарні..

Тому, трясця її матері, отій критиці, давай краще, брате Василю Антоновичу, я скажу тобі дещо за того, близького нам Махна. Спасибі хоч братам-росіянам за кінострічку "Десять жизней Нестора Махно", бачення гуляйпільських подій отими "москалями" виявилось глибшим, ніж нами самими, більш філософським і психологічним та якимось людянішим в намаганні зрозуміти ту велику нашу надлюдську трагедію.

* * *

Ця тема для нас не абстрактна і документована не тільки архівно, але й сімейно та зрозуміла набагато краще далекої антоновщини, з якої починається твоя розповідь.

Нещодавно із Запоріжжя мені надіслали деякі свідчення про розправу над вцілілими учасниками махновського руху в 1938 році, В науково-документальному виданні "Реабілітовані історією" (Запорізька область, книга перша. Видавництво "Дніпровський металург", Запоріжжя, 2004), на сторінці 523 вказано:

"Тарасенко Антон Андрійович, 1891 року народження, народився і проживав у селі Варварівці Гуляйпільського району Запорізької області, українець, малограмотний. Рядовий колгоспник колгоспу "Дніпрельстан". "Трійкою" НКВС по Дніпропетровській області 1 квітня 1938 року засуджений до розстрілу. Вирок виконано 23 квітня 1938 року в місті Дніпропетровську. Реабілітований у 1959 році".

Вовки-більшовики знищили зграю таких саме махновців (за твоєю логікою) та мого діда, то туди їм і дорога... Але хто й кого та для чого тепер реабілітує, дозволь запитати, в енциклопедичній серії з двадцяти, здається, томів?

Якщо ти взяв за мету покінчити за допомогою своєї книги з революціями та заперечити їх історичну місію, то тут я тобі не співрозмовник.

Тих авторів соціальних утопій та провальних реформ, котрі намагалися видати приблизне загальне сприйняття за пророцтво, історія знає поименно, вони в неї "влипли" навів. Ретроспектива ж бачиться краще. І близька нам, з нашими родимими, точніше, родинними плямами, махновщина, стає зрозумілою через сучасність. Сутність гуляйпільського руху саме й втлумачувалася нам *вчорашнім уроком на майбутнє*, аби ми були реалістами, а не такими дурнями, як наші діди. Бо хто, окрім селянських телепнів, міг постати під безглузде гасло "Анархія — мати порядку" того, півтораметрового разом зі своєю знаменитою шапкою-биркою, гуляйпільського фанатика? Я навіть соромився розказувати однокурсникам у кустанайському інституті про те, що й мій дід розмахував отим чорним прапором...

Пріснопам'ятні дев'яності минулого століття, де дійовими особами були вже ми, відтворили ситуацію попередніх двадцятих років, "зоряних" дідівських часів. Чи лунав у тій, нікому непідвладній ситуації, клич, схожий з нашим безпорадним опісля-радянським "беріть собі волі, скільки бажаєте", чи вони його не чули, але реально й тут і там люди були покинуті напризволяще. Гуляйпільці тоді самостійність взяли, вирішили прокляте аграрне питання — заснували комуну на громадських, зауважимо, общинних землях. Ідея зовсім не ідіотська, я листуюся з паризьким дослідником Олександром Скирдою (він є нащадком емігрантів ще тієї хвилі та автором найповніших праць з історії махновського руху за матеріалами тамтешніх архівів), а також із письменником Давидом Маркішем, котрий повідомляє — хоч ми про це знаємо й самі — що у них в Ізраїлі живуть і діють "кібуци" за моделями гуляйпільських комун, відтворених на землі обітованій "недобитими" махновцями з числа євреїв.

В одній руці наших краян була мотика, в другій зброя — спершу вони, цивільні землероби, обороняли своє (та ще й від німців!), анархізм взагалі не є військовою доктриною. До речі, та дідівська наша Таврія дала світу букер (за причетністю до цього ще й гуляйпільського заводу Кернера), "безвідвальний" плужок з лемешем без полички, який через століття врятує спочатку канадські ниви, а потім і нашу тут казахстанську цілину від вітрової ерозії ґрунту. А феномен махновщини в тім, що хлібороби й до військового мистецтва кебету мали та змусили всіх "поважати себе" — тачанкова їх армія була тактичним і технологічним винаходом у найстарішому людському ремеслі прорідження лемешами-лезами сходів власного посіву.

(Лист писаний 2 липня 2008 р.)

Лариса Миколаївна Зачепило

Лариса Зачепило

(1950 р. н.)

Лариса Миколаївна Зачепило народилася 1 лютого 1950 року в місті Гуляйполі Запорізької області в сім'ї робітника. Мама Лідія Миколаївна і батько Микола Харитонович — робітники заводу "Червоний металіст" (пізніше завод сільськогосподарських машин).

В 1967 році закінчила Гуляйпільську СШ № 3, далі — навчання в Дніпропетровському промислово-економічному технікумі, Дніпропетровському державному університеті (спеціальність "Керування трудовими ресурсами").

З 1972-1978 років — економіст планового відділу Гуляйпільського райвиконкому. В 1978 році фактично з нуля в районі створили бюро по працевлаштуванню населення, завідуючого якого до 1991 року, до реорганізації у районний центр зайнятості, працювала Лариса Миколаївна. Після реорганізації вона — директор Гуляйпільського центру зайнятості аж до 2005 року — до виходу на пенсію.

За роки роботи проявила себе вмилім організатором і вдумливим керівником. За добросовісну працю, активну життєву позицію Лариса Миколаївна нагороджена Почесною грамотою обласного центру зайнятості населення та регіональною медаллю "За заслуги перед Гуляйпільським краєм".

— За довгу роботу в центрі зайнятості, — розповідала 1 липня 2009 року Л. М. Зачепило, — запам'ятався такий факт. У квітні 2002 року за дорученням завідуючої загальним відділом Запорізького обласного центру зайнятості Л. В. Свитець, до якої звернулася дочка Олександра Вікторовича Білаша Валентина, необхідно було розшукати і навести порядок біля могил захоронених у Гуляйполі родичів

О. В. Білаша. За словами Валентини Олександрівни вони поховані на центральному кладовищі неподалік від дороги, яка веде на м. Пологи. Я разом зі спеціалістами районного центру зайнятості В. О. Заблодською, В. М. Хорішко по ранковій росі пройшли і перевірили всі могили Ворошилівського кладовища, але тих, що нам потрібні були, ми не знайшли. Тоді вирішили знайти в Гуляйполі хоч кого-небудь, хто знав що-небудь про сім'ю Білашів. І після пошуків ми дізналися, що в місті живе родич — Олексій Олександрович Куц — по лінії дружини Діни О. В. Білаша. Дружина Олексія Олександровича Валентина допомогла знайти могили мами О. В. Білаша, дружини брата, на могилі батька стояв пам'ятник, але всі ці могили на старому центральному кладовищі, що по вулиці Леніна. Їх привели в порядок безробітні за рахунок громадських робіт.

До приїзду з м. Києва Валентини Олександрівни Білаш (працювала в міському центрі зайнятості, виходячи заміж прізвище залишила батька) могили були в повному порядку. В кінці квітня 2002 року до мене зайшла в кабінет красива жінка, яка і була В. О. Білаш, про приїзд який мені повідомили з обласного центру зайнятості.

Лариса Миколаївна Зачепило і Валентина Олександрівна Білаш — внучка Віктора Федоровича Білаша

За її участю були проведені ремонтні роботи біля могил: укладена тротуарна плитка, відремонтовані пам'ятники. За це Валентина Олександрівна подякувала керівникам О. П. Гурі ("Теплокомунсервіс") і В. Ф. Білецькому (дільниця "Запоріжжя-Алюмінбуд").

Під час зустрічей з Валентиною Олександрівною ми багато говорили про наших дідів: Віктора Федоровича Білаша і Якова Сидоровича Чучка, які в роки громадянської війни 1918-1921 боролися в армії Махна за правду, волю і землю.

Гостя з Києва познайомилась з нашим містом, відвідала краєзнавчий музей, переглянула експонати періоду громадянської війни.

Наші зустрічі, спілкування продовжуються.
Так я познайомилась із родиною Білашів.

Олександр Вікторович Білаш із дружиною Діною, дочками Валентиною, Наталією і тіткою Олександрою

Яків Чучко

Розшукуючи сліди повстанців-махновців, ми дізналися від Лариси Миколаївни Зачепило про життя і боротьбу Якова Сидоровича Чучка, її діда, який разом з Н. І. Махном брав участь у революційній боротьбі.

Народився Яків Сидорович у 1886 році в селі Гуляйполі Олександрівського повіту Катеринославської губернії у селянській сім'ї. Коли йому було 6 років помер батько. Та, незважаючи на труднощі, хлопець закінчив чотирикласну земську школу.

Яків Сидорович Чучко

В 1905 році з головою занурився в революційну стихію. Вступив у "Союз бідних хліборобів", який організували Вольдемар Антоні, Олександр і Прокіп Семенюти. В 1917-1918 роках брав участь у роботі Ради робітничих і селянських депутатів, головою якої був Нестор Махно. У його присутності Нестор Іванович підписав декрет про націоналізацію землі в Гуляй-Пільській волості. Активно вів облік землі й інвентаря, які кинули, втікаючи поміщики. Місцеві селяни довго пам'ятали, що землю їм дав Махно задовго до Жовтневого перевороту в Петрограді у 1917 році.

На початку 1918 Я. С. Чучко проводив облік зброї, яка надійшла від червоного командира О. М. Беленкевича

(3 тисячі гвинтівок, 11 вагонів патронів і снарядів, гармати).

У березні 1919 року воював під Маріуполем у Революційній Повстанській армії України (махновців).

Яків Сидорович був одним з "польових кухарів" у Махна. Він дуже добре готував страви і наспівував свої революційні та українські народні пісні.

Розповідав, що за дорученням Нестора Івановича направляв вози з борошном, зерном і крупою для підтримки викладачів Дніпропетровського університету.

Якова Чучка поважали люди за чесність і добру, щирю душу. Він захоплювався бджолами. У нього було до 50 вуликів. Його учнями є Прокіп Галушка та Петро Міщенко.

Параска Трохимівна Чучко

Любов Геньба (1960 р.н.)

Поетеса, член Національної Спільноти письменників України, директор Гуляйпільського краєзнавчого музею Любов Григорівна Геньба-Мартиненко народилася 28 лютого 1960 року в сім'ї хліборобів. Перша поетична збірка "Грушеве" вийшла з друку в Гуляйпільській районній друкарні в 1992 році і названа іме-

У Якова Сидоровича та його дружини Параски Трохимівни (1886 р. н.) народилося 19 дітей. Від голоду та хвороб померло 11.

— На долю бабусі, — розповідала Л. М. Зачепило, — випало чимало випробувань (революції, війни, голод, розруха), але завжди, як гнучке дерево після бурі, знаходила в собі сили і гордо з піднятою головою продовжувала свій шлях. Спочатку вона виростила своїх дітей, а потім і нас — своїх онуків. Моя бабуся — жінка малограмотна, мала ясний розум і добре серце.

Прошуміли роки, як весняна вода у річці Гайчур, але пам'ять про Якова Сидоровича та Параску Трохимівну Чучків живе у серці їх нащадків.

Любов Григорівна Геньба-Мартиненко

нем села, в якому народилася поетеса. Друга книжка лірики "Імем твоїм" побачила світ у 1995 році.

У 1997 році Любов Геньбу прийняли у члени Спілки письменників України.

Третя збірка поезій мала назву "Паралель" (1998 р.), четверта — "Повези мене у Красиве" (2006), п'ята — "Душа іде на сповідь" (2006). Любов Григорівна, ставши директором краєзнавчого музею, з головою занурилась у вивчення історії рідного краю, в тому числі і махновщини. Та про це вона сама розкаже краще за інших:

— Перше доросле знайомство з Нестором Івановичем відбулося у мене у 1982 році, коли я ще зовсім юною починала свою трудову діяльність у стінах нашої райради. Пам'ятаю як "підпільно" познайомила нас з історію махновського руху тодішній секретар райвиконкому Марина Андріївна Станько. Матеріал був надрукований на 30 аркушах. Мене тоді неабияк вразила історична правда про Махна. І дивина. Махно і червоні в одній упряжці. Махно — командир бригади Задніпровської дивізії. Махно, який командував армією, що досягала 60-ти тисяч. Махно. Хто він? Ворог чи брат? Так проти кого і за кого ж він? Пам'ятаю, не спала тоді ніч. А нам же говорили бандит. Хоча з офіційних джерел звучало одне, а з уст гуляйпільців і тоді, "а ми ж махновці, а ми з Махнограда!". Це була моя юність: кінець 70-х початок 80-х років ХХ ст.

Невипадково склалося так, що дорога привела мене до музею на посаду директора. Любов до історії ніколи не полишала мене. А про мій історичний край хотіла знати завжди більше. Ще бабуса, корінна гуляйпільчанка, розповідала мені, як влада таки ж мінялася у Гуляйполі по три рази на день, як махновці влітали на тачанках з боку Поліг через їхню вулицю (нині Гоголя), як стояв штаб червоних у їхній хаті, а махновці ті прямо у "центр", там був штаб. А ще чула про красивого Федоса Щуся на білому коні в яблуках. Ух! Літав, дівчата задивлялися, одні боялися, інші таки любили чи любилися, адже молодість пора така, що ні революції, ні війни не завадять почуттям. А ще як на нашій Ярмарковій площі, що з покон віків заснування нашого містечка була там, де й сьогодні, стояла карусель, грала музика і каталися гуляйпільці, а в цей час переодягнений Махно у селянське плаття продавав за

зниженими цінами цукор. А після розпродажу залишав записку "Хто сахар покупав, той і Махна видав". А ще мій двоюрідний прадід Зінько Геньба з с. Солодкого, веселун і гармоніст на все село, служив у армії Махна, поважав його Батько. Жаль, малою бачила діда Зінька, було років десять, не додумалася розпитати більше. Але розумію тепер достеменно, що дід це і був той справжній повстанець, що воював за рідну землю.

Перше знайомство з музеєм для всіх наукових працівників, які починають працювати у музеї, так і для мене, почалося з поглибленого вивчення історії махновського руху. Ставлення мое було не однозначне. Кожен день я відкривала все нові і нові сторінки життя і революційної боротьби Махна з книг В. Білаша, А.Скирди, П. Аршинова та ін. Але, щоб пізнати людину, треба все ж таки прочитати її душу. Ларисі Верьовці та Віктору Яланському вдалося розкрити образ просто людини, просто чоловіка, а вже потім ватажка селянського руху.

Живу багато років на одній вулиці з Махнами, дихаю одним повітрям пам'яті махновської. Весняного ранку 2004 року стежка привела і мене у будинок Карпа і з того часу я буваю частіше там, ніж у рідної мами. Перше враження було незабутнім. На мене дихнула хата запахом свіжих трав і незабутнього солом'яного димку, теплом і затишком. Тим неповторним духом минулого, де можна сховатися влітку від спекотного сонця, а взимку дивитися з маленьких віконниць на призахідне сонце. Відчула і лемент маленьких дітлахів, і сльози радості при зустрічах, і сльози смутку при прощаннях. Тільки тоді прийшли рядки: "І вони оживуть, прийдуть, сядуть з тобою до столу. Закричать, зашумлять їх знайомі земні голоси. Помовчімо за них, а ще краще, давайте помолимось. За пропачі роки, за такі неспокійні часи...". Цей вірш так довго йшов у мою творчість, але, як говорять, краще мати одну пісню, але яку...

Більше доводиться в прозовому викладі пропагувати історію махновського руху. А це щоденна, кропітка робота з новими книгами, документами, зустрічами з гостями нашого міста. І хто б не йшов, не їхав до нашого музею перше запитання: "А це музей Махна?". Музей у нас краєзнавчий. Але історія повстанського руху

посідає найперше місце. Завдяки цій історії наше місто внесено у 2003 р. в число історичних міст в Україні, саме історія махновства визначила наше місто одним із семи чудес у Запорізькій області. Завдяки цій історії до нас відкрито туристичний маршрут. І ще задовго до вищеназваних подій наше містечко і музей, зокрема, відвідували і відвідують представники багатьох європейських країн: Німеччини, Італії, Франції, Польщі, заїждають до нас і канадці і навіть американці. І всім потрібен Нестор Іванович. Говорю і я спасибі Вам, Несторе Івановичу, за те, що були, за те, що я причетна до Вашого післяземного життя. У день народження Нестора Івановича мене вітають з днем народження з далекого Казахстану і Грузії, з Санкт-Петербурга і Москви. При чому домашній телефон не замовкає до десятої години ночі.

Музейні працівники беруть безпосередню участь у всіх знакових і віхових подіях, пов'язаних з історичним минулим краю. А, отже, всі документальні фільми, зняті після 2003 р., які розповідають про повстанський рух, знімалися при безпосередній участі нашого музею, особисто працювала також з кінознімальною групою художнього фільму "9 життів Нестора Махна" (2006 р.), документальної стрічки "Непрошені" (2007 р., студія "Контакт", Київ), історичної передачі "Так історично склалося" (2008 р., обл. телебачення), "У пошуках істини" (2009 р., канал СТБ, Україна) та багато інших.

Хто ж він Нестор Махно? Історичний персонаж в ейфорії часу чи козак свободи? Тієї свободи, що несли козаки на баских конях за волю, за правду для простого люду. Живе, живе козацький дух у намірах його, у справах, у тій пам'яті, що незгасна. Неспроста ж дружить наш музей з козацькими організаціями України. Разом творити добро, справами, діями, думками. І козацька нагорода Хрест "Козацької єдності" наздогнала і мене у 2008 році на 120-річницю Нестора Махна. Бачить Батько з небес все, чує і прислухається. Не маємо права мовчати, не маємо права забувати. Гуляйполе, як порив вітру, як поклик, як доля, тепер вже і моя з Вами, Несторе Івановичу, з Вами назавжди.

**Любов Федорівна Плясовиця і
Віктор Іванович Яланський**

Любов Плясовиця (1941 р.н.)

Так вийшло, що Любов Федорівна Плясовиця-Яланська залишилася єдиним і, мабуть, останнім охоронцем махновського родового гнізда. Народилася вона в 1941 році в Гуляйпільському районі у багатодітній сім'ї. Батько загинув на фронті, а мати залишилася сама з шістьма дітьми.

— Жили ми в бідності, — 25 березня 2009 року пригадувала Любов Федорівна. — Особливо важко було в голод 1947 року, та слава Богу пережили ту лиху годину.

Після закінчення 7 класів працювала в колгоспі на різних роботах, була і дояркою. Ви-

йшла заміж у сусіднє село Новозлатопіль, трудилася в психлікарні. В 1984 році помер чоловік. Залишилася сама, дітей не маю.

— В 1986 році ми познайомились з Віктором Івановичем Яланським з Гуляйполя, — продовжує розповідь Любов Федорівна. — Тоді він разом з робітниками заводу "Сільмаш" приїздив у місцевий колгосп "Авангард" на прополку і за роботу отримував гроші в конторі. Наші агрономи дізналися, що він сам живе і порадили познайомитися зі мною.

Спочатку ми познайомились по телефону. Потім зустрілись у Гуляйполі біля автостанції біля першої груші. Та грушина і досі росте, а Віктора вже немає. Поступово я дізналася, що він двоюрідний онук Нестора Махна. Спочатку було страшнувато, та побачила, що Віктор — гарна, жаліслива людина і вирішила, що удвох жити буде краще.

Вже тоді, на початку 90-х років минулого століття, на подвір'я Яланського приїздило багато різних людей, хотіли почути розповідь про Нестора Івановича.

Хата Карпа Івановича Махна. м. Гуляйполе, вул. Трудова, 144. 2008 р.

Якось заїхав гість із Полтави на велосипеді. Дивак та й годі. А коли поспілкувалися, виявився цікавою людиною. Довгий час листувалися. Навіть вірші присвячував Любові Федорівні. З 1998 року настає "епоха гласності" махновської історії. Разом з чоловіком відвідувала місця походів Нестора Івановича, постійно супроводжувала на всіх заходах, які організовувалися у м. Гуляйполі. Це і 110-річниця, і махновська конференція, що відбувалася влітку 1999 р. Завжди гостино приймала у своєму домі Ларису Верьовку, разом з якою Віктор Іванович написав документальну книгу про свій родовід. І сьогодні Лариса Верьовка бажана гостя в домі.

Влітку 2008 р. члени товариства "Громада", що в Гуляйполі, звернулися до Любові Федорівни дозволити встановити на родинному подвір'ї пам'ятник Нестору Махну. Любов Федорівна не відмовила. Але сказала: "Хлопці, пам'ятник то добре, Віктор Іванович завжди мріяв про нього і був би радий нагоді, та спершу потре-

бує ремонту будинок, якому більше ста років. Тече дах і валяться стіни. Як же гостям пояснювати це. Матеріально сама не витягну таке будівництво". Гуляйпільці не були б гуляйпільцями. Сказали, зробили. І до 120-річниці родинне гніздо Махнів отримало друге народження на багато років уперед. Покритий дах гарним залізом, відремонтовані дві несучі стіни будівлі, і, звичайно, встановлений пам'ятник на осонні біля хати. А вже про гостей і годі говорити. Більше десяти років до будинку їдуть і йдуть. А нині потік гостей не вщуха і це ще тільки початок... У хаті затишно, прибрано, і тепло. На килимах ряхтять квіти, а на покуті у спальні справжній вітвар. Тут і фото, і документи, і особисті речі Галини Кузьменко.

Коли-небудь хатина на вулиці Трудовій, 144 у м. Гуляйполі стане музеєм. Тут восени 2008 року на свою 120-річницю з дня народження Н. І. Махна, ватажок повстанського руху присів на невеличкому постаменті праворуч від входу в дім — ніби-то тільки-но повернувся з походу.

— Скульптура поки що в гіпсі, — розповідав запорізький скульптор Владлен Дубінін. — Але сподіваюся, що зможемо замінити його на ковку та бетон. Та на це треба грошей. А якби вдалося відлити в бронзі — ото був би клас! Потім розі'ємо перед хатою сад, тут виросте шовкова трава... Дуже переживаю, щоб Махно тут добре влаштувався. Нехай йому буде спокійно.

Пам'ятник Н. І. Махну в Гуляйполі на вул. Трудовій, 144. 8.XI.2008 р.

— Хата, в якій я живу, — каже Любов Федорівна, — старшого брата Нестора Карпа. А мати Яланського Килина була дочкою Карпа, Вігька ж — син Килина. В цій невеличкій хатині неодноразово бував Нестор.

Так склалося у житті Любові Федорівни, що не дав Бог діточок, але дав велику людську повагу і саме їй довелося стати зберігачем родинного гнізда Махнів. Вона зізнається, що подумки дякує Нестору Івановичу, адже завдяки пам'яті про нього відремонтована хата і зусиллями меценатів підведений до неї природний газ.

Махновська гвардія

... Не замовкає гомін на подвір'ї хати. Це знову прибилися, мов перелітні птахи, ті, хто цікавиться постаттю Нестора Івановича, хто пам'ятає про його "синочків" Вдовиченка, Куриленка, Марченка, Щуся, братів Каретників і багатьох інших.

24 серпня 2009 року пам'ятник Н. І. Махну постав у центрі міста Гуляйполя на площі біля культурно-спортивного комплексу "Сучасник" під час четвертого андиграундового свята "День незалежності з Махном". Так Батько повернувся додому із далеких країв...

Керівники області і району на урочистому відкритті копії махновської тачанки

І гості, і господарі слухають Любов Геньбу

Ось вона знаменита махновська тачанка

Подарунок гуляйпільцям від козаків Слобожанщини

Махновці в місті

За землю, за волю

Козаки гуляють

Президія науково-практичної конференції

Автограф на пам'ять від самого автора

ДОКУМЕНТИ

Їх взято із книги Петра Аршинова "История Махновского движения" (Берлін, 1923)

КОНТР-РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ЛИ?*

"Тов." Дыбенко объявил созванный в с. Гуляй-Поле на 10 апр. с. г. съезд контр-революционным, а организаторов такового - вне закона, к которым должны быть применены, по его словам, самые суровые репрессивные меры. Приводим дословно его телеграмму:

"Из Новоалексеевки № 283, 10 числа 22 ч. 45 мин. По нахождении, т-щу Батько Махно, штаб дивизии Александровск. Копия Волноваха, Мариуполь, по нахождению т-щу Махно. Копия Гуляй-Польскому Совету:

Всякие съезды, созванные от имени распущенного, согласно моего приказа, военно-революционного штаба, считаются явно контр-революционными и организаторы таковых будут подвергнуты самым репрессивным мерам вплоть до объявления вне закона. Приказываю немедленно принять меры к недопущению подобных явлений. Начдив Дыбенко."

Но, прежде чем объявить съезд контр-революционным, "тов." Дыбенко не потрудился узнать: от чьего имени и для чего созывался таковой, и благодаря этому он объявляет, что съезд созывался от имени распущенного Гуляй-Польского Военно-революционного штаба, а на самом деле таковой созван Исполнительным Комитетом Военно-революционного Совета. Поэтому последний, как виновник созыва съезда, не знает, считает ли его "тов." Дыбенко вне закона.

Если да, то позвольте "Вашу Высокопоставленную" личность познакомить с тем, кто и для чего созывал этот (по вашему явно контр-революционный) съезд, и тогда, может быть, вам не будет он таким страшным, как вы его рисуете.

Съезд, как сказано выше, созывался Исполкомом Военно-революционного Совета Гуляй-Польского района на 10 апреля в

* Орфография и стиль документов передаются без изменений (прим. изд.)

с. Гуляй-Поле (как центральное село). Назывался третьим районным Гуляй-Польским съездом. Созывался для указания дальнейшего направления деятельности Военно-революционного Совета. (Видите, "тов." Дыбенко, уже три таких "контр-революционных" съезда было). Но вопрос: — откуда взялся и для чего создан районный Военно-революционный Совет? Если вы, "тов." Дыбенко, не знаете, то мы вас познакомим. Районный Военно-революционный Совет образован согласно резолюции второго съезда, бывшего в с. Гуляй-Поле 12 февраля с. г. (видите, как давно, когда вас здесь еще не было), для того, чтобы организовать фронтовиков и провести добровольную мобилизацию, так как вокруг были кадеты, а повстанческих отрядов, составленных из первых добровольцев, недостаточно было для того, чтобы занять широкий фронт. Советских войск в нашем районе никаких не было, да от них население района и не ждало большой помощи, а считало своим долгом самозащиту. Вот для этого-то и был образован Военно-революционный Совет Гуляй-Польского района, куда, согласно резолюции второго съезда, вошло по одному представителю от волости, а всего — 32 человека от волостей Екатеринославской и Таврической губ.

О созданном Военно-революционном Совете разъяснение будет ниже, а теперь у нас создался вопрос: откуда взялся, кто созвал второй районный съезд; от кого было разрешение, и объявлен ли тот, кто созвал его, вне закона, а если нет, то почему? Второй районный съезд в с. Гуляй-Поле созван инициативной группой из пяти человек, избранных на первом съезде. Второй съезд состоялся 12-го февраля с. г., и к великому удивлению создавшие его не были объявлены вне закона, так как в то время не было такого героя, который бы дерзнул на права народа, добытые собственной кровью. Теперь опять перед нами вопрос: откуда взялся и кто созвал первый районный съезд, не объявлен ли тот вне закона, а если нет, то почему? Вы, "тов." Дыбенко, как видно, молоды в революционном движении на Украине и вас нам приходится знакомить с самым началом революционного движения на Украине. Ну, что же, мы познакомим, а вы, познакомившись, быть может, исправитесь немного.

Первый районный съезд был 23 января с.г. в первом повстанческом лагере в с. Б. Михайловке из представителей от волостей,

близко находившихся к фронту. В то время советские войска были где-то далеко-далеко. В то время район был отрезан от всего мира: с одной стороны кадетами,* а с другой — петлюровцами, и в это время лишь одни повстанческие отряды, во главе с батько-Махно и Щусем, наносили удар за ударом кадетам и петлюровцам. В селах и деревнях организации и общественные учреждения были не однообразны по названию. В одном селе был Совет, в другом — Народная Управа, в третьем — Военно-революционный Штаб, в четвёртом — Земская Управа и пр. и пр., но дух был у всех революционный, и для укрепления фронта, для установления чего-либо однообразного в районе и был созван съезд.

Его никто не созывал, он сам по себе съехался с согласия населения. На съезде возник вопрос о том, чтобы вырвать из армии Петлюры своих братьев, насильно мобилизованных, и для этого была избрана делегация из пяти человек, которым был дан наказ проехать через штаб батько-Махно и др., где будет нужно, в армию украинской директории (имени Петлюры), дабы заявить своим братьям мобилизованным, что их обманули и что им следует оттуда уйти. Этой же делегации было поручено, по возвращении её обратно, собрать более обширный съезд для организации всего очищенного от контр-революционных банд района, для создания более могучего фронта. Делегаты, возвратившись, созвали второй районный съезд вне всяких партий, власти и закона, ибо вы, "тов." Дыбенко, и подобные вам законники, в то время находились далеко-далеко, а герои, вожди повстанческого движения, к власти над народом, который собственными руками разорвал цепи рабства, не стремились, а потому и съезд не был объявлен контр-революционным, а созвавшие его — вне закона.

— Вернёмся к районному Совету. С появлением Военно-революционного совета Гуляй-Польского района в свет, в район прорывается советская власть. Но ведь с появлением советской власти Районный Совет не имел права оставить дела невыполненными, согласно вынесенной резолюции на втором съезде. Он должен был выполнить данный ему съездом наказ, ничуть не уклоняясь в

* деникинцами.

сторону, ибо Военно-революционный Совет не есть приказывающий, а только исполнительный орган. И он продолжал работать по мере своих сил, и работа была только в революционном направлении. Постепенно советская власть стала оказывать препятствия в работе Военно-революционного Совета, а комиссары и проч. ставленники советской власти на Военно-революционный Совет стали смотреть, как на контр-революционную организацию. И вот члены Совета решили созвать третий районный съезд на 10 апреля в с. Гуляй-Поле, для указания дальнейшего направления деятельности Совета, или, может быть, съезд найдёт нужным ликвидировать его. И съезд собрался. На съезд съехались не контр-революционеры, а те, кто первые подняли знамя восстания на Украине, знамя социальной революции, для согласованности общей борьбы со всеми угнетателями. На съезд явились представители от 72 волостей разных уездов и губерний и от нескольких воинских частей и нашли, что Военно-революционный Совет Гуляй-Польского района необходим и пополнили его Исполком, поручив ему провести в районе добровольную уравнительную мобилизацию. Съезд не мало удивлялся телеграмме "тов." Дыбенко, объявлявшему съезд "контр-революционным", в то время, когда этот район первый поднял знамя восстания, и на телеграмму вынес горячий протест.

Вот перед вами картина, "тов." Дыбенко, которая должна Вам открыть глаза. Опомнитесь! Подумайте! Имеете ли вы, один человек, право объявлять с лишком миллион народа контр-революционерами, который своими мозолистыми руками сбросил цепи рабства и теперь сам, по своему усмотрению, строит свою жизнь?

Нет! Если вы истинный революционер, вы должны помогать ему в борьбе с угнетателями, в строительстве новой свободной жизни.

Могут ли существовать законы нескольких человек, заявляющих себя революционерами, дающие право объявлять более революционный народ вне закона? (Исполком Совета олицетворяет собою всю массу народа).

Допустимо ли и благоразумно ли вводить законы насилия в стране того народа, который только что сбросил всех законников и всякие законы?

Существует-ли такой закон, по которому революционер имел бы право применять самые суровые меры наказания к той революционной массе, за которую он борется, и за то, что народная масса без разрешения взяла то хорошее, — свободу и равенство, — что революционер обещал?

Может-ли народная революционная масса молчать тогда, когда революционер отбирает у неё добытую ею свободу?

Следует-ли по закону революции расстреливать делегата за то, что он стоит за проведение в жизнь данного ему наказа избравшей его революционной массы?

Чьи интересы должен революционер защищать: партии или того народа, который своею кровью двигает революцию?

Военно-революционный Совет Гуляй-Польского района стоит вне зависимости и влияния всяких партий, а только народа, избравшего его. А потому его обязанность проводить в жизнь то, что поручил ему избравший его народ и не препятствовать всем левым социалистическим партиям проповедовать свои идеи. А потому, если большевистская идея среди трудящихся будет иметь успех, то Военно-революционный Совет, с точки зрения большевиков организация явно контр-революционная, заменится другой, "более" революционной большевистской организацией. А покамест не мешайте нам, не насилуйте нас.

Если вы, "тов." Дыбенко, и подобные вам, будете вести в дальнейшем такую политику, как раньше, и если думаете, что она хороша и добросовестна, то тогда уж продолжайте свои грязные делишки. Объявляйте вне закона всех инициаторов районных съездов и тех съездов, которые созывались тогда, когда вы и ваша партия сидели в Курске. Объявляйте контрреволюционерами всех, кто первые подняли знамя восстания, знамя социальной революции на Украине и везде пошли без вашего позволения, в точности не по вашей программе, а взяли левее. Объявите вне закона и всех тех, которые послали своих представителей на районные съезды, признанные вами контр-революционными. Объявите вне закона и всех павших борцов, которые без вашего позволения приняли участие в повстанческом движении за освобождение всего трудового народа., Объявляйте все революционные съезды, собравшиеся без вашего

разрешения, контрреволюционными и незаконными, но знайте, что правда силу побеждает и Совет не откажется, несмотря на угрозы, от выполнения возложенных на него обязанностей, ибо он на это не имеет никакого права и не имеет права узурпировать права народа.

Военно-революционный Совет Гуляй-Польского района:
Председатель:

Секретарь: ЧЕРНОКНИЖНЫЙ, тов. пред-ля КОГАН,
КАРАБЕТ.
Члены: КОВАЛЬ, ПЕТРЕНКО, ДОЦЕНКО и др.

ОБЪЯВЛЕНИЕ О СОЗЫВЕ ЧЕТВЁРТОГО ЭКСТРЕННОГО СЪЕЗДА КРЕСТЬЯНСКИХ, РАБОЧИХ И ПОВСТАНЧЕСКИХ ДЕЛЕГАТОВ

Телеграмма № 416.

Всем исполкомам: уездным, волостным и сельским Екатеринославской, Таврической губерний и рядом расположенных с ними уездов, волостей и сёл; всем повстанческим частям первой украинской повстанческой дивизии имени батько-Махно и красноармейским частям, расположенным в районе данной местности. Всем. Всем. Всем.

"Исполком Военно-Революционного Совета, в заседании своём 30 мая, обсудив создавшееся положение на фронте, в связи с наступлением белогвардейских банд, и принимая во внимание общеполитическое и экономическое положение советской власти, находит, что выход из создавшегося положения может быть указан только самими трудящимися массами, а не отдельными лицами и партиями. На основании этого Исполком В. — Р. Совета гуляй-польского района постановил: созвать экстренный съезд гуляй-польского района на 15 июня (нов.ст.) 1919 г. в с. Гуляй-Поле. Норма представительства: 1) крестьяне и рабочие от трёх тысяч населения выбирают одного делегата. 2) Повстанцы и красноармейцы делегируют по одному делегату от каждой отдельной части (полка, дивизиона и т. д.). 3) от штабов: дивизии батько-Махно, — 2 делегата, и бригад — по одному делегату. 4) От уездных исполкомов

по 1 представителю от каждой фракции. 5) Уездные партийные организации, стоящие на платформе советского строя, делегируют по одному представителю.

Примечание: а) выборы делегатов от трудовых крестьян и рабочих должны происходить на общих сельских, волостных, заводских и фабричных собраниях; б) отнюдь не отдельными собраниями членов советов и фабрично-заводских комитетов; в) за отсутствием в распоряжении Военно-Рев. Совета наличных средств, посылаемые делегаты должны снабжаться необходимыми продуктами и средствами на местах.

Повестка дня: а) доклад Исполкома Военно-Революционного Совета и с мест; б) текущий момент; в) цель, значение и задачи Районного Гуляй-Польского Совета крестьянских, рабочих, повстанческих и красноармейских Делегатов; г) реорганизация районного военно-революцион. совета; д) постановка военного дела в районе; е) продовольственный вопрос; ж) земельный вопрос; з) финансовый вопрос; и) о союзах трудового крестьянства и рабочих; к) об охране общественного порядка; л) об установлении правосудия в районе; м) текущие дела.

**Исполком Военно-
Революционного Совета**

Гуляй-Поле, 31 мая 1919 г."

**ПРИКАЗ № 1824
РЕВОЛЮЦИОННОГО ВОЕННОГО СОВЕТА РЕСПУБЛИКИ.
4 ИЮНЯ 1919 ГОДА. г. ХАРЬКОВ**

Всем военным комиссарам и исполкомам Александровского, Мариупольского, Бердянского, Бахмутского, Павлоградского и Херсонского уездов.

На 15 июня исполком Гуляй-Поля совместно со штабом бригады Махно пытается созвать советский и повстанческий съезд от уездов — Александровского, Мариупольского, Бердянского, Мелитопольского, Бахмутского и Павлоградского. Означенный съезд целиком направлен против советской власти на Украине и против организации юж. фронта, в состав которого входит бригада Махно.

Результатом съезда может быть только новый безобразный мятеж в духе григорьевского и открытие фронта белогвардейцам, перед которыми бригада Махно неизменно отступает в силу неспособности, преступности и предательства своих командиров.

1. Означенный съезд запрещается и ни в коем случае не может быть допущен.

2. Все рабоче-крестьянское население должно быть предупреждено устно и печатно о том, что участие в съезде будет рассматриваться, как государственная измена по отношению к советской республике и советскому фронту.

3. Все делегаты на означенный съезд должны подвергаться незамедлительному аресту и представляться в военно-революционный трибунал 14-ой, бывшей 2-ой, украинской армии.

4. Распространителей воззваний Махно и гуляй-польского исполкома арестовывать.

5. Настоящий приказ вводится в действие по телеграфу и должен быть широко распространен на местах, вывешен на всех публичных местах и вручен представителям волостных и сельских исполкомов, всем вообще представителям советской власти, а также командирам и комиссарам частей!

Председатель реввоенсовета республики ТРОЦКИЙ.

Главнокомандующий ВАЦЕТИС.

Член реввоенсовета республики АРАЛОВ.

Харьковский окрвоенком КОШКАРЕВ.

Между 10 и 15 окт. 1920 г. условия соглашения были окончательно выработаны и приняты договаривающимися сторонами в следующем виде:

"УСЛОВИЯ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО СОГЛАШЕНИЯ МЕЖДУ СОВЕТСКИМ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ УКРАИНЫ И РЕВОЛЮЦИОННОЙ ПОВСТАНЧЕСКОЙ АРМИЕЙ УКРАИНЫ (МАХНОВЦЕВ)

РАЗДЕЛ 1 — ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОГЛАШЕНИЕ

1. Немедленное освобождение и прекращение преследований в дальнейшем на территориях советских республик всех махнов-

цев и анархистов, за исключением вооружённо выступающих против советского правительства.

2. Полнейшая свобода агитации и пропаганды, как устно, так и печатно махновцами и анархистами своих идей и пониманий без призыва к насильственному ниспровержению советского правительства и с соблюдением военной цензуры. В деле издания махновцы и анархисты, как революционные организации, признанные советской властью, пользуются техническим аппаратом советского государства, подчиняясь правилам техники издания.

3. Свободное участие в выборах советов, право махновцев и анархистов вхождения в таковые и свободное участие в подготовке созыва очередного 5-го всеукраинского съезда советов, имеющего быть в декабре с. г.

По поручению совет. правительства У.С.С.Р.

Я. ЯКОВЛЕВ.

Уполномоченные Совета и командования рев.
повст. армии Украины (махновцев):

КУРИЛЕНКО, ПОПОВ.

РАЗДЕЛ II — ВОЕННОЕ СОГЛАШЕНИЕ

1. Революционная повстанческая армия Украины (махновцев) входит в состав вооружённых сил республики, как партизанская, в оперативном отношении подчиняясь высшему командованию красной армии; сохраняет внутри себя установленный ранее распорядок, не проводя основ и начал регулярных частей красной армии.

2. Революционная повстанческая армия Украины (махновцев), продвигаясь по советской территории, фронту и через фронты, не принимает в свои ряды частей красной армии и дезертировавших из таковых*.

Примечание:

а) Встретившиеся и примкнувшие к революционной повстанческой армии в тылу Врангеля красные части и отдельные красно-

* Пункт этот был выдвинут советским правительством, главным образом, ввиду частого перехода красных частей в армию махновцев. — П. А.

армейцы из таковых, по встрече с частями красной армии, подлежат возвращению в последнюю.

б) Оставшиеся в тылу Врангеля повстанцы-махновцы и местное население, вновь вступающее в ряды повстанческой армии, остаются в последней, хотя бы прежде и были мобилизованы в красную армию.

3. О состоявшемся соглашении революционная повстанческая армия Украины (махновцев), в целях уничтожения общего врага белогвардейщины, доводит до сведения идущей за ней трудовой массы путём соответствующих воззваний с призывом о прекращении военных действий против сов. власти, причём в целях достижения большего результата сов. правительство должно также немедленно опубликовать о состоявшемся соглашении.

4. Семьи революционной повстанческой армии махновцев, проживающие на территории советской республики, в льготах приравниваются к семействам красноармейцев и получают от совет. правительства Украины соответствующие документы.

Подписали: Командующий южфронтом Фрунзе.
Члены реввоенсовета южфронта: БЕЛА КУН, ГУСЕВ.
Уполномоченные совета и командования
повстанческой армии махновцев —
КУРИЛЕНКО, ПОПОВ

ЧЕТВЕРТЫЙ ПУНКТ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОГЛАШЕНИЯ

Представительство совета и командования армии махновцев, в дополнение к трём первым пунктам, представило советской власти следующий четвёртый пункт политического соглашения:

Ввиду того, что одной из главных сторон махновского движения является борьба за самоуправление трудящихся у себя на местах, повстанческая армия махновцев выдвигает четвёртый пункт политического соглашения, а именно: организация в районе действий махновской армии местным, рабоче-крестьянским населением вольных органов экономического и политического самоуправления, их автономия и федеративная (договорная) "связь с государственными органами советских республик."

Вагомим додатком до нашого видання є тексти документів, взяті із книги Олександра Скирди "Нестор Махно. Казак — свободи (1888-1934)".

Із протоколу засідання III з'їзду фронтовиків-повстанців, робітничих і селянських Рад, відділів і підвідділів військово-польового штабу Гуляйпільського району, який відбувся у лютому 1919 року в с. Гуляй-Полі.

Февреля 14-го дня в 9 час. утра заседание объявляется открытым.

По текущему моменту выступает тов. Веретельников.

О текущем моменте. Речь председателя (**ВЕРЕТЕЛЬНИКОВА**):

— В 1905 году, когда атмосфера была еще не так тяжела, здесь в Гуляй-Поле организовалась группа анархистов, существование которой стало хорошо известно, когда погиб тов. Семенюта, имя которого не многим было известно. Тогда был арестован тов. Махно, который в числе многих других революционеров попал на каторгу, где и пробыл целых 10 лет. По свержению самодержавия Махно возвращается в Гуляй-Поле. Когда революционное движение здесь приняло серьезный характер, я находился в Севастополе. Радостная весть о движении тянет в Гуляй-Поле, и я возвращаюсь в свое родное село, где встречаю отрадную картину.

События меняются с головокружительной быстротой. "Батько" ушел с одним отрядом, другие рассеялись по Таганрогу, Ростову, Царицыну и т. д.

Настроение здесь поднимается. Солидарность растет. Революционные ряды пополняются, крепнут. Прячутся оружие, патроны, все, что может послужить делу защиты революции. Украинский народ после свержения самодержавия не успел еще выпрямить свою спину, вздохнуть свободно, как опять очутился в новых цепях немецко-гайдамацких банд. Опять народ обирается. Приходится уйти в подполье. Мучительное время. Хочется знать все, видеть всех. Особенно горю желанием узнать, где находится Махно.

Появляется провокационное воззвание немецких жандармов: "Все лица, имеющие оружие, должны явиться в штаб для получения разрешения на ношение такового". Цель — узнать, у кого име-

ется оружие и потом забрать его. Грустно было видеть, как многие крестьяне, одураченные немецкими налогами, отдавали свои винтовки. Далее удалось узнать, что разыскивают т. Махно и меня. Тут уже прибыли немецкие эшелоны и карательные отряды. Волнения, аресты, избиения, расстрелы. У волости собираются фронтовики для того, чтобы обсудить, что делать. Здесь случайная, горькая неосторожность одного — и властям становится известно, что есть 700 винтовок.

Зашевелилась черная рука. Беспреданно работает телефон. Предстоят обыски, аресты. Крестьяне готовятся дать дружный отпор, проснувшейся реакции. Выставляются караулы. Дальше обыски, аресты. Арестовано уже 40 крестьян. Со всех сторон гонения... Буржуазия ликует. Арестован и расстрелян брат "батька" Махно, инвалид. Ежедневно выводят товарищей на улицу и вешают на столбах... Разгорелись страсти всех врагов трудового народа...

Но революционная волна катится и растет с каждым днем. Мучит один вопрос:

"Что же будет дальше". Но вот, благодаря товарищам, удается выехать, из Гуляй-Поля и пробраться туда, где можно увидеть близких людей, и решить, что делать. Перебираюсь в Великороссию. Тяжелый путь до границы. Необыкновенные трудности, которые пришлось преодолеть для того, чтобы пробраться в Великороссию, куда влечет так сильно, где думалось найти ту свободу, тот духовный простор, о котором так сильно мечталось на объятый со всех сторон пламенем реакции Украине. Но, увы. И здесь разочарование. И здесь полный разгул угнетения, тяжелой зависимости рабочих и крестьян от начальства "свыше". Народ и здесь живет в условиях полного духовного, политического и экономического порабощения... Тяжело при виде всего этого. Но мысль работает интенсивно в одном направлении: как бы скоро увидеть товарищей, знакомых, поделиться с ними всем пережитым и помочь Украине. Еду в Петроград. Здесь случайно читаю в газете, что батько Махно в Гуляй-Поле. Радуюсь, волнуясь, спешу узнать точно. Здесь циркулируют самые разнообразные слухи про Махно. Говорят о нем самое хорошее. Идут о нем и самые ложные, отрицательные отзы-

вы. Покидаю Петроград, спешу скорей в Харьков, где узнаю более точно, что делается в Гуляй-Поле. Но и там тысячи самых противоречивых слухов. Здесь, однако, узнаю, что Махно приехал в Херсонщину 21-го июля, где подпольно удалось ему достать пулеметы и винтовки. 20 сентября он выступил в открытые действия. Дальше следует встреча Махно с Щусем в лесах, где они объединились. Вскоре пришлось выступить против немецкого отряда в 200 человек. Но 90 человек, действовавших под руководством Махно и Щуся, сражались доблестно. Удалось достать оружие. Интересно, однако, отметить, при каких обстоятельствах удалось "батьке" Махно объединиться со Щусем, скрывавшимся в пещере. Не страшась немецкой разведки, "батько" выходит на мостовую, стреляет из браунинга. Дальше берет кучку людей, винтовки и отправляется. Была оказана материальная помощь местными селянами-евреями. Таким образом, с этими скромными силами отправляются на тачанках навстречу Щусю. Объединившись, эта немногочисленная группа отважных революционеров сразу же дает бой неприятельской банде, потеряв только 3-х раненых. С этих пор силы начинают расти. Крестьяне, воодушевленные смелыми подвигами Махно, бегут в ряды его повстанцев. Стали прибегать даже маленькие отряды с винтовками и без винтовок. А гуляйпольцы, работавшие все время в подполье, также поспешили в ряды сражающихся повстанцев. С этого времени уже начинаются вполне организованные, дисциплинированные военные действия. Образовываются военно-революционные Советы на местах для формирования и распределения боевых сил. Обращается усиленное внимание на внутренний порядок и самодисциплину в рядах повстанцев. И ширятся, таким образом, и крепнут ряды повстанцев, отважно сражающихся с немецко-гайдамацкими бандами. Окружающее население, видя ту громадную революционную работу, какую предприняли повстанцы, оказало самое глубокое сочувствие и поддержало повстанческое движение всем, чем можно было. Работы было много, неприятельские силы были велики. Пришлось все внимание, всю энергию сосредоточить на фронте. Все здоровые, лучшие силы были мобилизованы. Гуляйпольский штаб

объявил мобилизацию, но не принудительную мобилизацию с приказом "сверху". Нет! Крестьяне Украины, которые более революционны, чем их братья на севере, ибо они больше испытали на своих спинах гнета и порабощения, эти крестьяне сами охотно взяли винтовки, чтобы пойти сражаться с неприятелем и заменить своих товарищей, усталых и раненых. Повстанцы сражались отважно. Они честно, теперь еще стоят смело перед неприятелем, защищая свободу свою с оружием в руках. Товарищи! Теперь я хочу сказать вам, что если раньше все силы были направлены исключительно на фронт, где была опасность, угроза свободе, и работу на местах некому было проводить, а от этого немало пострадала жизнь ваша, хозяйственная жизнь, то теперь, когда мы нанесли неприятелю удар, когда чувствуем себя сильнее, наше внимание должно быть обращено на устройство своей экономической жизни. Тов. крестьяне и повстанцы! Вы знаете свои нужды. Они громадны. Так стройте же сознательно то, что было разрушено вашим врагом. Организуйте свои крестьянские Советы, посылайте туда своих честных товарищей, знающих ваши интересы. Не надейтесь на чью бы то ни было помощь. Сами создавайте все то, что необходимо для вашей свободной, счастливой жизни. Сплотитесь крепко вокруг своих экономических крестьянских организаций и не позволяйте никому извне помешать строительству вашей жизни. И только при условии широкой инициативы, самостоятельности и организованности вы доведете свою борьбу до полной победы, до торжества истины и справедливости. Да здравствуют же крестьянские, экономические, беспартийные, свободно избранные советы! Да здравствует повстанческое движение, пролагающее путь к свободной, красивой жизни трудовых масс Украины и всей России. (Аплодисменты).

Речь тов. МАХНО: (по вопросу о текущем моменте).

Товарищи! Начну свою речь с первых дней революции. Когда вспыхнул пожар революции, который уничтожил николаевский режим, но не уничтожил всех опричников его; на трон кровавого царя засел новый преступник в лице временного правительства во главе с Керенским. Политика новых палачей с Гучко и К° повела к

преступному лозунгу "Война до победного конца", в то время, когда народ голодный, оборванный, истрадавший от последней братоубийственной войны на фронте, не желал больше этой войны. Видя, что народный гнев растет, увеличивается, дипломаты из Государственной Думы сфабриковали Времен. правительство, на смену декорации сгнившего романовского режима. Вместо кадетского состряпано было так называемое Демократическое Врем. правительство, во главе с знаменитым авантюристом Керенским. Произошла перемена лиц, но не политики, и мы услышали те же лозунги "Война до победного конца". Вот в то самое время анархисты везде и всюду вели пропаганду и всячески боролись против авантюры Врем. правительства.

Всюду — на заводах, в мастерских, в казармах объясняли, что не надо нам вести на фронте братоубийственную войну, за что в Петрограде на даче Дурново наши товарищи были арестованы и несколько анархистов расстреляли.

После такого акта насилия над анархистами были организованы митинги протеста, впоследствии разогнаны силой оружия. И я повторяю, товарищи, что в те дни, в дни реакции керенщины, протестовали против насилия над свободным словом и товарищи большевики, которые так же, как и анархисты, были гонимы за то, что выступали везде и всюду против братоубийственной войны на фронте. Эти гонения анархистов и большевиков тесно объединили их для дружной совместной борьбы против реакции, созданной Керенским и К°.

Когда авантюристы увидели, что народ идет против их политики, на сцену появился из их среды известный всем Корнилов, который в конце концов "не сошелся" с Керенским из-за власти, и последний был объявлен вне закона, как контрреволюционер. Но в это время народ продолжал все более крепнуть в своем сознании, что война не нужна, и громогласно заявил свой грозный лозунг: "Долой войну!", "Да здравствует мир!" Этот лозунг раздавался от далекого Севера до Юга, и от Запада до отдаленного Востока.

От слов приступили к делу. Авантюристы Керенский и К° исчезли, как мыльные пузыри, и правление государством перешло в руки трудового народа — в форме свободно избранных Советов.

Но не долго существовали эти свободные Советы... Партия большевиков объявила на них свою монополию и... началась "чистка" революционных Советов.

Кто не был запатентован как большевик, тот не мог уже больше быть в Советах, удалялся оттуда как враг народа.

И тогда на многолюдных митингах, а также и в печати появились протесты со стороны анархистов, что на Советы не имеет права накладывать свою монополию какая бы то ни была партия; на анархистов началось гонение со стороны большевиков. Те, которые вчера еще вместе с анархистами были гонимы и преследуемы, не узнали теперь своих вчерашних товарищей по борьбе. Стали закрываться большевиками анархические газеты, и товарищи наши арестовывались "как контрреволюционеры". Такому гонению подвергались и все другие революционеры, вместе с большевиками, боровшимися в защиту революции. Те крестьяне и рабочие, которые не могли молчать и выступали с протестом против такого насилия со стороны большевиков, разгонялись силой оружия. Получилась старая картина реакции времен Керенского. Но дело так продолжаться не может. Мы до сегодняшнего дня являемся свидетелями грубой насильственной власти большевиков над истрадавшимся трудовым народом.

Однако, недолго, очевидно, уж будет народ молчаливо и безропотно терпеть партийное иго большевиков.

Тов. повстанцы! Я призываю вас к единению, ибо в единении залог победы Революции над теми, кто стремится ее задушить. Если товарищи большевики идут из Великороссии на Украину помочь нам в тяжелой борьбе с контрреволюцией, мы должны сказать им: "Добро пожаловать, дорогие братья!" Но если они идут сюда с целью монополизировать Украину, мы скажем им: "Руки прочь!" Мы сами сумеем поднять на высоту освобождение трудового крестьянства, сами сумеем устроить себе новую жизнь, где не будет панов, рабов, угнетенных и угнетателей.

Да здравствует мировая, социальная революция!

Да здравствует освобождение трудового народа от ига капитала и власти. (Шумные аплодисменты).

Речь тов. ХЕРСОНСКОГО (большевик-коммунист левый):

— Товарищи! Мы собрались сюда на свободную трибуну для того, чтобы сказать здесь слова правды. Мы пришли сюда для единения, невзирая на партийные различия, для борьбы с теми паразитами, которые стремятся задавить трудовой народ, задушить его свободы. Товарищи! Мы с первых дней революции избавились от царского режима, и попали под гнет Врем. правительства. Но народ пошел вперед. Он свергнул угнетателей, скрывавших свои реакционные физиономии под "демократическими" масками Врем. правительства и взял в свои собственные руки строительство свободной жизни. Недолго, однако, пришлось нам здесь на Украине пользоваться добытой народной кровью свободой. Украина была продана Центральной Радой, отдавшей ее на истерзание немецко-магьярскому империализму. Но немецкие штыки и шомпола недолго могли бушевать над революционным украинским народом. Рабочие и крестьяне восстали и чуть не с голыми руками выступили против немецко-магьярских банд, в защиту свободы и революции. Украинский трудовой народ победил сильного врага, ибо народ, выступающий сознательно в защиту свободы, в защиту своих жизненных прав, не может не победить. Товарищи! Я скажу вам теперь со слов товарищей, приехавших с севера, что там всю власть захватили большевики и угнетают всех тех, кто не принадлежит к их партии. Я, как большевик-коммунист, говорю вам, что это недопустимо, ибо революцию защищали не только большевики-коммунисты, анархисты и левые соц.-революционеры, но и вы, товарищи крестьяне-беспартийные. Поэтому никакая политическая партия не имеет права захватить в свои руки государственную власть. Только те, кого выбирает трудовой народ, имеют право решать судьбу этого народа, ибо народ знает их и верит им как честным революционерам.

Мы должны объединиться в одну общую дружную семью, ибо мы знаем; что единственный залог успеха — в единении. Я, товарищи, призываю всех вас в Единый Революц. фронт.

Да здравствует неделимый Революционный фронт!

Да здравствует всемирная коммуна! (Шумные аплодисменты).

Речь тов. ЧЕРНЯКА:

— Товарищи! Выступавшие здесь ораторы после докладов делегатов критиковали Господствующую партию большевиков, осуждая и нападая на нее. Больше всего здесь досталось на долю Карпенко как защитника этой партии. Очевидно, все, которые клеймят действия комиссаров и "Чрезвычайки", испытали на своих спинах их прелесть, пережили весь гнет их. Кто сам сидел в тюрьмах, тот знает, что многие честные революционеры, перенесшие царские застенки, тюрьмы и каторгу, сейчас опять наполняют тюрьмы Великороссии. Революционеры, честные борцы за критику какого-нибудь чиновника из правительства большевиков арестовываются и исчезают бесследно...

Мы знаем, что и среди большевиков есть много честных революционеров. Мы знаем, что и многие большевики честно сражаются и гибнут во имя революции. Но мы уверены, что эти люди не отдавали бы свои жизни, если бы они знали, что известная кучка людей захватит в свои руки власть и будет угнетать целый народ. Напрасно тов. Карпенко обвиняет революционеров, анархистов в том, что они хотят сеять среди трудящегося люда идеи братоубийственной войны. Нет, товарищи! Мы, анархисты, того не делаем. Нам этого не нужно! Я никогда не соглашусь на такое преступление. Всеми своими силами буду отстаивать и не допущу, чтобы рабочие и крестьяне выступили с оружием в руках друг против друга. Этого не должно быть! Но как бы нам ни желательно было бы вступить в партийные споры, мы все же вынуждены указать на всю несправедливость, на все нечестные действия лиц, стоящих во главе большевистского правительства. Эти факты должны служить лишь предупреждением украинскому народу, чтобы он не впал в те ошибки, в какие попали трудящиеся Великороссии, и чтобы ему не пришлось после этого дорого расплачиваться. Мы желаем, чтобы здесь на съезде были обсуждены все вопросы и чтобы приняты были меры к созданию безвластных, непартийных, экономических Советов на выборных началах, чтобы представитель всегда мог быть отозван, если он не соответствует своему назначению. Мы желаем, чтобы в жизни все вопросы разрешались на

местах, не по указу какой-нибудь власти свыше, а чтобы решали судьбу свою все крестьяне и рабочие; выборные же должны только исполнять то, чего желают все трудящиеся.

300 лет шла борьба против насилия, против диких законов и приказов сверху, и теперь мы не потерпим насилия какой бы то ни было власти. Мой совет, товарищи-крестьяне, рабочие и повстанцы, не говорить за или против той или иной партии. Желая, чтобы вы хорошо разобрались, изучили все программы, проследили все действия партий, тогда вы сами сумеете сделать свой выбор. Вы все можете быть левыми эсерами или большевиками, если вам так нравится, но постарайтесь создать такие Советы, такие организации, в которых Вы являлись бы хозяевами своих интересов, где вы имели бы возможность сами решать свою судьбу. В заключение призываю Вас строить такие Советы, которые будут исполнителями воли всего трудового народа, а не диктаторами какой-нибудь партии. Мы должны создать строй, в котором каждый человек будет жить свободно, без давления откуда бы то ни было. Посылайте в Ваши Советы только рабочих и крестьян, и тогда Вы будете уверены, что победа за вами.

Речь тов. КОСТИНА (левый с.-револ.). "Текущий момент":

— Товарищи! Я хочу рассказать вам немного о том, что делается в Великороссии. Вы можете мне не поверить, но вы должны поверить тысячам ваших братьев крестьян, которые, видя свое тяжелое рабское положение, свою голодную, подавленную жизнь, часто восстают без оружия, без винтовок, с вилами, топорами и голыми руками. Восстают там не отдельные личности, а крестьяне многих волостей, и с женами, детьми и стариками идут под пули и штыки латышей и китайцев, ибо другого выхода не видят перед собой. Я Вас спрашиваю, товарищи. Неужели эти многие тысячи недовольных, восставших крестьян — кулаки, контрреволюционеры, как называют их большевики?

Перепечатано Секретариатом Конфедерации
Анархистских Организаций Украины "НАБАТ"

ЛЕТУЧКА ТОВ. МАХНО К РАБОЧИМ И
КРЕСТЬЯНАМ РОССИИ.
РАБОЧИЕ, КРЕСТЬЯНЕ И КРАСНОАР-ЦЫ

"Вы были единственными свидетелями, когда вся буржуазная сволочь, во главе с Деникиным и К^о., снова хотела вернуть рабочих и крестьян на целое столетие к крепостничеству и пробовали ввести феодальный строй помещиков. Но они были окончательно разбиты посредством революционно-бунтарского духа, который говорит в Махновцах.

Теперь зверь снова вытягивает свою голову: поддерживаемый буржуазией Запада последним козырем, которой он является, ведет он свои орды на нас и хочет обременить нас властью и ярмом угнетения. Одну мысль можем мы только допускать: не вступать с ним ни в какие связи, если мы поставили себе, как цель: бороться до последней капли крови, чтобы окончательно уничтожить нашу и мировую буржуазию или же помереть.

Послушайте же, что на нас наговаривают Коммунисты-Большевики — ходатаи "рабоче-крестьянского" правительства. Они обвиняют нас, посредством подлой лжи в их злонамеренной агитации, что мы идем вместе с Врангелем, и делают себя посмешищем перед рабочими и крестьянами всего света. Не стыдно ли им?! Разве они сами с их властными институтами, как Че-Ка (Чрезвычайная Комиссия) и Комиссарская власть, которые, как раньше и единовластие выделило из себя новое дворянство во главе с правительством, — не делают новой контрреволюции? Мы же боремся против контрреволюции и теряем наших лучших товарищей!

Да, мы должны констатировать факт, что единственными виновниками расцвета контрреволюции являются одни Большевики, так называемые "Социалисты-Государственники". Они ведут нас к государственному капитализму — новым внутренним деспотам и возрождают наново частный капитализм — нашего злейшего врага.

Мы, Махновцы, мы либо падем в борьбе, или же поразим и разрушим обе фазы новейшего капитализма и построим новую жизнь при действительном свободном Социализме!

Долой угнетателей рабочего люда, как справа так и слева!
Да здравствует Интернациональный союз городов и сел!
Да здравствует Социальная Революция!

Осведомительный комитет революционной армии
повстанцев Украины (Махновцев)

Июль 1920-го года.

ХІ ПЕСНЯ МАХНОВЦЕВ

Лучше всего характеризуется всякое движение и определяют его стремления и желания теми песнями, которые расппеваются его классами.

Одно из таких народных движений, оставивших по себе глубокие следы в народных песнях, в народных легендах, в народных сказках и есть махновщина, т. е. движение, носящее имя анархиста Нестора Махно, стремившееся к устройству своей жизни на вольных, безгосударственных началах. Об этом движении, охватившем многомиллионное население Юга Украины и прошедшем такую героическую борьбу против всякой власти, будущий историк революции расскажет не одну сотню прекрасных и бодрящих страниц.

Не будем здесь говорить о всей куче красной и белой грязи вылитой на это движение. Сама жизнь разбила уже не одну клевету, сама жизнь и факты разобьют и остатки всех живых наветов и на свет покажется полная героизма эпопея борьбы возмущившихся рабов против всякой власти.

В революционно-повстанческих (махновских) деревнях, помимо анархических песен, распевался целый ряд пов.-рев. песен, — среди них и “Песня махновцев”.

Будем надеяться, что даваемая “Песня махновцев” скажет сама за себя и покажет каждому думы и настроения этих передовых бойцов за полное освобождение.

ПЕСНЯ МАХНОВЦЕВ

(на мотив "Стенька Разина")

*Из-за холма, из-за леса,
На тачанках вдоль реки
Вереницей бесконечной
Выезжают мужики.*

*Впереді Махно суровий —
Вдохновитель боевой —
Криком грозным увлекает
Всех повстанцев за собой:*

*"Подымайся, люд голодный,
На Кадета, — ведь злодей
Захотел отнять свободу
У трудящихся людей."*

*Мы за равенство, за братство, —
За советский, вольный строй, —
За бездомных и голодных,
На буржуев ринем в бой.*

*Наш поход победой кончит:
Наша сила — весь народ,
Наше право — справедливость...
Гей, трудящийся, вперед!.."*

Иван КАРТАШЕВ

Песня эта написана рабочим-анархистом, преследовавшимся все время коммунистической властью и погибшим вместе со своей беременной женой, весной 1921 г. от рук коммунистов-большевиков

А. ГОРЕЛИК

"Волна", № 33, сентябрь 1922

ХІІ

ВПЕРЕД ТРУЖЕННИК!

Гудит набат. Мощный и тревожный гул его громовым раскатом эха отдаваясь в сердцах угнетенных зовет тебя ВПЕРЕД.

Встань, проснись, угнетенный!

Твой заклятый враг — капитал не спит. Сгущаются и растут над тобой черныя тучи мировой Контрреволюции. Буржуазия всего мира, учитывая всю неспособность и бессилие оторванных от масс "спасающих тебя вождей" решила одним ударом покончить с тобой и твоей рабоче-крестьянской революцией.

Хищники капитала двинули против тебя полчища белой Польши. Разбитыя в прошлом году банды Деникина, отогретыя знойными лучами Крыма и пышной грудью мировой грабительницы Антанты, во главе с верным слугой буржуазии Врангелем, снова тянут свои мерзкия, кровавыя лапы к твоей революции и ея завоеваниям.

Плотоядному взору капиталистических хищников уже рисуется новая жизнь, на согбенных спинах труженников гнутся, ломаются твои силы под натиском врага.

Дрожит в ослабевших неуверенных руках винтовка. Ты не слушаешь призыва твоих "вождей", ты не веришь их "уменью спасти тебя" и в раздумье остановился на распутье. Проснись, труженик и угнетенный.

Неужели ты забыл потоки невинной крови и слез?

Неужели ты забыл кошмарно-кровавую уличную расправу, чинимую над "взбунтовавшимися рабами"?

Неужели ты не видишь приготовленного ярма на твою окровавленную шею?

Проснись труженик и угнетенный!

Все, кто может, за оружие!

Рсволюционныя Повстанцы, Махновцы зовут тебя вперед на Врангеля!

Ровняйте свои трудовыя ряды!

Гоните прочь разъединяющих Вас во имя интересов партий и политических авантюр, и единым свободным от всяких политиче-

ских и государственных опек трудовым фронтом, всей своей революционной мощью вперед на Врангеля и буржуазию! Пусть угнетатели и поработители, пусть все черныя реакционныя силы разобьются о неприступную мощь единой трудовой армии.

Вперед на Врангеля!

Смерть международным палачам и душителям революции!

Да здравствует единая трудовая армия!

Да здравствует подлинная социальная Революция, творимая непосредственно самими трудящимися!

Да здравствует подлинный безвластный Советский строй!

Да здравствует антигосударственный социализм!

Военно-Революционный Совет и Культурно-
Просветительный Отдел Револю-
Повстанческой Армии Украины
(МАХНОВЦЕВ)

Листовка махновцев, напечатанная на полевом типографском станке, накануне Успенской операции.

XIII

В здании школы первое заседание Гуляй-Польского вольного совета. Слово берет председатель совета учитель **Чернокнижный**.

— Товарищи. Поздравляя вас со формированием первого вольного Гуляй-Польского совета, считаю необходимым вкратце коснуться вопроса о сущности, устройстве и значении вольных, трудовых советов вообще, возникших ныне по почину самих трудящихся в нашем свободном районе.

Нужно сказать, что характерной стороной общественной жизни на фоне партизанской борьбы, в отличие от большевистских политических советов, является самоуправление трудящихся у себя на местах. Определенная начальная форма такого самоуправления — вольные советы трудящихся.

Вольные, так как совершенно независимые от какой-либо

центральной власти и при этом избранные на совершенно независимых началах.

Трудовые же, так как построены на базисе всеобщего труда и, включая в себя только труженников, служат исключительно их интересам и их воле, не давая места какому-либо политическому влиянию.

Каждый такой совет является исполнителем воли местных труженников и их организаций.

Советы других мест, находясь в тесной связи между собою, образуют высшие в хозяйственном и территориальном отношениях органы народного самоуправления.

Обнародованная "Реввоенсоветом" декларация о началах, общем положении и об устройстве вольных советов представляет собою определенную конституцию этих организаций.

Интересно отметить, что с момента своего возникновения идея о вольных советах начала восприниматься массами сочувственно и в кратчайший срок охватывать отдаленные от Гуляй-Поля районы.

Крестьяне, нутром поняв несложную систему вольных советов, медленно, но верно подошли к созданию этих организаций, а раз уже подойдя к ним, они безусловно станут крепко держаться за самую мысль и несомненно почувствуют, что встали на здоровую почву, при которой обеспечено строительство свободного общества.

В то же самое время в крестьянской гуще начинает зреть и вставать по весь рост вопрос о необходимости непосредственного союза с рабочими ближайших городов.

Например, голос Гуляй-Польских крестьян: "Рабочий, подай руку крестьянину", — не остается втуне: он распространяется, обсуждается, становится лозунгом нашего района и, достигнув городских рабочих, вызывает среди них живой отклик сочувствия.

И ни окружение разнородных враждебных сил, ни агитация иных течений не служат препятствием к распространению идеи сближения.

Сама идея вольных, трудовых советов своим зарождением обязана всецело самой жизни. Идя от случая к случаю, эта пере-

ходная форма самоуправлення поступенно приближала бы новый этап, — "будущий безвластный строй", — основанный на принципах абсолютной свободы, совершенного равенства и братства. Скажу другими словами: анархическое течение этим самым нашло бы свое историческое русло, свое, принадлежащее ему по праву, социальное явление. Сочувствие трудящихся является непреложным доказательством свободолюбия крестьян и их твердого решения, во что бы то ни стало, самим участвовать в построении свободной, независимой и равноправной жизни.

В другой, более спокойной обстановке, это самое движение пошло бы иным путем, вылилось бы в совершенно иные формы и внесло бы в свое строительство много здорового, самобытного и мудрого.

Оно, нужно верить, в конце концов, создало бы фундамент подлинного свободного, трудового общества.

Но, к сожалению, это только мечты, так как живая, суровая действительность представляется в ином виде.

В чем же дело?

А дело в том, что на наш район надвигается исконный враг труда и свободы — власть. Основным двигателем психологии приближающихся к району поработителей (большевиков и денкинцев) является желание утвердить свое могущество путем насильственного устранения воли всех остальных и более того: полное низведение личности до положения неодушевленной вещи.

Подобными приемами те и другие государственники свели бы на нет все усилия и достижения трудящихся.

В одном случае жизнь и достояние крестьян отдавались бы в кабалу "Вциков" и "Совнаркомов", т. е. кучки авантюристов, спецполитиканов, ловко прибравших к рукам трудящихся и превративших русскую социальную революцию в неуверенное брожение масс.

В другом случае крестьянство ждала бы палочная система привилегированных "джентльменов", прячущихся за спины золотопогонных завоевателей. С таким положением крестьянство, вкусившее плод от дерева свободы, конечно, мириться не могло и не хотело; вот почему оно встало, как один человек, на защиту попранных интересов и озаренного лучами свободы края.

Встало, так как не хотело окончательного государственного социального порабощения, экономического ограбления и политического бесправия.

— Я, — заканчивает Черно книжный, — призываю вас беречь крестьянскую мечту, — вольные трудовые советы, — как зеницу ока, так как, я об этом уже упоминал, такие советы обеспечивают народу истинное самоуправление самих трудящихся, ведущее к подлинной свободе, настоящему равенству, искреннему братству.

XIV СУЩНОСТЬ МАХНОВЩИНЫ

Что такое махновщина?

Махновщина — это стихийное, самостоятельное, революционное, опирающееся на трудовые массы, движение, стремящееся в конечной цели к утверждению свободы и общественно-хозяйственного благоустройства.

Махновщина — истинно-пролетарское, чисто низовое движение народных масс, обслуживаемое исключительно силами рабочих и крестьян. По своей сущности оно — социальное явление, формирующее свою мощь в целях защиты завоеваний революции, свободы и независимости и, наконец:

Махновщина — яркий факт исторической действительности, вызванный к жизни разнородными, серьезными и существенными причинами. В самом деле: она по глубине, по своеобразности и по размеру далеко превосходит все известные самобытные движения трудящихся.

Нужно сказать, что Русская Революция, осуществляемая народными силами, отнюдь не осуществляет кровные народные интересы.

Почему так?

Да потому, что движение это — не низовое; оно руководится сверху интеллигентами-политическими проходимцами. Эти начетчики им чуждых революционных идей, присосавшись вроде пиявок к телу народных масс, использовали интересы трудящихся

в целях утверждения своего влияния и господства над массами. Против такого подлого обмана тружеников, против навязывания извне чужой, враждебной пролетариату, воли чуждого привилегированного класса на Украине восстали товарищи-анархисты во главе с крестьянином Нестором Махно. Это течение, начавшееся против государственников, вылилось сначала в революционное повстанческое движение, а позднее превратилось в Украинскую социальную революцию.

Махновщину ни в каком случае нельзя считать простым возмущением, мятежом или бунтом; нет, это свободное, глубоко идейное, сознательное, социальное движение широких трудовых масс.

Полная самостоятельность движения ясно свидетельствует о глубокой почве, на которой покоится это течение.

Далее: отрицательное отношение махновского движения к органам государственной власти, волей-неволей, становится и отношением крестьянства ко всему этому, и наоборот: интересы трудящихся становятся интересами махновщины. Итак, махновское движение - низовое, крестьянское, трудовое, ваше; и ваши, трудящиеся, чаяния, устремления, надежды и помыслы заключены в нем.

Откуда взялась Махновщина

Украинский народ, унаследовав традицию вольности, сохранившуюся с давних времен, пронес эту вольность через столетия рабства, а теперь неожиданно выявил таившиеся в нем силы удали, доблести, отваги и бунтарства.

Силы эти в наше время выявились в виде восстания против немцев и скоропадщины и прочей злостной реакции: Петлюровщины, Григорьевщины, Деникинщины и т. д., а позднее, в процессе своего развития, показали свое настоящее лицо, вылившись в Украинскую социальную революцию.

С этого момента силы эти приобрели видимость и твердый остов в виде восприятия великих анархических идей, а само движение стало вполне признанным и ярко выраженным социальным явлением.

К чему стремится Махновщина

Всегда черпая идеи из широких масс, Махновщина ревностно охраняет их интересы. Поэтому не зря крестьянские массы считают махновское движение главным руководящим органом во всех случаях своей жизни.

Являясь типичным движением беднейших слоев крестьянства, махновщина идет по раз начертанному пути, и потому победа махновщины будет в целом означать торжество крестьянских низов.

Вместе с тем победа эта будет означать и торжество социальной революции. Повстанческое махновское (анархическое) движение стремится создать из революционного крестьянства реально-организованную силу, могущую бороться с контрреволюцией и отстаивать независимость и территорию свободного района.

Махновщина стремится к светлой, счастливой, свободной, равенственной жизни и, — наконец: Махновщина стремится к единению, во имя общего торжества идей, с городским пролетариатом, с рабочими, в моральной, а коль потребуется, и материальной поддержке рабочего класса.

Словом, махновщина — вся от низов, вся за низовое движение, вся за беднейшее крестьянство, за все подлинно народное.

Общность между Махновщиной и Анархизмом

Отрицательное отношение махновщины к капитализму и государственности говорит за то, что движение это - чисто анархическое, и, наконец, поголовное участие в нем трудящихся знаменует собой далекое от утопии и фантазии социальное явление.

Можно смело сказать, что махновщина и анархизм тождественны, то есть общны.

Махновское движение, сознательно опирающееся на принципы анархизма, т. е. на право вольного труда, на право общественного самоуправления и на основы безвластия, есть в общем и целом типичное олицетворение анархизма.

Во имя торжества великих идей, оно потеряло триста тысяч лучших сынов своего народа, отвергло союзы с государственниками и в тяжелых условиях гражданской войны и осажденного района гордо несло и несет черное знамя с надписью: — "С УГНЕТЕННЫМИ ПРОТИВ УГНЕТАТЕЛЕЙ — ВСЕГДА".

* * *

В заключение несколько слов об анархизме: анархизм - не мистика, не утопия, не разговоры о прекрасном и не крик отчаяния. Нет, анархизм, прежде всего, велик своею преданностью угнетенному человечеству. Он зовет массы к правде, к героизму, к самопожертвованию, к волевым устремлениям и в настоящее время является единственным учением, на которое массы могут доверчиво опереться в своей борьбе. А раз махновщина и анархизм тесно переплетены между собою, то естественно тому и другому дороги и близки идеи свободы, равенства и братства. Не зря повстанческое махновское движение из всех социальных учений остановило свой выбор именно на анархизме и смело и открыто провозгласило лозунг:

— За безвластное, вольное, ни от кого не зависящее общество, за вольный труд, за свободу!

Да здравствует махновщина: повстанческое, революционное движение!

Да здравствует махновщина: свободное объединение рабочих и крестьян!

Да здравствует махновщина: кровная идея анархизма!

Пропагандный отдел штаба армии
революционных повстанцев (махновцев).

XVI

Париж, 16 апреля 1925 года

Дорогие друзья!

Вскоре после выздоровления, я с хлопцами предпринял поход на Харьков.

Не успели мы дойти до города, как на мой отряд наскочили не более и не менее как шестьдесят бронемашин; казалось, что всему делу конец!

Впрочем, не смотря на безвыходность положения, мы, как всегда, бесстрашно вступили в бой с врагом, но в конце концов, все же принуждены были улетучиться.

В этом неравном сражении пали смертью храбрых двое моих дорогих соратников: Куриленко и Щусь.

Их смерть я до сих пор оплакиваю в душе.

Зато у местечка Ново-Григорьевки мы обратили в бегство... прославленных Буденновцев, еще раз доказав, что самая стойкая кавалерия — партизанская.

После этого побывали, ведя бой с красными, в Екатеринославе, Таврии, Полтавщине, на Дону, в Кубани, возле Царицына, Саратова и на Киевщине.

В Киевщине я был опасно ранен и, будучи в беспамятном от потери крови состоянии, отправлен испуганными за мою жизнь и общее дело повстанцами в Румынию, где был посажен в тюрьму, но бежал в Польшу.

Поляки на границе меня арестовали и водворили в Варшавскую крепость, но стараниями единомышленников я был вызволен.

На территории Данцига был вновь арестован и посажен в немецкую тюрьму, но и оттуда бежал.

После подобных странствований я обретаюсь ныне в Париже, среди чужого народа и среди политических врагов, с которыми так много ратовал.

Впереди у меня одно только задание — добраться до родных мест.

О, если бы мне это удалось, я был бы счастлив и, не раздумывая, снова вступил бы в кровавую борьбу с притеснителями народа и свободы.

О чувствах моих: они неизменны. Я по-прежнему люблю родной народ и жажду работы и встречи с ним.

Використана література:

1. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921). — Берлин, 1923.
2. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. — К, 1993.
3. Беспечный Т. А., Букреева Т. Т. Нестор Махно: правда и легенды. — Д., 1996.
4. Ленін В. І. Повне зібрання творів. — т. 36 — с. 353-355.
5. Голованов В. Я. Тачанки с Юга. — М., 1997.
6. Науменко І. Важний час правди. — З., 2001.
7. Нестор Махно. Воспоминания. Книга 1. — Париж, 1929.
8. Нестор Махно. Воспоминания. Книга 2-3. — Париж, 1936.
9. Махно Н. И. Мятежная юность (1888-1917). — Париж, 2006.
10. Сergyogin Сергій. Третій шлях. — Гуляйполе, 1998.
11. Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. — К., 1991.
12. ЦДАВО, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 32, 78.
13. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1305, арк. 26, 101, 270.
14. Кузьменко Г. А. Гуляйпільський краєзнавчий музей. — 1968, 4 квітня.
15. Запорізька правда — 1989, 24 вересня.
16. Іда Метт. Батько в Парижі.
17. Жилінський В. І. Особистий архів краєзнавця.
18. Яланський Віктор. Олена, дочка Нестора // Голос Гуляйпільля — 1991, 31 січня.
19. Семанов С. Під чорним прапором // Життя і смерть Нестора Махна // Запорізька правда — 1993, вересень.
20. Сergyogin Сергій. Комкор Вдовиченко // Голос Гуляйпільля — 1996, 10 липня.
21. Жилінський Володимир. Його звали Льова Задов // Голос Гуляйпільля — 1997, 7 червня.

22. Яланський Віктор, Верьовка Лариса. Нестор і Галина. Розповідають фотокартки. — К. — Г., 1999.

23. Науменко Іван, Ювілей: крапки над "і" чи ?.. // Запорізька правда — 1998, 18 листопада.

24. Кушніренко Іван, Жилінський Володимир. І вічно тополі шумлять... — "Дніпровський металірг", 2008.

25. Кушніренко Іван, Жилінський Володимир. Люди Гуляйпільщини. — "Дніпровський металург", 2004.

26. Зиньковський Вадим. Правда о Зиньковском-Задове Льве Николаевиче — анархисте, чекисте. — Геленджик, 1999.

27. Яруцький Лев. Махно і махновці. — Маріуполь, 1995.

28. Скирда Олександр. Нестор Махно. Козак свободи. Париж, 1992.

ЗМІСТ

Слово до читачів.....	3
-----------------------	---

Розділ перший Нестор Махно (1888-1934)

Шлях у революцію.....	4
Вогненними дорогами.....	27
На чужині.....	59

Розділ другий Махновці

Перші жертви.....	88
Гуляйпільська група.....	98
Новоспасівська група.....	124
Великомихайлівська група.....	136
Іван Негребицький.....	141
Льова (Зінковський) Задов.....	145
Отець — начало биографії.....	152
Возвращение.....	159
Репресії.....	177
Віктор Яланський.....	195

Розділ третій Махновки

Настя Васецька.....	201
"Мати" Галина.....	203
Дочка Олена.....	218
Марія Никифорова.....	236
Тіна.....	237
Феня Гаєнко.....	237
Іда Метт.....	237
Мей Пікре.....	238
Таня Карманова.....	238

Розділ четвертий
Слідами повстанців

Олександр Скирда.....	243
Анатолій Єрмак.....	245
Шлях до Махна.....	254
Іван Бик.....	272
Лариса Верьовка.....	284
Віктор Крат.....	286
Анатолій Тарасенко.....	290
Лариса Зачепило	301
Любов Геньба.....	305
Любов Плясовиця.....	309
Документи.....	321
Використана література.....	352

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Кушніренко Іван Кирилович
Жилінський Володимир Ілліч

НЕСТОР МАХНО І ПОВСТАНЦІ

Редактор *А. І. Шкуро*

Комп'ютерний набір *Н. І. Морозова, А. Т. Смик*

Комп'ютерна верстка *Н. І. Морозова*

Коректор *О. І. Горпинич*

Фото з архіву, з шкільного музею, *О. Л. Мухи, О. Г. Рябка*

Здано до набору 8.07.2009 р.

Підписано до друку 12.10.2009 р. Формат 60х84 $\frac{1}{16}$

Папір офсетний. Гарнітура Times Ntw Roman. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 20,69. Умовн. фарбо-відб. 20,69.

Тираж 400 прим. Зам. № 1613.

Віддруковано у Комунальному підприємстві

“Запорізька міська друкарня

“Дніпровський металург”.

69057, м. Запоріжжя, вул. Антенна, 4,

тел. 34-13-30.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до державного реєстру видавців, виготівників

і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 1909 від 18.08.2004 р.